

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav českých dějin

Historie

Robert Gája

Románské emporové kostely v Čechách a jejich zakladatelé

Romanesque galleried Churches in Bohemia and their Founders

Diplomová práce

Vedoucí diplomové práce: Prof. PhDr. Josef Žemlička, DrSc.

Praha 2008

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracoval samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

.....

PODĚKOVÁNÍ

Na úvod chci poděkovat vedoucímu mé diplomové práce Prof. PhDr. Josefu Žemličkovi DrSc. za ochotnou pomoc, řadu cenných rad a čas, který mi věnoval v průběhu studia.

OBSAH

I. ÚVOD

II. VÝSTAVBA FARNÍ SÍTĚ A ZAKLADATELSKÁ PRÁVA

II. 1. Zakladatelská práva

II. 2. Vývoj farní správy

II. 3. Právo na stavbu kostela a potup při emancipaci farnosti.

II. 4. Mikrosonda do vývoje farní sítě a zakladatelských práv 13. a 14. století v oblasti na východ od Havlíčkova Brodu

III. VÝVOJ EMPOROVÝCH KOSTELŮ

III. 1. Západní empory

III. 2. Přehled dosavadního bádání o českých emporových kostelech

III. 3. Kostely se západní emporou v českých zemích

III. 4. Vývoj kostelů s východní emporou v českých zemích

IV. DVORCE

IV. 1. Dvorce

IV. 2. Výzkum sídel šlechty při vesnických kostelech z 12. a 13. století

IV. 3. Profánní prostory u vesnických románských kostelů

IV. 4. Horní vstupy na emporu a visuté konstrukce

V. ZÁVĚR

VI. SEZNAM PRAMENŮ

VII. SEZNAN LITERATURY

VIII. PŘÍLOHY

I. Ú V O D

Románské emporové kostely tvoří nejvýraznější fenomén české církevní architektury. Chci upozornit především na jednolodní venkovské kostely se západní emporou. Naše země patří v Evropě mezi oblasti s jejich nejhojnějším výskytem. Jak historické tak uměnovědné bádání se snažilo tyto stavby a jejich účel vykládat v různých historických souvislostech. Především je spojovalo s určitou etapou ve vývoji sociální emancipace rané české šlechty a také s určitou vývojovou fází ve výstavbě farní sítě a v osamostatňování české církve od vlivu světských patronů.

Ve své diplomové práci se chci proto věnovat románským emporovým kostelům z několika úhlů pohledu. Prvním úkolem bude zhodnocení jejich funkcí a úloh, které plnily v české středověké společnosti a zároveň vývoje emporových kostelů všeobecně v průběhu 13. a 14. století. Chci vlastně zachytit odraz společenských poměrů v ve vývoji sakrální architektury raného a vrcholného středověku. Na druhé straně se chci věnovat dobovému právnímu postavení těchto kostelů a případným změnám, které přinesla postupná emancipace církve a zavádění oficiálních stanovisek církve do běžného života. Zejména tu mám na mysli dobové právní názory laické společnosti na úlohu církevního majetku. A také jakou roli při tom sehrály zakladatelé kostelů a jejich nároky. A nakonec se budu věnovat významu tribunových kostelů pro českou šlechtu a pokusím se shrnout současné vědomosti o jejich předpokládaném vztahu k sídlům ranné české šlechty.

Emporou nazýváme takovou součást kostela, která je oproti lodi nebo kněžišti zvýšena o patro a umožňuje tak části křesťanské komunity v určité izolaci od ostatních věřících se účastnit bohoslužeb nebo jiného dění v kostele. Většinou je podmínkou, aby byl odtud zajištěn dostatečný výhled směrem k oltáři. Objekt s emporou v patře mohl být připojen k vnějšímu obvodu kostela, potom většinou komunikuje s vnitřním prostorem pouze prostřednictvím arkád nebo oken. Druhou možností byla vestavba, popřípadě zavěšení pouhé pavlače při obvodu lodi. V takovém případě mohla být empora zcela otevřená a její část směřující do interiéru kostela chránil pouze parapet. Tato emprora se nazývá kruchtovou. Ve stejném významu jako empora budu používat výraz tribuna. Empora se v literatuře objevuje také ve významu oratoře (modlitebny) nebo kaple. Analogicky se používají sousloví panská empora – panská oratoř. To už je ale pouhá interpretace významu empory. Podobně jako

kruchta, která je automaticky spojována s hudební kruchtou. Podkud budou tyto označení použity v textu v jejich přeneseném významu bude na to vždy vyslovně upozorněno.¹

Zájem odborné ale i laické veřejnosti o památky románské architektury podnítil už ve druhé polovině 19. století vydávání různých publikací, které ale sledovaly výhradně uměnovědné hledisko.² Ale již brzy se začali někteří autoři románskými emporovými kostely zabývat v širším kontextu. Jako první v Čechách upozornil na vztah a prostorovou závislost románského emporového kostela a panského sídla Martin Kolář při popisu kostela na Všerubském hradě: „...též tři oblouky, kterými kůr spočívá na sloupech... Nahoře na zdi pozorujeme ve zdi oblouk, podobný oblouku pod kůrem...z venku na zdi kostelní přestává stavba z tesaného kamene... Ze všeho souditi lze, že tudy nějaký otvor klenutý vedl do hořejších síní hradu,...“³ Tezi o můstcích spojujících panské sídlo s kostelem pak podpořila celá řada dalších badatelů⁴ A nechybí samozřejmě také pokusy o vysvětlení funkce tribun, buď jako oratoře nebo soukromé kaple, které zdůrazňují její reprezentativní funkci jako vyjádření nadřazeného postavení jejího uživatele ve společnosti.⁵ Výstižné shrnutí o účelu tzv. panských tribun, na kterém v podstatě staví české bádání až do současnosti, podal již Václav Novotný: „...hořejší část spojená chodbou s obydlím zakladatele byla vyhrazena soukromé zbožnosti jeho rodiny, jak tomu bývalo na německých falcích, kdežto přízemí sloužilo potřebám bohoslužebným vůbec.“⁶

Systematicky se u nás se zabýval románskými emporovými kostely teprve Vojtěch Birnbaum. Rozpracoval jako první teorii o jejich účelu.⁷ Na Birnbaumovy názory navázal Václav Mencl, nejdříve jen okrajově v syntéze o románské architektuře na Slovensku.⁸

¹ BADSTÜBNER, E. (1989/90): Emporenkirche und Doppelkapelle. Vergleich eines architekturmotivs in der frühmittelalterlichen Sakralbaukunst Transkaukasiens und des Abendlandes, in: Aachener Kunstblätter des Museumsvereins 38, hrsg. P. Ludwig, Köln, s. 75-86; KOCH, W. (1998): Evropská architektura. Encyklopedie evropské architektury od antiky po současnost, Praha, s. 439-440, 442, 500; SOČKO, A. (2005): Uklady emporowe w architekturze państwa krzyzackiego, Warszawa, s. 9-11; MENCL, V. (1965): Panské tribuny v naší románské architektuře, Umění 13, s. 29-62.

² GRUEBER, B. (1871): Die Kunst des Mittelalters in Böhmen I, Wien; Soupis památek uměleckých a historických v království Českém (1888-1937); časopis METHOD.; Památky archeologické atd.

³ KOLÁŘ, M. (1876): Památky na Plzeňsku, Všeruby, PA X, s. 250

⁴ BRANIŠ, J. (1892): Dějiny středověkého umění v Čechách I. Od počátků křesťanství v Čechách do roku 1306, Praha.; MÁDL, K. B. (1890): Z Prahy a z Čech, Praha.; LEHNER, F. J. (1903 – 1905): Dějiny umění národa českého I, II. Praha; Tribun si více či méně všimaly autoři jednotlivých dílů Soupisu památek uměleckých historických v království českém od pravěku do počátku 19. století. I-XLII (1888-1914) Pohřichu představují pro řadu sakrálních památek dosud jedinou relevantní informaci.

⁵ PODLAHA, A. (1907): Posvátná místa království českého I, s. 250-2

⁶ NOVOTNÝ, V. (1928): České dějiny I/3, Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. 1197-1253, Praha. S. 364 - 365

⁷ BIRNBAUM, V. (1929): Románské emporové kostely v Čechách. In: Sborník k 70. narozeninám K. B. Mádl, Praha 1929, s. 49 - 60.

⁸ MENCL, V. (1937): Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha – Prešov. s. 280-283

Později věnoval emporovým kostelům samostatnou studii, kde uveřejnil celou řadu dodnes používaných plánů a rekonstrukčních řezů.⁹

Naposledy se v širším měřítku zabýval českými románskými tribunami Andrzej Tomaszewski. Jeho obsáhlá práce si stanovila za cíl srovnat vývoj románských emporových kostelů v Polsku, Uhrách a českých zemích. V krajinách, které prošly ve středověku v jistém směru obdobným sociálním a společenským vývojem. Typologicky rozčlenil emporové kostely do několika skupin a obohatil domácí bádání o celou řadu nových podnětů, které se týkaly na úlohy a funkcí tribun.¹⁰ Na Tomaszewského do jisté míry navázala nepublikovaná disertace Dalibora Prixe z roku 1989. Autor zde na detailní analýze téměř čtyř desítek emporových kostelů v Čechách ukázal některé jejich typické znaky. Dílčí poznatky poté byly publikovány v samostatných článcích, které se věnovaly kostelům v Kyjích a Řepích.¹¹

Emporovými kostely se zabývá v současnosti také další z polských autorů – Adam Soćko. Téma emporových kostelů na řádovém území v Polsku ve 14. a 15. století nesouvisí s naším tématem jen zdánlivě. Ve skutečnosti nabízí zajímavé srovnání a řadu paralel s vývojem emporových kostelů také v Čechách a ve střední Evropě obecně.¹²

Románským tribunovým kostelům se samozřejmě okrajově zabývala také celá řada knih nebo dílčích studií, které se věnovaly románskému umění. Nelze zde jmenovat všechny a některé navíc budou uvedeny dále v textu. Proto zde upozorňuji jen na ty nejdůležitější. Na prvním místě je třeba zmínit kompendium české románské architektury z pera Anežky Merhautové, třebaže nepřineslo k tomuto tématu už v zásadě nic nového. Hesla v katalogu nemají, jak už to tak bývá, vyváženou úroveň. Proto bohužel chybí dostatek srovnávacího materiálu, z kterého by se daly vyvozovat obecnější závěry. Autorka považovala drtivou většinu našich jednolodních románských kostelů za tzv. panské, tj. vlastnické, a tudíž jim přisuzovala tribunu. Výsledný stav by se tak podle soupisu blížil k 60-ti procentům ze všech

⁹ MENCL, V. (1965): Panské tribuny v naší románské architektuře. Umění 13, s. 29-62. z dalších titulů stojí za zmínku Týž, (1958): Počátky středověké architektury v jihozápadních Čechách. ZPP 18, s. 133-146.; Týž, (1959): Architektura předrománských Čech. Umění 7, s. 331-353.; Týž, (1962): Středověká architektura na střední Vltavě. Umění 10, s. 217-247; okrajově se empor dotknul, Týž, (1948): Gotická architektura, Praha.

¹⁰ TOMASZEWSKI, A. (1974): Romańskie Kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Wegier. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

¹¹ PRIX, D. (1989): Podoby a funkce podélných jednolodních tribunových kostelů 12. a 1. poloviny 13. století v Čechách. Disertace na Ústavu dějiny umění v Praze. Některé dílčí poznatky byly později publikovány v Týž, (1993): Středověký kostel sv. Bartoloměje v Praze 9-Kyjích do počátku husitských válek, Umění 41, s. 231-261.

¹² SÓCKO, A. (2005): Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego, Warszawa.

románských sakrálních staveb v Čechách. Skutečný podíl ovšem neznáme, protože nám v tom brání míra dochování románských sakrálních památek.¹³

Z dalších autorů je třeba vzpomenout na rozsáhlé dílo Jiřího Kuthana, který se zaměřil především na oblast jižních Čech. V několika publikacích se věnoval jak románským tak raně gotickým emporovým kostelům.¹⁴ Pozornost si zaslouží také skriptum o románské architektuře z pera Milady Radové, v kterém upozornila na celou řadu stavebních detailů, jež umožnily pochopit stavební postupy a funkční uspořádání románských kostelů v Čechách. Je třeba také připomenout její práce věnující se vedlejším prostorům románských a gotických kostelů, které mají úzkou spojitost s naším tématem.¹⁵

Badatele bude vždy limitovat nejen problém autenticity a míry dochování souboru našich románských kostelů, ale především stav jejich poznání. V řadě případů obecné povědomí o některých objektech nepřekročilo dosud poznatky publikované v Soupisu památek na přelomu minulého a předminulého století. Proto je tak důležité klást důraz na stavebně historický průzkum přímo v terénu. Některé jednotlivosti publikované v poslední době nutí k vážnému zamyšlení. Z prostorových důvodů na tomto místě připojuji už pouze přehled základní literatury týkající se románských kostelů.¹⁶

¹³MERHAUTOVÁ, A. (1971): Raně středověká architektura v Čechách. Praha. Jednoduchý vchod „na místě původního románského“ vede na barokní krucht, která nahradila „původní dřevěnou tribunu“. „Původní kostelík, patrně tribunový – analogicky podle českých kostelů spojených s dvorcem.“ s. 370. srovnej třeba Kolíneč, Víčov. Z přibližně 240 objektů uvádí 108 jako tribunové a dalších 30 navíc jako „patrně“ tribunové bez jakékoliv opory.; Také MERHAUTOVÁ, A. – TŘEŠTÍK, D. (1983): Románská architektura. Praha a MERHAUTOVÁ, A. (1984): Románská architektura. In: Dějepis českého výtvarného umění. Red. R. Chadraha, Praha.: Týž, (1957): Působení a dílo doksanské huti. Umění 5, s. 210-35. : Týž, (1959): Cizí podněty a domácí tradice v architektuře severozápadních Čech. Umění 7, s. 228-53.

¹⁴KUTHAN, J. (1977): Raně středověká architektura v Jižních Čechách. Praha.: Týž, (1975): Gotická architektura v jižních Čechách, Praha; Týž, (1983): Počátky a rozmach gotické architektury. Praha; Týž, (1994): Architektura doby posledních Přemyslovců. Vimperk.

¹⁵RADOVÁ, M. (1972): Románské stavitelství, Praha; Týž, (1983): Předrománská a románská architektura středočeského kraje, Praha; RADOVÁ-ŠTIKOVÁ, M. (1983): Poznámky k dos. Datování některých raných kostelů v Čechách, SbNM, řada A historická, s. 117-128; Týž, (1986) Sakristie s apsidou vesnických farních kostelů, Umění 34, s. 441-449.

¹⁶Z dlouhodobého výzkumu románské sakrální architektury na Moravě byly publikovány jen stručné závěry. KUDĚLKA, Z. – MĚŘÍNSKÝ, Z. a kol. SPFFBU. nebo SAMEK, B. (1994 –99): Umělecké památky Moravy I a II. Praha.: BENEŠOVSKÁ, K – CHOTĚBOR, P. – DURDÍK, T. – DRAGON, Z. (2001): Architektura románská. Praha.: BENEŠOVSKÁ, K. – CHOTĚBOR, P. – DURDÍK, T. – PLÁČEK, M. – PRÍX, D. – RAZÍM, V. (2001): Architektura gotická. Praha.: MENCL, V. – BENEŠOVSKÁ, K. – ŠAMÁNKOVÁ, E. (1978): Předrománská a románská architektura v severozápadních Čechách. Praha.: Za upozornění stojí také některé souhrnné práce, které publikoval LÍBAL, D. (1948): Gotická architektura v Čechách a na Moravě. Praha.: Týž, (1983): Gotická architektura ve středních Čechách. Praha.: Týž, (1984): Gotická architektura. In: Dějiny českého výtvarného umění, red. R. Chadraha, Praha.: Týž, (2001): Katalog gotické architektury v Čechách. Praha. Lze zmínit také souhrnné práce které se věnují sakrální architektuře Prahy. VLČEK, P. a kol. (1996-2006): Umělecké památky Prahy, Praha; Dragon, Z. (2002): Praha 900-1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře, Praha; KALINA, P. – KOŤÁTKO, J. (2004): Praha 1310-1419. Kapitoly o vrcholné gotice, Praha.

Z opačné strany se problematice věnovaly práce zaměřené na české hrady a tvrze. Domněnku o indikaci raně středověkého sídla právě na základě existence románského emporového kostela opakuje většina jak starší tak novější literatury, včetně v posledních době hojně vycházejících kompendií.¹⁷ Zcela výjimečné postavení mezi českými badateli zaujímá Antonín Hejna, který svůj výzkum přímo zaměřil na raně středověká sídla.¹⁸ A nesmíme zapomenout ani na celou řadu badatelů, kteří se v poslední době pokusili celou problematiku zasadit do širšího rámce v souhrnných syntézách zaměřených na období raného středověku.¹⁹ Nejkomplexnější jsou v tomto ohledu práce Jana Klápštěho. Kombinují nejen výsledky archeologického a uměnovědného bádání s historickými prameny za účelem poznání vývoje, podoby a funkce sídel rané šlechty včetně jejich vazeb k tribunovým kostelům. Ale navíc usilují právě na základě výsledků těchto pozorování o postihnoutí celkových společenských a kulturních změn a jejich mechanismů na prahu raného a vrcholného středověku.²⁰

Neméně důležitý ve vztahu k tématu je i vývoj církevní správy a farní sítě v Čechách. Budu tu zmiňovat opět jen základní práce, kromě kapitol, které jsou součástí některých kompedií českých dějin např. od Josefa Žemličky nebo Václava Novotného tu upozorňuji především na články Františka Hrubého a Zdeňky Hledíkové.²¹ S výstavbou kostelů v raném středověku úzce souvisí tzv. *eigenkirche* – vlastnický kostel. Tento pojem uvedený do literatury na konci předminulého století vyjadřuje jeden důležitý předpoklad, že majetek kostela a stejně tak samotná stavba nebyly od majetku zakladatele žádným způsobem odděleny. Zakladatel vlastně využíval kostel i nadále jako výhradně svůj majetek a libovolně

¹⁷ DURDÍK, T. (1999): *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha; KAŠIČKA, F. (1984): *Tvrze středních Čech*. Praha; MENCLOVÁ, D. (1972): *České hrady*. Praha; PLAČEK, M. (2000): *Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hrádků a tvrzí*. Praha; ÚLOVEC, J. – FIŠERA, Z. – CHOTĚBOR, P. a kol. (1999 – 2005): *Encyklopedie českých tvrzí I – III*. Praha.

¹⁸ HEJNA, A. (1983): Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby přemyslovské v Čechách, PA 74, s. 336-436; Týž, (1976): Venkovská opevněná sídla 10. – 13. stol. v Čechách. Problematika jejich studia a výsledky dosavadního výzkumu, AR 28, s.279-290.

¹⁹ ŽEMLIČKA, J. (1997): *Čechy v době knížecí*. Praha.; Týž, (2002): *Počátky Čech královských*. Praha. VELÍMSKÝ, T. (2002): *Hrabišici, páni z Rýzmburka*, Praha; VANÍČEK, V. (2000): *Velké dějiny zemí Koruny české II. 1197-1250*, Praha-Litomyšl.

²⁰ KLÁPŠTĚ, J. (1991): *Paměť krajiny středověkého mostecká*. Most.; Týž, (1994): *Změna středověká transformace a její předpoklady*. In: *Mediaevalia archaeologica Bohemica 1993*, s. 9-59.; Týž, (2005): *Proměna českých zemí ve středověku*. Praha.

²¹ HRUBÝ, F. (1916): *Církevní zřízení v Čechách a na Moravě od X. do konce XII. Století a jeho poměr ke státu*, ČČH 22, s. 17- 53, 257-287, 385-421. Totéž, (1917): ČČH 23, s. 38-73; HLEDÍKOVÁ, Z. (1976): *K otázkám vztahu duchovní a světské moci v Čechách ve druhé polovině 14. století*. ČSČH 24, s. 244-277; Týž, (1991): *Biskup Jan IV. z Dražic*, Praha; Z jiných autorů namátkou FIALA, Z. (1955): *Správa a postavení církve v Čechách od počátku 13. století do poloviny 14. století*, SH 3, s. 64-88; NOVÝ, R. (1962): *K sociálnímu postavení farního kléru v Čechách v době předhusitské*, SH 9, s. 137-192; JOKEŠ, P. (2005): *K otázce rekonstrukce kostelní sítě na Moravě ve 13. století (na příkladě jihozápadní Moravy)*, ČMM 124, s. 171-201.

s ním nakládal. A stejně tak si nárokoval kompetence k dosazování kněží.²² Tyto nároky fundátorů se snažila církev upravit formou tzv. patronátního práva, které mělo všechny kompetence mezi církví a patronem přesně vymežit. Vývoji patronátního práva v Čechách věnoval obsáhlou studii Johann Schlenz.²³

Zásadní význam pro dnešní bádání měly ovšem především statě Václava Vaněčka, který se věnoval zakládání církevních ústavů především z právního hlediska. Vlastnické vztahy ke kostelu podle něj znamenaly soubor různých nároků a práv zakladatele k fundaci, které nazýval zakladatelská práva. Bohužel jeho myšlenky přešly do širšího povědomí historické obce až s půlstoletým zpožděním.²⁴ Přesto dodnes nebyly plně přijaty.²⁵ Z poslední doby můžeme jmenovat především studie Vojtěcha Vaňka²⁶ a především Tomáše Borovského. V souladu s posledním autorem přejímám jeho terminologii a budu používat termíny ochrana, oprava, zakladatelská práva a patronát jako synonyma.²⁷

²² LEXIKON FÜR THEOLOGIE UND KIRCHE III, hrsg W. Kaspar, Freiburg-Basel-Rom-Wien 1995, s. 526-527; LEXIKON DES MITTELALTERS III, Stuttgart-Wiemar 1999, s. 1705-1708; NOVOTNÝ, V. (1928): České dějiny I/3, Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. 1197-1253, Praha, hl. s. 424-434

²³ SCHLENZ, J. (1928): Das Kirchenpatronat in Böhmen. Beiträge zu seiner Geschichte und Rechtsentwicklung, Prag.

²⁴ VANĚČEK, V. (1928): Studie o imunitě duchovních statků v Čechách do polovice 14. století, Praha; Týž, (1931): K soudní imunitě duchovních statků na Moravě, Praha; Týž, (1933-39): Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve strém českém státě (12. – 15. stol.), I. Zakladatelská práva, II. Pozemková vrchnost. Imunita hospodářská, III. Imunita soudní, Praha; Týž, (1938): Dvě studie k otázce právního postavení klášterů a klášterního velkostatku, Praha.

²⁵ PAUK, M. R. (2000): Działalność fundacyjna możnowładztwa czeskiego i jej uwarunkowania społeczne XI-XIII wiek, Kraków-Warszawa.

²⁶ VANĚK, V. (2002): Rejstříky papežských desátků a možnosti jejich využití, ČČH 100, s. 499-521; Týž, (2004): Kravažský újezd doksanského kláštera a právo ochrany nad církevním zbožím, ČMM 123/2, s. 447-459.

²⁷ BOROVSKÝ, T. (1998): Zakladatelská práva žďárského kláštera do počátku 16. století, ČMM 117, s. 323-340; Týž, (2004): Soukromé kláštery na Moravě ve 13. a 14. století. (Pokus o přehled a rozlišení), ČMM 123/2, s. 461-479; Týž, (2005): Kláštery, panovník a zakladatelé na středověké Moravě, Brno.

II. VÝSTAVBA FARNÍ SÍTĚ A ZAKLADATELSKÁ PRÁVA

1. Zakladatelská práva

Z celé řady faktorů, které ovlivnily vývoj farní sítě, se budu na tomto místě soustředit především na právní otázky. První bod se dotýká právního postavení samotných kostelů, to znamená, jestli měly titul kaple nebo farního kostela a jaké funkce z těchto titulů vyplývaly. Za druhé se chci věnovat právnímu vztahu kostela k zakladateli. Půjde mi především o majetky kostela, ale neméně důležité byly také formální vazby duchovního správce k zakladateli. A nakonec chci objasnit význam práva na založení kostela. Ten, kdo si chtěl ve středověku postavit kostel, musel totiž splnit celou řadu požadavků, které ovlivňovalo, jak zemské, tak církevní právo. Ale tím samozřejmě proces zpravidla nekončil. V druhém stupni potom musela tato osoba eventuelně církevní instituce zařídit další náležitosti, aby se kostel zařadil mezi plnoprávné v církevně právním smyslu.

Je třeba si uvědomit, že v raných dobách budování českého státu se koncentrovala naprostá většina hospodářských prostředků i pozemkového vlastnictví v rukou knížete. Mluvíme tu o konci 9. a průběhu 10. století, kdy se u nás zároveň začalo prosazovat křesťanství. Církev byla na knížeti naprosto závislá. Na knížecích hradech vznikaly první kostely. Z knížecích dávek plynul určitý podíl na výživu biskupa a kněží. Pouze kníže rozhodoval o desátcích a jiných důchodech rané české církve. A představitelé církevní hierarchie zároveň sloužili jako knížecí úředníci. Vzpomenout tu můžeme například úlohu arcijáhnů při soudních procesech s vrahy, kterou zaznamenávají Břetislavova dekreta. Alespoň elementární práva, která by vyplývala z kanonických zásad se snažil prosadit už biskup Vojtěch. Podle zprávy papeže Jana XV. potvrdil kníže Boleslav II. biskupu Vojtěchovi před jeho návratem do Čech v roce 992 za první kompetence v manželském právu a za druhé také povolení stavět na vhodných místech kostely a vybírat desátky.²⁸ Jakým způsobem pronikala církevní správa na venkov a stejně tak samotné křesťanství mezi lid zůstává zahaleno rouškou tajemství. První biskup Dětmár prý vysvětil mnoho kostelů, které

²⁸ KOSMAS, FRB II, s. 74-75; „*dux Boleslaus presentibus omnibus primatibus suis dedit prefato episcopo secundum statuta canonum separare ea coniugia, que infra parentelam contra sacram legem coniuncta esse reperitur, necnon etiam ecclesias per loca opportuna construendi et decimas congregandi licentiam dedit.*“ CDB I, č. 37, s. 43.

postavili věřící na různých místech a pokřtil mnoho pohanského lidu.²⁹ Ale přesto nevíme, zda biskup nebo jeho nástupci skutečně usilovali o to, aby byla vybudována rozsáhlá kostelní síť, protože bez podpory knížete by tento záměr neměl smysl.

Šlechta jako důležitý činitel v tomto procesu se mohla účastnit budování kostelní sítě teprve za předpokladu, že jí z toho bude plynout nějaký společenský nebo ekonomický prospěch. Bez významu samozřejmě není ani samotná zbožná motivace, která však předpokládá určitou zakořeněnost křesťanské víry. O původu elity Čechů, stejně jako o vzniku její majetkové základny víme velmi málo. Předkové pozdějších vrcholně středověkých panských rodů pocházeli patrně z úřednické šlechty, která řídila aparát hradské soustavy. Jen služba ve dvorských funkcích nebo ve státní správě, mohla totiž zajistit předákům pravidelné podíly z knížecích příjmů. Většina z původních přemyslovských družiníků nově usazených při hradech se zařadila mezi „*milites secundi ordinis*“ – bojovníky druhého řádu - příslušníky budoucí nižší šlechty. Oproti tomu *primates*, *comites* nebo *seniores* - vyvolení Čechové, kteří stáli nejbližší knížeti a zároveň se o ně opírala jeho moc, byli odměňováni nejvýnosnějšími úřady a za věrnou službu se mohli domoci velkého vlivu a hlavně odměn ve formě výsluh, které poději tvořily základ jejich pozemkového majetku.³⁰

Rodící se šlechta začala brzy toužit po větším podílu na moci a uvolnění z osobní závislosti na knížeti. K tomu potřebovala dosáhnout nejdříve emancipace hospodářské. Původně správa nějakého benefícia zajišťovala jen určitý podíl na příjmech knížete. Teprve později došlo na přesné vymezení lidí a půdy, z kterých má plynout tento díl, jež mohl být jako výsluha následně odevzdán do osobního užívání. Nyní chyběl už jen krůček k tichému vydržení tohoto statku a jeho uzurpaci i pro další pokolení. Střídání slabých knížat na pražském stolci tento proces jistě urychlilo, neboť knížata musela šlechtě za jejich podporu jistě nemálo obětovat. Přesto však přeměna benefičiární šlechty na pozemkovou tak představovala dlouhý proces.³¹ V této souvislosti bývá často skloňován pasus Kosmovy kroniky, který vypráví o bílinském kastelánu Mstišovi. Kastelán pozval knížete Vratislava v roce 1061 do Bíliny, aby byl přítomen slavnostnímu aktu svěcení kostela svatého Petra v podhradí (jeho nástupce stojí ve městě dodnes). V okamžiku, když se Mstiš dozvěděl, že mu kníže Vratislav právě odňal správu hradu, prý poznamenal: „*Knížetem jest a pánem, se*

²⁹ „*Post haec praesul Dethmarus ecclesias a fidelibus in multis locis ad dei laudem constructas et populum gentilem baptizans quam plurimum facit Christo fidelem.*“ KOSMAS, FRB II, s. 38.

³⁰ ŽEMLIČKA, J. (1997): Čechy, s. 42-51, 140-146; Kosmas k roku 1087: „*iussit cum praeda scutatios praecedere...Quia vero secundi ordinis milites cum praeda iam praedecesserat in hac pugna soli tantum nobiles interierunt...*“ FRB II, s. 120; Podobně Kanovník Vyšehradský rozdělil účastníky sněmu v Sadské v roce 1138 na bojovníky prvního a druhého řádu: „*...dux Sobeslaus primi et secundi ordinis militibus...ad se conveniant.*“ FRB II, s. 229.

³¹ ŽEMLIČKA, J. (1997): Čechy, s. 195 - 201, 283 - 305.

svým hradem at' učiní, co se mu líbí. Co však můj kostel dnes má, nemůže mi kníže odníti.“ Podle některých výkladů mohlo takové založení kostela znamenat, jeden ze způsobů, jak si zajistit výsluhu proti přetrvávajícím právům knížete.³²

Jednalo se o tzv. vlastnický kostel. Chrám i jeho nadání byly darovány bohu a určitému svatému, jemuž byl kostel zasvěcen. V postatě jako věčná zápůjčka zakladatele (fundatora), který si i nadále udržel nad majetkem vliv. Dárce (donator) se stal vlastně garantem zbožné fundace, která dostala majetek jen k trvalému užívání, nikoli do vlastnictví. Majetek kostela byl jeho věnem. Klášterní komunita nebo třeba farář nemohli statky jakkoli zcizit. Byli totiž jejich pouhými uživateli. Na nezczitelnost církevního majetku myslel samozřejmě i Kosmas, když vložil řečený výrok do úst Mstišovi. Svou poznámku ovšem adresoval především knížeti, protože podle církevních nařízení ani zakladatel samozřejmě neměl právo své nadání jen tak bez důvodu měnit. V praxi ale platilo, že kostel je majetkem vlastníka půdy, na níž byl postaven. Z tohoto důvodu k němu jeho zakladatel uplatňoval nadále svá vlastnická práva. Disponoval s jeho příslušenstvím, dosazoval a sesazoval kněze podle své libovůle a samozřejmě si také přisvojoval většinu z výtěžku z nadání kostela a desátků. Ke kostelům byli kněží najímáni pouze za mzdu. Správci kostelů se rekrutovali z volného farního kléru. Například v roce 1143 si na vysoké množství kněží bez určitého titulu stěžoval při vizitaci kardinál Guido. Majetek tak zůstával trvale pod dohledem rodu zakladatele. Václav Novotný považoval takové postavení kostela přímo za podnikání a expresivně přirovnával kostel k mlýnu a kovárně.³³

Takové způsoby jsou dobře popsány v korespondenci mezi papežem Honoriem III. a Přemyslem Otakarem I., kde se popisují příčiny sporu mezi králem a biskupem Ondřejem.³⁴ V Jindřichovské knize, můžeme-li uvést příklad z blízkého sousedství, je dokonce zachována

³² „*Dux est et dominus, de civitate sua faciat, quod sibi placet. Quod autem mea ecclesia hodie habet, auferendi dux potestatem non habet.*“ KOSMAS, FRB II. s. 94. ; VANĚČEK, V. (1938): Dvě studie k otázce právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě. Výsluky, s. 8-10; NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 340; ŽEMLIČKA, J. (1997): Čechy, s. 201, 242-244, 292-293; KLÁPŠTĚ, J. (2005): Proměna, s. 48-52.

³³ CDB I, č. 135: „...*quia multos invenimus illic presbyteros, a nullos certos titulos ordinatos.*“ To znamená vysvěcení bez určitého titulu (kostela – k určitému beneficiu) tzv. absolutní ordinace; HRUBÝ, F. (1916): Církevní zřízení v Čechách a na Moravě od X. do konce XIII. století a jeho poměr ke státu. ČČH 22, s. 257 – 87, hl. s. 279 – 84.; SCHLENZ, J. (1928): Das Kirchenpatronat in Böhmen. Prag, s. 6 – 32; NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 326 – 357, hl. s. 337 – 339; nověji třeba ŽEMLIČKA, J. (1997): Čechy, s. 242 – 44; Týž, (2002): Počátky Čech královských 1198 – 1253. Praha, s. 111 – 112.

³⁴ „...*in ecclesiis suis personas instituunt et destituunt, vel potius intrudunt, et spoliant pro sue libito voluntatis, nec permittunt eum vel officiales suos ecclesiastica iudicia exercere. Decimas quoque sibi solvere denegant, pravam consuetudinem pretendendo, que dici debet potius corruptela. Et non solum fructus ecclesiasticarum rerum et alia, quibus prefatum episcopum, dum apud sedem apostolicam moraretur, illicite spoliant, at tallias, quas ab hominibus suis extorserant, sibi restituere denegant, verum etiam quedam predia Pragensis ecclesie et aliarum ecclesiarum suarum.*“ Raetae 2. 5. 1219, CDB II, č. 183, s. 168-170, zde s. 169; viz také list z roku 1217, CDB II, č. 143, s. 133-135.

dobová stížnost na zakladatele a jeho nekalé úmysly obohatit se založením kláštera. Příčinou byly desátky, které hodlal i nadále pobírat s důvěrou, že cisterciáci rozmnoží jeho statky kolonizací. Také Vok z Rožmberka s podobným záměrem sestavil podmínky zakládací listiny Vyšebrodského kláštera. Fundátorům měly náležet dvě třetiny z desátků ze vsí již existujících, tak i v budoucnu vysazených obvodech farních kostelů, jež cisterciákům daroval.³⁵

Věno kostela, určené na jeho údržbu a výživu kněze, se nazývalo *dos*. Bylo skutečným věnem, neboť se vázalo pouze k tomuto, případně jinak přesně specifikovanému účelu, a kdyby přestalo plnit své poslání, donátor si jej mohl vzít nazpět. Pro darovaný majetek kostelu se také používá označení *donatio* – darování a způsob tohoto darování *donationi titulo*, kterému odpovídá *nomine dotis* – jménem věna. Staročeským ekvivalentem *dos* bylo slovo záduší a nebo nadání, které se používá dodnes.³⁶

Způsob nadání i právní postavení takového majetku popsal na konci 15. století Vikrorin Kornel ze Všehrd: „*O dání dedictvie nebo platu a nadání. 1. Jeden každý člověk...mož jej dáti...kromě duchovních osob (to jest. kněží a mnichov, klášterov a kostelov), kterýmž žádný nic ani dskami, ani listem, ani kšaftem dedičného dáti nemůže bez povolenie královského... dáti knězi k záduší a k věčnosti k kostelu, k kaple, k oltáři nebo k klášteru...než knězi samému, ne k záduší dáti, a ten kněz by byl řádu zemanského...*“.³⁷ Z toho vyplývá jednak, že zádušní majetek byl nesvobodný. Kněz jej nemohl zcizit bez souhlasu zakladatele (tady je zřejmě myšlen pouze král) a nemohl mu být darován bez jeho souhlasu., protože se tímto aktem měnila jeho povaha. Rovněž „*klášteru, kostelu, kaple, mnichóm, kněžiem, kanovníkóm, oltářníkóm a krátce k žádnému záduší, k žádnému špitálu. A též ani od kláštera, kostela kaply, kolleje a od jiných obcí jakýchžkoli kostelních, duchovních a zádušních, nemož se v dsky žádnému bez povolenie KMsti klásti...*“, protože by se tímto stal majetek jakoby

³⁵ FALENCIAK, J. (1966): *Studia nad pravem rzymsko-kanonicznym v „ksiedze Henrykowskiej“*. Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 7 – 8. : CDB V/1, č. 186 a č. 188.: k tomu podrobně ČECHURA, J. (1981): *Počátky vyšebrodského kláštera*. JHS 50/1 s. 4 – 15.

³⁶ Tak se to uvádí v zakládací listině premostrátské kanonie v Louce roku 1190: „*Si quisquam ...dotes illas, quas in presenti privilegio praedicto monasterio confirmamus, ab eadem ecclesia alienaverit, ad me vel ad heredes meos ... revertantur.*“ CDB I, č. 326.; například k roku 1253 „*ecclesiam ...sancti Walentini in civitate Pragensi ...cum villa Jazeniz, que eiusdem ecclesie dos est*“ CDB IV/1 č. 266, s. 455, viz pozn. č. 11.; VANĚČEK, V. (1933): *Základy I*, s. 25 – 35.; NOVOTNÝ, V. (1928): *ČD I/3*, s. 341-42.: Autoři uvádějí pro původ tohoto jména animatores – dušníci, což jsou homines dotales, sive ecclesiales.; falzum ze 14. století s překladem ze 17. století uvádí „*...devote donationi titulo possidebunt...*“ – „*...nábožného nadání titulem obdrží...*“ CDB III/3, č. 270, s. 389.

³⁷ Mistr Viktorin ze Všehrd. *O právech země české knihy devatery*, ed. Hermenegild JIREČEK, Praha 1874, zde s. 274.

svobodný. Rozhodnutí o zápisu do zemských desek mohl vydat kromě krále samozřejmě také zemský soud.³⁸

Pojem záduší se používal také v užším významu pro jmění určené na údržbu kostela a výstavbu kostela. Nicméně 12. a 13. století ještě přesné rozdělení kostelního věna na část náležící k záduší (vlastnímu kostelu) a k prebendě (tedy k farnímu obročí, benefícii určeném pro kněze) neznalo. Přesun některých pravomocí týkajících se správy kostelního jmění z patronů na městskou obec dokládají většinou až prameny 14. století. Farní obce, zejména tu máme na mysli obce pražské, se podílely značnou měrou nejen na nadání různých beneficií kostelních, ale především na výstavbě městských kostelů. Farníci volili své zástupce – viktriky nebo kostelníky, kteří se starali o správu takového majetku a o údržbu kostela. V některých případech uplatňovaly farní obce také svůj vliv na volbu farářů.³⁹

Nadání kostela získalo již záhy podobu formálního aktu. Zpravidla věno potvrdil biskup přímo při svěcení kostela. Například při novém vysvěcení kostela na Řípu v roce 1126. Nadání mělo zřejmě již tehdy písemnou formu, aby jej donátor mohl obrazně obětovat přímo bohu na oltáři, tak jako to bylo běžné u movitých darů. Ždárská kronika popisuje, jak někdy na počátku čtyřicátých let 13. století položil Jan z Polné listinu na oltáři kostela, když zakládal v Drobovicích komendu německých rytířů. Nejstarší popis věna vesnického kostela se hlásí již doby vlády Soběslava I. Kanovník pražského kostela Zbygněv založil tehdy v Uněticích malou kapitolu pro dva kanovníky. Nadání kostela pocházelo z rodového dědictví a tvořila jej celá řada roztroušených pozemků, polí, lesů, zahrad, mlýn a především lidé s přesně určenými povinnostmi.⁴⁰ V průběhu velké kolonizace 13. století se ustálilo

³⁸ Citace viz předchozí poznámka, s. 185. K tomu VANĚČEK, V. (1933): *Základy I*, s. 6.

³⁹ ZILYNSKÁ, B. (1998): *Záduší*. In: *Facta probant homines*. Sborník k živ. Jubileu prof. Dr. Zdeňky Hledíkové. ed. Hlaváček, I. – Hrdina, J. s. 535-547. Autorka předpokládá, že proces vymezení majetku kostela na údržbu (*ad fabricam*) a fary (*beneficium*) se mohl uskutečnit až se zánikem správy světské vrchnosti. K tomu však nikdy zcela nedošlo. Použití termínu záduší pro tento institut je vlastně přenesené a nesprávné, jak poukázal KURKA, P. B. (2006): *Volení a v obci vyhlášení? Vztah městské a zádušní správy v utrakvismu – základní přehled*, in: *Ve znamení zemí koruny české*, Sborník k 60. narozeninám prof. PhDr. Lenky Bobkové CSc., edd. J. Konvičná – J. Zdichynec. Husitské období a reformace samozřejmě všechny formy kontroly nad kostelním majetkem ještě více rozvinuly. Pravděpodobně nejranější zpráva, kterou v tomto kontextu můžeme zmínit pochází z roku 1268. Tehdy biskup Jan rozsoudil spor o patronátní právo kostela sv. Valentina mezi křížovníky s červenou hvězdou a farníky, tak aby křížovníci nejdříve představili navrhovaného kněze farníkům. Teprve potom, když farníci nebudou mít žádný legitimní důvod jej odmítnout, budou prezentovat kněze biskupu. „...*questione...super ipsa ecclesia et iure patronatus...nec ad eam S. presbyterum per eos (křížovníky) extitisse presentatum; eodem vero presbytero ac parochialibus ex adverso negantibus ipsos aliquod ius in predicta ecclesia obtinere... Cruciferi in prenotata ecclesia ius obtineant patronatus et eo iure sic utantur, ut personas ydoneas, quas duxerint assumendas ad regimen ecclesie supradicte, prius coram parochialibus exhibeant et eorum requirant assensum...*“ CDB V/2, č. 568, s. 145; Český překlad listiny ze 17. století překládá farníky „osadními farního kostela“ odtud také termín osada. Tamtéž, s. 146.

⁴⁰ KANOVNÍK VYŠEHRADSKÝ asi pol. 12. století: „...*pristino dotis iuri restauratam cum suma reverentia consecravim...*“ FRB II, s. 204; KRONIKA ŽDÁRSKÁ konec 13. století: „...*bona plura dat hiis super aram virginis alme...*“ FRB II, s. 524; „*in meo patrimonio, hoc est in villa Unetich, fundasse ecclesiam,*“ CDB I,

pozemkové nadání náležící k novým kostelům obvykle na dvou lánech půdy.⁴¹ Ale v následujícím období se setkáváme s obdarováváním kostelů půdou stále méně. Pozemkové dary nahrazují často pouze tzv. věčné platy.

Souhrn všech nároků fundatora k zbožnému nadání označoval Václav Vaněček jako zakladatelská práva.⁴² Vycházel z bohatého pramenného materiálu, který se týkal především klášterů, ale své závěry vztahoval na jakékoli zbožné fundace, včetně farních kostelů. Zakladatelská práva si mohl nárokovat kdokoli - kníže, velmoži, biskup nebo třeba i samotný klášter pokud se založení nového kostela uskutečnilo z jeho iniciativy a nekřížilo se s cizími nároky. Vyplývala z nich celá řada vrchnostenských, především soudních pravomocí nad lidmi přináležejícími k nadání kostela nebo církevní instituce. Dále k nim patřilo právo s majetkem v případě potřeby disponovat. Patron rovněž v případě uprázdnění biskupského stolce nebo opatského a nebo kněžského místa přímo požíval příjmy kostelních statků. Jde o tzv. regalia, která podle mínění Jarlocha nepřiměřeně využívali Vladislav I. i jeho syn Bedřich. Stačilo jim pouze odkládat biskupskou volbu. Samotná volba kněze, opata nebo biskupa patřila také mezi důležitá privilegia zakladatelů. I když v případě opatů a biskupů měly právo podle kanonických zásad rozhodovat o kandidátu pouze konventy nebo kapituly. Proto Jarloch kritizoval ve své době také samotný průběh voleb. O kandidátech na biskupský stolec rozhodovaly prý především manželky uvedených panovníků.⁴³ Bez souhlasu fundatora nemohl církevní ústav s majetkem volně nakládat. Podle církevních předpisů byl ke zcizení majetku nutný samozřejmě i souhlas biskupa. Ve své podstatě fungoval vztah mezi fundátorem a biskupem, opatem nebo farářem na lenní bázi. Předání majetku probíhalo formou slibu poslušnosti. Výjimečné jsou doklady o některých symbolických aktech jako je

č. 124, s. 129-131, jedná se o insert v listině pro pražský kostel z roku 1233; v roce 1039 bylo Vojtěchovo tělo po vyzdvihnutí z hrobu položeno na oltář, „*ut plebs sua vota solvat, que deo et eius sancto voverat. Atque eadem die compositate sunt 200 marcas altaris in arce.*“ FRB II, s. 75; viz také CDB III/1, č. 153, 187-8.

⁴¹ Kostel v Rynárci roku 1203, CDB II, č. 33, s. 30-31; Přímětice 1220, CDB II, č. 205, s. 190; Stará Říše před 1257, CDB V/1, č. 135, s. 216-17; Čejč 1257 CDB V/1, č. 131, s. 211-12.

⁴² VANĚČEK, V. (1933): Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě I. Zakladatelská práva. Praha.: Týž, (1937): Základy, II. Pozemková vrchnost. Praha.: Týž, (1939): Základy, III. Imunita soudní. Praha; Týž, (1938): Dvě studie k otázce právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě. Praha; Situaci na středověké Moravě se věnuje BOROVSKEÝ, T. (2004): Soukromé kláštery na Moravě ve 13. a 14. století. ČMM 123/2 s. 461-479; Týž, (2005): Kláštery, panovník a zakladatelé na středověké Moravě. Brno

⁴³ JARLOCH, FRB II, s. 476-77; k regáliím NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 410. Týkaly se samozřejmě i jednotlivých far. Z roku 1258 známe stížnost papeže olomouckému biskupu Brunovi na tento postup při obsazování far u řádu cisterciáků a premonstrátů, augustiniánů a benediktinů. CDB V/1, č. 146, s. 234-35; Církevní ústavy se proto snažily o formální pojištění příjmů z fary tzv. Inkorporací.

investitura prostřednictvím hůlky nebo klobouku. Pán musel svého vazala chránit, ale ten mu byl na oplatku povinován jistými službami a pomocí.⁴⁴

Pokuty ze soudů, odúmrti poddaných, roboty a různé dávky, kterými byli zatíženi podaní, a které nepovažoval zakladatel za součást daru nebo jiné věci, které si vymínil při jeho předání, jsou tzv. zakladatelskými břemeny.⁴⁵ I v případě, že se zakladatel všech svých nároků zřekl, nezbavil se tím práva, vykonávat nad ústavem, kostelem, respektive jejich poddanými „ochranu“, neboli „opravu“. Zakladatel byl prostě stále garantem fundace navenek. V německých krajinách se užívá pojem fojtství.⁴⁶ V latinských pramenech se setkáváme s ekvivalentem *tuitio* nebo *advocatie*, ale častěji se podstata ukrývá v termínu *ius patronatus*.⁴⁷ Tato ochrana byla přímo spojena s některými hmotnými požitky, které patron na knězi klášteru vymáhal.⁴⁸ Zakladatelská práva se dělí hlavně u velkých klášterů na prioritní, fundátorská a druhotná, která můžeme označit jako donátorská. Vztah rodiny zakladatele k fundaci a jeho oprava nad ní měl vyšší pravomoc než donátorů k druhotným darům, nad nimiž vykonávaly tzv. dílčí opravy. Proto někdy docházelo k značnému překrývání kompetencí a zatěžování klášterního hospodářství. Karel IV. se pokusil takové těžkosti zeměpanských ústavů vyřešit prostřednictvím nových imunitních privilegií, které byly namířeny i proti šlechtickým donátorům.⁴⁹

Šlechtičtí patroni a jejich rodinní příslušníci sehráli důležitou úlohu v dějinách některých klášterů. Jejich řada začíná už v první třetině 11. století v Sázavě, kterou založil za

⁴⁴ FEIGL, H. (1977): Entwicklung und Auswirkungen des Patronatsrechtes in Niederösterreich, JfLNO NF 43, s. 81-114.; HLAVÁČEK, I. (2005): Zastavení u udílení biskupských regálií a temporálií Karlem IV. Zároveň příspěvek k otázce pozdně středověkých deperdit, in: Sborník Františku Kavkovi k nedožitým 85. narozeninám, edd. L. Bobková-M. Holá, Praha-Litomyšl.; HRDINA, J. (2007): O klobouku, klericích a patronovi. Netradiční forma prezentace plebána k farnímu beneficiu pražské diecéze na počátku 15. století, in: Církevní topografie a farní síť pražské církevní provincie v pozdním středověku, Colloquia mediaevalia Pragensia 8, edd. J. Hrdina – B. Zilynská, Praha, s. 199-207.

⁴⁵ VANĚČEK, V. (1933): Základy I, s. 65-80

⁴⁶ Viz poznámku Vogt, (2) Kirchengvgt, LexMA VIII, Stuttgart-Wiemar 1999, s. 1811-1814.

⁴⁷ VANĚČEK, V. (1933): Základy I, s. 1–22, 42-70; VANĚK, V. (2004): Kravařský újezd doksanského kláštera a právo ochrany nad církevním zbožím. ČMM 123/2, s. 447–459. Doksany na Kravařsku „omnes ius patronatus vel advocatie seu advocatus“ dokonce od svých zakladatelů ještě na konci 13. století vykoupily, ale jejich úspěch měl jen relativně krátké trvání. Karel IV. přenechal po čase „*tuitionem*“ nad doksanskými statky na Kravařsku Berkům z Dubé.; Heslo *advocata* (patronka), *advocatie* (světská ochrana církevních statků), in: Slovník středověké latiny v českých zemích I, A – C, ed. Bohumil RYBA, Praha 1987, s. 79, viz níže.

⁴⁸ BOROVSÝ, T. (2005): Kláštery, s. 63-65.: Hodnota hmotných požitků spojených s opravou na šesti vsích kl. Ždárského, které příslušely do obvodu panství – hradu ve Velkém Meziříčí byla v roce 1496 kompenzována Janu z Lomnice celou vsí Kozlov i s dvorem a tvrzí. Tamtéž, s. 154, 160-61.

⁴⁹ VANĚČEK, V. (1933): Základy I, s. 66 – 74.; BOROVSÝ, T. (2005): Zakladatelé, s. 78, 123-29 Karel IV. učinil z královských klášterů jeden ze základních pilířů komory. Exkluzivní postavení v některých ústavech a to včetně některých původně zcela soukromých se pokusil prosadit skrze imunitní privilegia. Jejich osten byl namířen nejen proti král. úředníkům ale i vůči jiným ochráncům. Každoroční speciální běrně, kterou platily kláštery byla v podstatě platem za ochranu. Dochovaný seznam klášterů platících klášterní berni v Čechách pochází asi z roku 1418. Z významných klášterů chybí kromě mendikantských řádů a augustiniánů pouze Pohled, Sezemice a Vyšší Brod. KROFTA, K. (1930): Začátky české berně. ČCH 36, s. 1-26, 237-257, 437-490, zde s. 471-2.

podpory knížete sv. Prokop. Rodinní příslušníci si po jeho smrti předávaly opatskou hodnost, aby si udrželi i nadále co největší vliv na chod kláštera.⁵⁰ Podobnou praxi potom napodobili i další příslušníci významných rodů. Například Hrabišic Slavek v Oseku nebo Hroznata, zakladatel premonstrátské kanonie v Teplé. Hroznata se označuje na listině z roku 1213 jako „*fundator et defensor*“ (zakladatel a obránce) kláštera v Chotěšově. V textu se urovnává majetkoprávní spor o ves Úherce, kterou věnovala klášteru vdova Helka. Hroznata zde osobně zastupuje klášter spolu s Helčinými bratry proti Přemyslovi Děpoltovi, který zastával kastelánský úřad v Plzni.⁵¹ Nemluví se tu nic o proboštu a konventu, jako o právnické osobě, ale pouze o osobách donátorů, kteří vlastně hájí svůj majetek. V Životě blahoslaveného Hroznaty, jež vznikl v Teplé někdy po polovině 13. století se označuje zakladatel zase jako „*heres, dominus et patronus*“. Rozsáhlé pravomoci měla v Chotěšově také jeho sestra Vojslava, o níž se v legendě mluví jako o „*advocate gerens seu patronae officium*“.⁵² Později zakladatelská práva nad Teplou převzal panovník. Jednak mu z toho kynuly nezanedbatelné výhody a na druhé straně nadace jako taková vlastně ani nemohla podle zemského zvyku bez vnějšího ochránce existovat. Ve falzu, které se hlásí opět do roku 1213 byla Přemyslu Otakaru svěřena „...a *fundatore...advocatia eorum*...“, tj. právo advokacie nad poddanými kláštera⁵³. Své založení odkázal knížeti Soběslavu I. ostatně již vzpomenuť Zbygněv v listině slovy: „...*boží milosti a vaší dobrotě a následovníkům vašim jsem svěřil své „locellum“, a žádám, aby nedošlo k žádnému zničení daru, ale aby vy sám jste se stal jejich proboštem, ochráncem, správcem, pečovatelem...*“.⁵⁴

Hroznatův legendista naznačuje, že docházelo také k nějakým sporům mezi zakladatelem a opatem kláštera. Pravděpodobně spočívaly v rozdílných názorech na kompetence uvnitř konventu, kam sice vstoupil Hroznata jako řadový člen, ale nehodlal se nijak omezovat ve svých vrchních právech. Spory vyvolávaly také příbuzní, kteří nesouhlasili s darem. Ilustruje to dobře případ rozsáhlého majetku, který věnoval Johanitům Petr

⁵⁰ SOMMER, P. (2007): Svatý Prokop – z počátků českého státu a církve, Praha, s. 110–122, přičítá velký vliv Prokopův v klášteře spíše jeho osobnosti. V první polovině 11. století totiž ještě nedosáhla rozvoj soukromého vlastnictví šlechta takové úrovně, aby se jeho rodina mohla spolu s knížetem podílet na zakladatelských právech. V tomto bodě se vlastně obloukem vracíme zpět k Mstišovi. Viz výše.

⁵¹ CDB II. č. 386.

⁵² FRB I. s. 381 a s. 374; KUBÍN, P. (2000): Blahoslavený Hroznata. kritický životopis, s. 203, k tématu zakladatelských práv dále s. 164 – 165, 189 – 191, 211.

⁵³ CDB II. č. 368, *acta spuria*, s. 402: „*Cum enim a fundatore suo nobis at successoribus nostris advocatia eorum commissa sit, volumus, ut de cetero de omni accidenti in presentia nostra et successorum nostrorum iudicentur*“; k termínu *advocata*, *advocatus* viz pozn. č. 20.

⁵⁴ „...*Sobezlae, dei misericordie et vestre bonitati commendavi locellum meum posterisque vestris, et rogo, ut nulli ad devorandum detis, sed vos ipse sitis eorum prepositus, vos defensor et vos dispositor, vos provisor et dispensator, per vos solum cuncta regantur*“ CDB I, č. 124, s. 131.: VANĚČEK, V. (1933): Základy I, s. 13 a 18.

Milhostic. Záhy po jeho smrti začala rodina tento dar zpochybňovat. Zásahy do užívacích práv k majetku vedly až k otevřené roztržce s mocným rytířským řádem. Formálně ovšem Petrova matka a sourozenci usilovali pouze o změnu účelu nadání. Po určitých námluvách se Strážci Božího hrobu nebo s cisterciáky, jejichž diplomacie využili ve svůj prospěch, nakonec rodové dědictví i přes urgence papeže uhájili.⁵⁵ Papežská nebo biskupská ochranná privilegia ani církevní klatby neměly zpravidla potřebnou účinnost. Naději slibovala pouze ochrana panovníka. V roce 1253 například nabádal Václav I. kastelána na Veverí, aby bránil klášter v Doubravníku i jeho opata, jímž byl sám zakladatel Albert, proti „tyranii“ jeho příbuzných. Ovšem ani panovník nemohl výrazněji zasahovat do záležitosti soukromých klášterů. Navíc se podle práva choval ke svým fundacím úplně stejně. Stačí připomenou dvojí vyhnání mnichů ze Sázavy.⁵⁶

Velkého nebezpečí klášterům a jiným ústavům hrozilo také od institutu nedílu, které zakotvovalo zvykové právo. Souhlas s majetkovou transakcí museli vyslovit všichni příslušníci rodu. V roce 1132 povolala k sobě Přibyslava vdova po Hroznatovi „*všechno své příbuzenstvo přednější věkem a důstojností*“ a také svědky, aby zajistila darování vsi Hostivaře klášteru v Sázavě. Upozornění na věk tu má své opodstatnění, protože i poté mohli napadnout dar další příslušníci nedílu, kteří v uvedené době ještě nedosáhli zletilosti. Synové Dalibora z Kojic se přihlásili o své dědictví dokonce po 37 letech, které uplynuly v roce 1338 od doby, kdy jejich otec odkázal cisterciákům v Sedlci vsi Záboří, Kojice a Vinařice. O pět let později byli rozhodnutím zemského soudu definitivně odškodněni peněžitou náhradou. Jmenovitě Dalibor měl dostat jednorázově 40 kop grošů a jeho bratr Vrško 4 kopy ročně do konce života. Zeizování původně nedílného majetku bránilo tzv. retraktní právo. Oprávněná osoba mohla napadnout trhovou transakci v případě, že bylo opominuto její předkupní právo. Za stejnou peněžní sumu se mohla domáhat majetku nazpět. Tuto situaci máme v pramenech zachovánu již pro počátek 13. století. Anežka vdova po Kunovi z Potvorova darovala klášteru v Plasech ves Močidlec, kterou předtím koupila za sto hřiven od svého synovce. Nadání potvrdili král i biskup. Přesto po několika letech musely Plasy doplatit tomuto synovci jako kompenzací dalších devět hřiven.⁵⁷

⁵⁵ VELÍMSKÝ, T. (1992): Ke vzniku mašťovského územního a majetkového celku. MVP – ČSPS 30/100, s. 156 – 168; NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 121 – 125; K změně účelu církevního nadání bylo třeba souhlasu biskupa. Stejně jako každý prodej nebo koupi musel odsouhlasit vrchní správce – ochránce církevního nadání, jak o tom svědčí řada knížecích nebo královských listin. PAUK, M. R. (2002): Działalność Fundacyjna możnowładztwa czeskiego y jej uwarunkowania społeczne (XI-XIII) wieku. Krakow-Warszawa. s. 66-69.

⁵⁶ CDB IV/1, č. 293, s. 488-9.; CDB III/1, č. 119, s. 147.

⁵⁷ MNICH SÁZAVSKÝ: „...ad se cunctis suae cognationis natu et honore prioribus...“ FRB II, s. 258; VANĚČEK, V. (1933): Základy I, s. 42 – 55; ŽEMLIČKA, J. (2002): Počátky, s. 113-115.; CDB II, č. 187, s.

Dědici zakladatelů se mohli domáhat od rodových fundací také pomoci v případě chudoby. Možnost vymáhání určitých pomoci ale patřila k výsadám zakladatelských práv všeobecně. A především panovník tohoto práva často zneužíval ve finanční tísní. Někdy zastírají texty královských listiny zpětnou uzurpaci církevního majetku „výměnami“. Rozhodně se nejednalo ze strany duchovních ústavů o dobrovolné akty. Nevýhodnost je často patrná na první pohled. Můžeme zde uvést zábor přeštického újezdu Johanitům nebo Jihlavska tišnovským cisterciáčkám. V obou případech se setkáváme s kompenzací v hodnotě pouhých tří vesnic.⁵⁸

Proti zlovolnému nakládání s kostelním majetkem, ale také prodávání úřadů a vůbec vlivu laiků na dosazování kněží se církev tvrdě stavěla. Ohlasy dlouholetého zápasu, který se odehrával v tomto směru na západě, k nám dorazily s velkým zpožděním. Našly své vyjádření hlavně v odboji biskupa Ondřeje. Přemysl Otakar I. vyjádřil bezděky v korespondenci papeži Honoriovi III. svůj názor na jeho postavení, když ho označil slovy: „můj biskup“.⁵⁹ Ondřej ovlivněný klimatem IV. Lateránského koncilu se rozhodl prosadit jeho závěry a kanonické zásady do praxe. Zadržování desátku, libovolné sesazování a dosazování kněží do úřadů a mezi nimi dokonce i kněžských synů, disponování s kostelním jménem, vyžadování neoprávněných robot a dávek od kostelních lidí a v neposlední řadě zásahy světských soudů se staly základem mnohaletého sporu. Zpočátku snad král opravdu nechápal, co mu kurie vytýká. Přeci to všechno patřilo k zavedeným zvyklostem a odvěkým zemským právům. Zásady kanonického práva totiž neměly v oblasti majetkové žádnou platnost. Stejně viděla situaci šlechta, která se postavila za svého panovníka jako jeden muž a vstoupila dokonce do jednání s papežem jako samostatný subjekt.⁶⁰ Kurie se ocitla ve velmi složité situaci. Přemyslova mocenská pozice byla opravdu těžko napadnutelná a na nějaké radikální změny v českých poměrech ještě nenastal pravý čas. Je příznačné, že většina českého kléru se také postavila proti biskupu Ondřejovi. Vždyť vysoce postavení preláti za své funkce vděčili právě panovníkovi. Jednání nakonec vyvrcholila kompromisem na sněmu na Šacké hoře v roce 1221. A konečným výsledkem sporu se stalo tzv. Velké privilegium

172–74; RBM IV, č. 529, s. 212–13, č. 1296, s. 522–23.; ADAMOVÁ, K. (2001): Dějiny soukromého práva ve střední Evropě, Praha, s. 33–34. Název pro retraktní právo v Čechách je ssutí.

⁵⁸ Václav I. dal tři vsi Johanitům za Přeštice, jejichž cena byla 1200 hřiven, v roce 1238 CDB III/2, č. 193 (asi falzum): Král Václav I. dal za Jihlavu a Brtnici s dvaceti přidruženými lokalitami v roce 1240 rovněž tři vsi. CDB III/2, č. 260, s. 353 – 56; další příklady volných dispozic s církevním majetkem VANĚČEK, V. (1933): Základy I, s. 42 – 49.

⁵⁹ „...nulla contra me et terram meam ad petitionem episcopi mei admittatis,...“ srpen-září 1217, CDB II, č. 149, s. 138–40.

⁶⁰ V dohodě z Kladrub z června 1219 čteme: „...secundum regni nostri consuetudinem faciemus (učiníme podle zvyku našeho království)...Ad haec decimas secundum consuetudinem hactenus habitam solvemus (desátky podle zvyku dosud chovaného budeme platit)...“ CDB II, č. 172, s. 160–161.

české církve o rok později adresované všem klášterům a kapitulním kostelům. Církevní lidé měli být napříště osvobozeni od moci hradských úředníků a soudců. Souzení měli být pouze před králem, dvorským sudím nebo kancléřem a bez jejich nařízení je nesměl žádný úředník obtěžovat. Privilegium také chránilo před vymáháním neoprávněných dávek, zatěžováním robotami a jinými přehmaty na majetku církve. Výjimkou byly pouze roboty sloužící k obraně země. Důležité bylo také ustanovení, které bránilo pod vysokou pokutou kláštery před vymáháním pohostinství od baronů a rytířů.⁶¹

V souhrnné podobě se tu objevily články, jež známe z celé řady různých imunitních privilegií, které se v této době užívají pro kláštery. Ochranné imunity osvobozovaly příjemce od přesně stanovených povinností ke státnímu aparátu.⁶² V případě královských fundací vlastně pouze upravovaly poměr mezi zakladatelem–králem a klášterem. Rozdíl spočíval v tom, že nyní toto nařízení mělo platit pro celou pražskou diecézi. Význam patrně mělo pouze pro biskupské statky a vlastně jen potvrzovalo smír ze Šacké hory. V praxi se totiž jednotlivé články prosazovaly postupně a často stále skrze individuální imunity. Zeměpanským klášterům především pomohly v tom, aby si vybudovaly vlastní patrimoniální správu. Král nic neztrácel, zakladatelských práv se nemínil v žádném případě vzdát. A jeho kláštery postupně vytvořily součást královské domény tzv. *dominia speciale*. Hradská soustava se evidentně začala přežívat a tímto aktem si připoutal českou církev ještě blíže k sobě. Zbavil se tak zbytečného mezičlánku, který pouze parazitoval na jeho kláštorech a církevním majetku.⁶³

S menším zpožděním máme královské imunity vůči státnímu aparátu doloženy také u šlechtických fundací. Imunity ostatně sehrály důležitou úlohu také při budování vrchnostenské správy na šlechtických dominiích.⁶⁴ Teprve poté, od druhé poloviny 13.

⁶¹ NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 449-520; 2. 7. 1221 CDB II, č. 216, s. 200-02.; „...*universis monasteriis et noventualibus ecclesiis Pragensis diocensis remittimus, concedimus et donamus omnia interius posita et conscripta...*“ 10. 3. 1222, CDB II, č. 227, s. 210-12.

⁶² ŽEMLIČKA, J. (2002): Počátky, s. 204-210; VANĚČEK, V. (1937): Základy, II. Imunita hospodářská. Praha, passim; Týž, (1939): Základy, III. Imunita soudní, Praha, passim; NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 435-449.

⁶³ ŽEMLIČKA, J. (2002): Počátky, s. 119 – 131, klade důraz na vynechání mezičlánku hradské správy, jež se stávala postupem času ekonomickou přítěží i pro krále. Ve vztahu samotného krále k církevním fundacím však k novému narovnání nedošlo. Nároků vyplývajících z titulu tzv. zakladatelských práv se nikdy nevzdal. Tamtéž, s. 209 – 210; Zakladatelskými právy a s nimi souvisejícími imunitami se zabývá BOROVSÝ, T. (2005): Zakladatelé, s. 65-78, 123-129, podle něj měly imunity spíše zabránit zdvojování úřednických pravomocí.; VANĚČEK, V. (1937): Základy II. imunita hospodářská, s. 69 – 125; Týž, (1939): Základy III. imunita soudní, Praha, passim.

⁶⁴ ŽEMLIČKA, J. (2002): Počátky, s. 208-209; Týž, (1997): Čechy, s. 292 – 95; Příklady uvádí také VANĚČEK, V. (1937): Základy, II. s. 36-38., ale z nepochopitelného důvodu klade původ svobodné šlechtické vrchnostenské správy už do nejstarších dob českého státu a vývoj vlastně obrací směrem ke ztenčování jejich svobod. Tamtéž s. 12-28; Týž, (1938): Dvě studie, s. 14-16.: Např. Václav II. roku 1299 pro Dětocha z Třebelovic RBM II, č. 1841, s. 789.

století, se mohly objevit rovněž šlechtické imunity pro soukromé fundace proti nárokům vlastní vrchnostenské správy. Tak jako v případě panovníka šlo soudní pravomoci, pokuty a dávky.⁶⁵ Souvisí s tím ostatně zvýšené úsilí církve na co nejpřesnějším vymezení poměru donátora k darovanému majetku, aby nedocházelo k přehmatům a neoprávněným nárokům z jeho strany. Pokud se zakladatel zřekl všech výhod plynoucích mu z práva zakladatele ve prospěch fundace, neznamenal to ještě, že se zřekl úplně svého vrchního práva. Opravu mohl při předání daru rovněž výslovně z imunit vyjmout. Zůstala mu stále jakási pojistka, pod jejíž záminkou bylo později opět možné obnovit řadu nároků a povinností fundace. Na druhou stranu sloužila jako záruka ochrany klášterního zboží. V případě, že se donátor ochrany vzdal, přešla na jiného garanta (třeba rod zakladatele fundace, panovníka nebo vykonavatele vrchnostenské správy v oblasti). Žádné církevní nadání totiž nebylo plně samostatné. Také emancipace farních kostelů a farářů probíhala prostřednictvím imunit a dohod se zakladateli. Konkrétních zpráv, které pocházejí z doby před polovinou 14. století, se zachovalo málo. Probíhal zde zřejmě podobný vývoj jako u klášterů, pouze se zpozdil o několik desetiletí.⁶⁶

Ondřej vlastně nedosáhl ničeho převratného. Ostatní důležité sporné body, jako desátky nebo patronátní právo, už nebyly v privilegiu zmíněny vůbec. Ačkoli se o nich vedla už dříve předběžná jednání s papežem. V poslední dohodě z ledna 1221 před vysláním papežského legáta do Čech, kterou oznámil Honorius III. českému kléru, se mluví o tom, že všechna spiritualia (potvrzování, sesazování, trestání a soudy nad kleriky) patří pražskému biskupu, s výjimkou patronátního práva při dosazování kněží.⁶⁷ Vyjadřovalo se tu kuriální hledisko, jehož snahou bylo po rozdělení náležitostí kostela na spiritualia a temporalia (tedy na část patřící k vlastní duchovní správě a část vztahující se k majetku) přesouvat stále větší těžiště významu na první z nich. Patronátní právo mělo ve spirituálních záležitostech spočívat v pouhé prezentaci kněze biskupovi. Potvrzení kněze biskupem prostřednictvím investitury, které mělo předcházet investituru světskou, se tak stalo naprosto klíčové pro to, aby se kněz mohl ujmout farního úřadu. V konečném důsledku nemohl kněz bez souhlasu biskupa

⁶⁵ VANĚČEK, V. (1937): Základy, II. s. 49-57.

⁶⁶ BOROVSÝ, T. (2005): Zakladatelé, s. 63-65 ; VANĚČEK, V. (1937): Základy II, s. 56 a 60.; VANĚK, V. (2007): K roli imunitních ustanovení ve vztahu mezi patronem a farou. Středověké listiny pro farní kostel v Ratajích nad Sázavou, In: Církevní topografie a farní síť pražské provincie v pozdním středověku, edd. J. Hrdina – B. Zilynská, Colloquia mediaevalia Pragensia 8, Praha, s. 183-188.; Lze uvést imunitní privilegium Plasského opata pro faráře v Kralovicích RBM IV, č. 1945, s. 764-65.; Častější jsou imunity pro královské fary např. sv. Michal ve Znojmě RRM II, č. 1410, s. 606.

⁶⁷ „...episcopo et ecclesie Bohemice omnia spiritualia, institutiones, salvo patronis iure patronatus, et destitutiones, correctiones et iudicia clericorum et omnia alia spiritualia,...“ 1221 11. 1., Laterán, CDB II, č. 207, s. 191 – 193; viz také 1219 červen, Kladruhy, CDB II, č. 172, s. 160-161.

vstoupit nejen v duchovní správu, ale také převzít správu temporálií. Patron musel kněze prezentovat biskupovi ke schválení, aby ho ten následně investoval do farního úřadu. Jednou potvrzený kněz mohl být zbaven duchovní správy už pouze opět z moci církevní. Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně z 80. let 13. století obsahuje několik listin, které reagují na protiprávní odejmutí kostela farářů, kterého se zřejmě patroni často dopouštěli. V praxi si patroni udrželi rozhodující slovo na obsazení farnosti díky vrchnímu panství nad statky kostela, které udělovali plebánu v podstatě jako léno. Popisuje to jedna konfirmační listina ze zmíněného formuláře, která potvrzovala faráře v úřadě. Dozvídáme se z ní, že jistí bratři udělili farářům „temporalie farnosti“ spolu s dvěma filiálkami a jejich desátky, platy a vším užitek ještě před samotnou prezentací biskupovi, což mohlo způsobit značné problémy v případě, že kněz potom nebyl schválen.⁶⁸

Pokud však neexistovaly vážné námitky, biskup zpravidla prezentovaného kněze potvrdil. V českých poměrech trvalo dlouhou dobu, než se vůbec tato základní podmínka pro kanonicky právoplatnou duchovní správu ujala. Jak informoval olomoucký biskup Bruno papeže před koncilium v Lyonu, prezentoval z laických patronů své kněze biskupu pouze král.⁶⁹ Podle Františka Pražského nebyla situace o mnoho lepší ani na začátku 14. století. Jan IV. z Dražic se potýkal po nástupu do svého úřadu s velkými problémy, „*protože plebáni a správci kostelů byli jako nájemní úředníci, ne jako pastýři, z čehož plynulo nesmírné nebezpečí pro duše. Neboť tehdy sloužili mše a podávali církevní svátosti z moci svých patronů, jež v tomto případě neměla platnost. Jestliže pak některý z farářů nebyl poslušen svého patrona, byl hned z kostela vyhnán a na jeho místo dosazen opět jiný na dobu jednoho roku...Proto se hned postavil proti králi a pánům království...a zbavil služeb božích zvláště takové faráře, kteří byli jako placení úředníci. Kterýsi z pánů pak, rozpálen nesmírným hněvem a rozhořčením, řekl před mnoha pány a šlechtici zmíněnému panu biskupovi: „Raději se zase vrátíme k pohanství nežli bychom dovolili to, co vy chcete.“ Avšak ctihodný otec... vymítil svrchu uvedený blud. Potom na návrh patronů řádně a podle práva potvrzoval faráře ke kostelům...“.*⁷⁰

⁶⁸ K temporáliím a spirituáliím krátce ŽEMLIČKA, J. (1997): Čechy, s. 139; NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 425-429; NOVÁK, J. B. (1903): Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně 1279 – 1296. Praha. č. 85 s. 71, č. 126 s. 102, formulář prezentační a konfirmační listiny č. 26 s. 23, další formuláře konfirmačních listin, jimiž se ustanovovali farářů: č. 2, č. 3, č. 24, č. 105, č. 214, č. 219.; K udělování léna HRDINA, J. (2007): O klobouku, s.199-207.

⁶⁹ Zpráva o stavu české církve z roku 1273 před koncilium v Lyonu, CDB V/2, č. 719, zde s. 374.; viz NOVOTNÝ, V.: ČD I/3, s. 520-21, kde je český předklad listiny.

⁷⁰ Česká citace podle BLÁHOVÁ, M. (1978): Kroniky doby Karlovy, Praha, s. 73. „...quia plebani et rektores ecclesiarum erant quasi mercenarii, non ut pastores, ex quo sequebatur ingens periculum animarum; nam tunc auctoritate suorum patronorum, que in hoc facto non habebant vigorem, missas celebrabant et ecclesiastica sacramenta ministrabant. Si quis autem de plebanis patrono suo non obtemperavit, mox ab

Patronátní právo se objevuje v domácích pramenech nejprve v oseckých listinách v letech 1207 a 1209. Jde ovšem o padělky z konce 13. století.⁷¹ Nejstarší dokument, s kterým už lze skutečně počítat, pochází z roku 1213. Biskup Robert dal olomouckým augustiniánkám kostel svatého Petra (původní katedrální chrám) s výhradou, že mu zůstane patronátní právo, protože na jeho půdě stojí.⁷² Od počátku dvacátých let 13. století se už vyskytují zmínky o patronátech a to i šlechtických poměrně běžně.⁷³ Celý systém i hledisko církve dobře ilustruje listina biskupa Roberta z let 1220-22. Premonstrátům v Louce potvrdil patronáty některých kostelů, které získali „z dovolení knížat, velmožů nebo jiných laiků“ a navíc kostelní desátky, které drželi „prvně jakoby prostřednictvím laiků“, ale bez svolení biskupa. Opat měl biskupu „presentovat vhodné osoby, aby od něho přijali správu duší, od biskupa (in spiritualibus), od opata (in temporalibus)“.⁷⁴ Církev hleděla nevraživě právě na takové dary laiků. S kostely a jejich věnem a příslušenstvím natožpak s desátky poddanskými, které vlastně patřily kostelu z titulu farních práv, nesměli laici vůbec nakládat. Z jejich daru neměla vyplývat později žádná přímá majetková práva, proto bylo tak zdůrazňováno, aby předání proběhlo kanonicky, prostřednictvím souhlasu biskupa, aby se zdůraznila jeho nadřazená role. Svým způsobem se jednalo znovu o kompromis, protože biskup v praxi často schvaloval věci, které se s kanonickými zásadami neslučovaly.⁷⁵

ecclesia fuit repulsus et alter iterum ad spacium unius anni...Unde mox regi et baronibus regni se opposuit, ...et specialiter tales plebanos tamquam mercenarios a divino suspendit officio. Quidam vero de baronibus cum nimio furore accensus at indignacione coram multis baronibus et nobilibus ait domino episcopo prefato: „Magis eligerem iterato ad paganismum redire quam talia.“ ...Deinceps ad presentationem patronorum plebanos ad ecclesias rite et legitime confirmavit,... FRANTIŠEK PRAŽSKÝ, FRB IV. s. 367; Zdeňka Hledíková klade celou událost, kterou samozřejmě František poněkud přehání do let 1306 až 1308. HLEDÍKOVÁ, Z. (1991): Biskup Jan IV. z Dražic, Praha, s. 27-28; viz k roku 1318, KRAFL, P. (2003): Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku, Praha, č. 10, s. 137.

⁷¹ „...memoratus Boguslaus dedit ius patronatus ecclesie in Zlaucowerde, ita statuens iam dictus episcopus, ut non mercenarium ibi, set legitimum locando vicarium ecclesie...“ 1207, s. 2, CDB II. č. 360, s. 384 - 386.; CDB II. č. 362, s. 388 - 391.

⁷² „Jus autem patronatus debet spectare ad episcopum Olomucensem, quia in eius fundo domus illa est constituta.“ 1213, Praha, s. 2, CDB II. č. 106, s. 100 - 101.

⁷³ CDB II. č. 205, 206, 207; ŠEBÁNEK, J. (1956): Listiny přímětické a jiné naše listiny na patronátní práva z doby přemyslovské. SPFFBU řada C, roč. 5, s. 79 - 101; NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 425 - 435, 487 - 489, 503, 519 - 523.; ŽEMLIČKA, J. (2002): Počátky, s. 111, 124, 128 - 130. Nejnověji problematiku patronátních a zakladatelských práv shrnul VANĚK, V. (2002): Rejstříky papežských desátků a možnosti jejich využití. ČCH 100, s. 497 - 506

⁷⁴ „...ius itaque patronatus, quod habuit in ecclesiis ex concessione principum, militum sive aliorum laicorum ecclesias quoque cum decimis,...quas prius quasi per manus laicas possederant, predecesorum nostrorum minime requisito concensu...Abbas personas idoneas episcopo representet, qui ab eo curam animarum recipiant, episcopo in spiritualibus abbati vero in temporalibus responsuri.“ CDB II. č. 207, s. 191-192.

⁷⁵ „...cum ex laicali concesione haberetis ius patronatus in quibusdam ecclesiis,...quas cum decimis at aliis pertinentiis suis,...predecessorum suorum assensu minime requisito, receperatis de manibus laicorum, idem episcopus volens, ut possideretis canonicis, quod contra statuta canonica (lateránského koncilu) videbamini hactenus possedisse,...“ Lateran 1224 20. 5. CDB II, č. 256, s. 246-47. Jedná se o potvrzení listiny z předchozí poznámky.

Pod kanonickým termínem „*ius patronatus*“ si obě strany často představovaly něco jiného. Církevní juristika vlastně poskytla umělý termín pro věc, pro níž v domácím právu název neexistoval. Tedy pro označení vlastnických nebo zakladatelských práv. Napříště se tak bude pod tímto termínem skrývat soubor všech tradičních práv a nároků zakladatele – patrona. V soudobých darovacích listinách nahradilo v průběhu 13. století rozvité „*ius patronatus ecclesie*“ dříve jednoduchý pojem „*ecclesia*“ – kostel, aniž by se změnil jeho obsah. A aniž by se patroni hodlali vzdát nějakých svých práv. Také výraz kostel zahrnoval nejen vlastní stavbu, ale i všechna práva s ní a farností související. Patronátní právo se v praxi stalo jen kanonickým ekvivalentem tohoto pojmu a vlastně také všech zakladatelských práv vztahujících se ke kostelu.⁷⁶ Někdy ovšem stojí v listině oba výrazy vedle sebe.⁷⁷ Obecně je v pramenech patrná jistá terminologická neustálenost, kterou navíc doprovází postupný významový posun ve srovnání s mladšími středověkými nebo novověkými prameny. V podobné souvislosti se v nich vyskytují i další výrazy jako *collatio* (postoupení, udělení) a z něho odvozené *collatura* nebo *collator*, což znamená většinou patron, ale také třeba správce. *Collatio* nahrazuje patronátní právo většinou v užším smyslu. Nikoli ve významu zakladatelských práv, ale ve významu prezentačního práva. Skutečnou podstatu ale bývá někdy těžké rozlišit. Na některých listinách vystupují *collatio* a *ius patronatus* dokonce vedle sebe a někdy dokonce ve formě *ius patronatus ac collationis*. To znamená právo zakladatele a právo potvrzovací. V latině můžou vedle sebe takto stát i výrazy v podobě synonym.⁷⁸ *Collatio* zde zastupuje tu část patronátního práva týkající se spirituálií. Zatímco *patronatus* označuje zakladatelská práva týkající se majetku. Pozdějším českým překladem patronátního práva je právo podací, což není úplně přesné, protože podací je odvozeno z *petitio* - žádosti biskupu o dosazení na uprázdněné beneficium. Takže tu opět dochází k jistému významovému posunu. *Petitio* je opět souvztažné s právem prezentačním.

⁷⁶ Toho si povšiml již SCHLENZ, J. (1928): *Das Kirchenpatronat*, s. 25, 42; a celá řada dalších autorů NOVOTNÝ, V. (1928): *ČD I/3*, s. 430, 434; VANĚČEK, V. (1933): *Základy I*, s. 37 – 38; ŠEBÁNEK, J. (1956): *Listiny přímětické*, s. 81-82; ŠILHAN, J. (1970): *Listina Přibyslava z Křižanova pro brněnský špitál*, VVM 22, s. 145-158, autor srovnává termíny na donační listině Přibyslava a potom na biskupském potvrzení; Upozorňuji ještě na rozkolísanou terminologii dvou listin Václava I. pro Ostrov datovaných do roku 1233 a jejich překladů ze 17. století: „*in Scripel ecclesiam*“ – „*in skripel ius patronatus*“ – „*kostel*“ – „*na záduší (!) skřípelské*“ CDB III/1, č. 55, s. 55.

⁷⁷ „...*quod ius patronatus et ipsas ecclesias*...“ 1257 13. 2. CDB V/1, č. 121, s. 199-200.

⁷⁸ Heslo *collatio*, *collator*, *collatura* in: *Slovník středověké latiny v zemích českých I*, Praha 1987, s. 740; *collatio* jako institutio (ustanovení knězem) CDB V/1, č. 258 a následující inkorporační listiny; *collatio* jako prezentační právo CDB IV/1, č. 411, „*collatio altaris ad altere*“ – „*resentatio rectoris ad capellam*“ LE I, č. 107 a 108, s. 52-53; *collatio* jako patronátní právo biskupa ve Šlapanicích 1306 RBM II, č. 2082, nebo „*Collatio spectat ad decanum Pragensem*.“ v RDP s. 32 a 60, také v LC I/1, s. 71; „*Collatura neboližto ius patronatus*“ tak zní česky v 17. století přepis listiny z roku 1268, kde původně stálo pouze „*ius patronatus*“, CDB V/2, č. 568, s. 144-146; „...*ecclesiam meam in Rychenaw, cuius collatio et ius patronatus iure hereditario ad me spectat*.“ 1261 CDB V/1, č. 288; „...*quod nos ius patronatus ac collationis, quod dei gratia in ecclesia Fredingen habuimus*“ 1251 CDB IV/1, č. 227, s. 395-396.

Prezentační právo a v tomto významu i *collatio* jsou však pouze jednou ze složek patronátního práva. Samotné *ius patronatus* ale listiny církevní provenience, mohly používat pouze v užším významu. V confirmačních knihách se objevuje jako synonymum „*ius patronatus seu praesentandi*“. Biskup Mikuláš proto v roce 1257 celou formulaci rozšířil, když chtěl vystihnout zakladatelská práva krále ke kapli na Zlíchově, na „*cum universitate iuris patronatus*“, s veškerým právem patronátu.⁷⁹

Oprava církevního majetku rodem zakladatele zaručovala kontinuitu fundace a zabezpečení jejího majetku. Fundátor si udržel nejen vliv na volbu farářů nebo třeba opatů, ale také dohlížel na správu temporálií a za ochranu si nárokoval i určité platy. Velký význam měla také vrchnostenská správa z nich vyplývající soudnictví. Z toho plyne také úzká vázanost patronátu kostela a zboží, na němž stojí. Zpravidla sdílely při majetkových převodech stejný osud.⁸⁰ Týká se to nejen kostelů, ale svým způsobem také klášterů, hlavně panských. Oprava příslušela většinou majiteli panství a k hradu v jehož správním obvodu se nacházel darovaný majetek nebo lidé. Pouze na zakladateli záleželo jaké pravomoci si vyhradí a jaká práva přenechá církevní instituci nebo jakou osobu případně pověří správou církevního majetku. K tomu poznamenává opět Viktorin ze Všehrd: „*A při těch při všech takových nadáníech k záduší, k špitálu nebo k obci můž každý ředitele a kolátory ustanoviti, kohož se jemu zdá, aby ty platy a dóchody vybírali a kněžiem nebo chudým spravedlivě rozdávali, a kněží též nebo kaplanův a oltářníkův aby k oltářóm a kaplám podávali, a potom i jiné ředitele spravedlivé, kteříž by v tom spravovanie a riezenie po jich smrti vkročiti měli, aby mohli ustanoviti. 4. Než ktož dává grunty nebo plat s panstviem, tu žádných ředitelův nenie potrebie, než ti sami, komuž jest dáno, sobě vybierají,...*“. Je zde třeba upozornit na to, že pokud někdo, například král, dal vesnici klášteru i s vrchním panstvím, zřikal se pouze vrchnostenských práv, ale nikoli opravy. Tu by musela eventuelně převzít další osoba, protože klášter na rozdíl šlechtice nebyl podle zemského práva plnoprávným subjektem. To se samozřejmě týká i měšťanů nebo sedláků. I jejich majetky nebyly plně svobodné. Museli žádat svého pána, aby vyslovil souhlas s majetkovou transakcí. A totéž se týká povolení

⁷⁹ „*ad presentationem et petitionem*“ Libri confirmationum, passim; falzum ze 14. století – 17. století: „*ecclesiis, cum iure patronatus earundem...*“ – „*...kuosteluom s právem podacím jejich...*“ CDB III/3; „*...claustru in Lutomisl ius patronatus et temporalia conferimus de consensu nostri capituli perpetuo...tantum in eis spiritualibus reservatis.*“ 1256 6.11. CDB V/1, č. 93, s. 94.; „*ius patronatus sue presentandi*“ například LC I/1, s. 179.; „*... capellam in monte sancti stephani de Zlechov sitam cum iniversitate iuris patronatus et omnibus suis partinentiis...*“ CDB V/1, č. 120, s. 198-99 a č. 119, s. 195-97.

⁸⁰ BOHÁČ, Z. (1984): Struktura feudální pozemkové držby v Čechách na prahu husitské revoluce. (Pokus o rekonstrukci podle patronátních práv.) FHB 7, s. 7–27.; VANĚČEK, V. (1937): Základy, II. s. 57a níže.; „*Praeterea collatio altaris et hominum censualium tuitio ac dominium ..ad nos (bratři z Rožmberka v kostele v Dublovicích r. 1365)..aut ad illum, qui patronus ibidem in Dublenicz extabit ecclesia...*“, tj. k tomu, kdo bude v budoucnu patronem kostela v Dublovicích, LE I, č. 107, s. 52.

královského nebo soudu k případnému zápisu do desk. Klíčový rozdíl spočívá v tom, jakým způsobem se zápis klade. Z toho vycházejí odlišné právní důsledky. Opět podle Kornela, že: „*A též, kdež se co ženské, kněžské nebo mnišské osobě nebo obci zapisuje; neb ti dědicův nemívají, než obec má budúcie; ...Těž klášter, kaplan, opat budúcie mají; dědicův nemají. 3. Než kdež se co klade samé osobě kněžské, ta ani budúcích nemá, jako i žena nebo panna; protož těm se samým klade toliko...*“.⁸¹

Ochranu zeměpanských vesnických klášterů na jižní Moravě měl například na starosti purkrabí na Veveří, jehož zeměpán pověřil jejich správou. Už od 14. století, ale zejména z 15. a 16. století je známo mnoho případů, kdy král opravu uděloval vysoké šlechtě za odměnu.⁸² Oprava pak často přecházela do dědičného držení rodu nového ochránce a stávala se rovněž předmětem majetkových transakcí. Pokud zbožné nadání přestalo plnit svůj účel, například bylo místo faráře či opata uprázdněno, plynuly všechny příjmy přímo zakladateli. Na základě tohoto principu se samozřejmě fundátoři nezdřáhali vyvolat takový stav uměle. Názory reformních kruhů v církvi na vlastnictví majetku pouze podpořily některé dřívější tendence předhusitského období. Následující období válek a nestability vedlo k sekularizaci celé řady duchovních statků. Rozhodující úlohu v tomto procesu ale sehrála vrchní práva českých a moravských pánů. Některé fundace zcela zanikly, protože jejich zboží bylo rozchváčeno zástavními pány a ochránci. V řadě případů se tak stalo podle zemského práva „legálně“ se svolením panovníka, jako držitele zakladatelských práv. Sekularizace se netýkala ale pouze zboží zeměpanských klášterů. Z iniciativy fundátorů zanikl nakonec třeba rodový klášter pánů z Pernštejna v Doubravníku. Majetek byl augustiniánkám jednoduše zabaven a s vyměření posledních sester ustaly i snahy o obnovu konventu.⁸³

Stejným způsobem jako světští páni nakládaly s církevním majetkem ve středověku také duchovní instituce. Většinou se to týkalo vztahu klášterů k majetkům kostelů, kde držely patronát. Výstižné svědectví o vztahu zakladatele k fundaci známe již pro 12. století z pera opata milevského kláštera Jarlocha, který vyličil události předcházejících založení premonstrátské kanonie v Želivu. Noví řeholníci se prý velmi podivovali nad tím, že jejich konvent je již obsazen. Řešení bylo prosté. Benediktini byli vyhnáni. Jarloch dobře věděl, že obvinění benediktinů z jakýchsi zlořádů i jejich odsouzení ze strany biskupa bylo

⁸¹ JIREČEK, H. (1874): Mistr Viktorin, s. 275, s. 310.; Druhého bodu se týká také tzv. spolierecht – právo na odúmrtí po knězi. Představovalo pro církev nemalý problém, jak vyplývá z jeho opakovaného odsuzování na církevních synodách v průběhu 14. století. K tomu KRAFL, P. (2003): Synody, passim.

⁸² Ochranu kláštera svěřil jednomu ze svých družníků před odjezdem na křížovou výpravu v roce 1197 již zmíněný Hroznata. VANĚČEK, V. (1937): Základy II, s. 81.; BOROVSÝ, T. (2005): Kláštery, s. 124-125, 153-154.

⁸³ Podrobně k sekularizaci na základě zakladatelských práv BOROVSÝ, T. (2005): Kláštery, s. 133-242; K Doubravníku FOLTÝN, D. a kol. (2005): Encyklopedie moravských a slezských klášterů. s. 285-289.

vykonstruované. Proto, aby nezpochybnil současnou pozici premonstrátů, zdůraznil, že biskupu Danielovi příslušelo nejen právo biskupské obediencie, ale nad Želivem v první řadě právo patronátní. K tomu nezbývá než podotknout, že panovník měl jiný názor, protože klášter byl založen původně na knížecí půdě. A nemusíme pochybovat, že Daniel tehdy postupoval plně ve shodě s knížetem.⁸⁴

Zvláštní kapitolou je samotný způsob získávání patronátních práv kostelů různými církevními institucemi, zejména kláštery. Nehledě na církevní právo využívaly kostelního jmění stejným způsobem jako laičtí zakladatelé. Sloužily k tomu tzv. inkorporace. Kostel byl předán se všemi užitky a v dobovém duchu zakladatelských práv byl maximálně využíván, nehledě na kanonické předpisy. V roce 1258 Alexander IV. odpověděl na žádost biskupa Bruna, jak má nakládat se zlořády, jichž se dopouštějí na kostelech jeho diecéze patroni z řad klášterů cisterciáckých, benediktinských, augustiniánských a premonstrátských. Papež kritizoval zejména dlouhou dobu, po kterou bývají kostely neobsazeny, aby mohly kláštery užívat výnosy, příjmy a desátky farnosti. Dále pak upozornil na to, že dosazený kněz dostává často nedostatečnou výživu. A nakonec pranýřoval dosazování kněží za peníze a vůbec osobování si biskupských pravomocí při dosazování a sesazování kněží.⁸⁵

Dárci však počítali s tím, že obdarovávaná instituce dostává kostel „se vším užitkem“. S touto formulací postoupil farní kostely v Kouřimi, Čáslavi, v Kolíně, v Hradci a v Jemnici a Jaroměřicích Jan Lucemburský v roce 1325 klášteru v Sedlci. Zřejmě tímto způsobem chtěl umořit nějaké nesplacené pohledávky. Toto chápání bylo v dobové realitě naprosto běžné a často se takovým aktům dostalo i biskupského potvrzení. Někdy se v darovací listině dovídáme o výminku pro posledního faráře, který má užívat fary do konce života. Povolení k inkorporaci, k přivtělení kostelního jmění do majetku kláštera mohl vydat pouze biskup nebo papež, protože prebendu faráře nebylo možné svévolně zrušit. Formou jakési laické

⁸⁴ JARLOCH, FRB II, s. 489: „Unde si quis ignorat, quid iuris habeat Pragensis episcopus in Syloensi ecclesia, aciat, quod sicut in aliis ecclesiis diocesanum, ita et in Syloensi vendicat sibi IUS PATRONATUS, quod accidisce creditur ratione concambii, ex eo videlicet, quando dominus Otto, Pragensis episcopus, duci antiquo Zobeslao dedit podywin in concambio pro Syloensi circuitu.“: „...monasterium Syloense, quod a progenitoribus meis ad honorem dei fundandum est.“ Václav I. 25. 8. 1233, CDB III/1, č. 43, s. 43 – 44.

⁸⁵ CDB V/1, č. 146, s. 234-35.; K tomu blíže ustanovení olomouckých statut z roku 1318, která hovoří o řeholnících, kteří mají patronátní právo nebo jakékoli církevní beneficium, aby ho pro svůj užitek neuzurpovali, ale presentovali k nim světské kněze biskupu. Ledaže by měli privilegium od papeže, aby mohli inkorporovat užitky kostela, s tím však aby byla dána vikárii přiměřená podpora – congrua sustentatio. KRAFL, P. (2003): Synody, s. 140-42, č. 18-20; Inkorporace kostela v Příměticích Louce pochází už z roku 1220: „...ex iure officii iura spiritualia eidem monasterio confirmaremus...donum altaris et omnia iura spiritualia eiusdem ecclesiam in Přímětic cum decimis at aliis proventibus ad eandem ecclesiam pertinentibus domino Floriano supra dicti monasterii Lucensis abbati, et suis successoribus ad sustentationem fratrum...“ tj. k výživě bratrů, CDB II, č. 206, s. 191; Další listiny na plnoprávnou inkorporaci včetně spirituálií vydané biskupem např. v roce 1258 pro kostel v Broumově Břevnovu nebo kostel v Tasovicích Louce CDB V/1, č. 150 a 162; K inkorporacím také Formulář Tobiáše z Bechyně, č. 139-143, s. 109-113.

inkorporace proběhlo předání kostela v „Moscha“ premonstrátkám v Dolních Kounicích v roce 1237. Markéta, vdova po Sifridu Sirotkovi potvrdila klášteru kromě jiného také věno kostela, které tvořily jeden lán a také desátky z téže vsi. Vymínala si pouze, že klášter bude muset usadit ve vsi stálého kněze v případě, že by zde sama a nebo její synové sídlili.⁸⁶

Vývoj směřoval k určitému kompromisu mezi kanonickými zásadami a zakladatelskými právy, čehož nakonec těžili i samožní představitelé církve. V běžném životě však trvalo velmi dlouho, než moc papeže a biskupa dosáhla i do té nejzapadlejší farnosti. Česká společnost zatvrzele trvala na svých tradicích a zemských právech. Zpočátku se zakladatelé kostelů tvrdě bránili ztenčování svých příjmů. K přímému výkonu duchovní správy najímali kněze (vikáře, střídníka), který se spokojil co s nejnižším podílem (mzdou) z výnosů kostelního desátku a statků.⁸⁷ Zbytek důchodů si ve starších dobách často присvojoval fundator, ale ve 14. století už to nebylo běžné. Prebenda faráře byla z příjmů kostela vydělena a určena. Zakladateli se zakazovalo pod hrozbou církevních trestů příjem faráře nějak zkracovat. Nicméně prostřednictvím patronátu ovlivňoval obsazení obročí. Farář měl sice podle církevních nařízení sídlit u kostela, ale výjimky z této povinnosti byly obvyklé. Kněžský úřad tak sloužil například k zaopatření druhorozených šlechtických synů, královských úředníků a na druhé straně různých církevních hodnostářů. Podle toho kdo disponoval patronátem kostela. Na farářích často sídlili opět pouzí vikáři. Patronát, ačkoli vlastníky částečně omezil, nějaký zásadní přelom v přístupu k uplatňování vlastnických práv nezpůsobil, protože biskup zpravidla proti navrženým kandidátům neprotestoval. Interdikt nad kostelem, vyobcování z církve nebo znemožnění uplatnit prezentační právo při obsazování farnosti bylo maximum, čím církev neposlušným patronům hrozila. Záleželo už pouze na síle patrona, zda byly takové opravné prostředky vůči němu účinné. V synodálních statutech se většinou hovoří o trestu zbavení prezentačního práva pro tentokrát. Prezentační

⁸⁶ Biskup Jan III. schválil v roce 1259 založení kláštera ve Vyšším Brodě a potvrdil Vokem z Rožmberka darovaný: „...ecclesiam in Rosntal (Rožmitál) cum omnibus suis pertinentiis et usu totali et partem terciam decimarum...“ a také „...ecclesiam in Predol (Přidolí) cum omni fructu...“ CDB V/1, č. 188, s. 299; Inkorporace kostelů křížovníků špitálu svatého Františka provedená biskupem Mikulášem v roce 1257, které získali od krále a velmožů, v praxi také pouze stvrzovala daný stav. Mezi nimi i výminek pro faráře: „...ecclesia in Revnicz cum filia et villis et decimis et alliis pertinentiis post mortem Cunradi plebani, qui hinc est...“ CDB V/1, č. 121, s. 199-200.; V roce 1325 král Jan dává Sedlci kostely v Kouřimi, Čáslavi, Kolíně, Hradci a Jaroměřicích se vším „fructus earum ecclesiarum“ RBM III, č. 1081, s. 421.; O rok později biskup olomoucký Sedlci potvrdil polovinu z desátků a ostatních příjmů kostelů v Jemnici a Jaroměřicích nad Rokytnou., RBM III, č. 1188, s. 461.; V roce 1258 potvrzují radní města Jihlavy městský špitál kostelu sv. Jakuba obratem „et eorum incorporandum“ to je ovšem výjimečné CDB V/1, s. 168, s. 268-69.: „...capellam in Moscha cum decimis eiusdem ville consuetudine Theutonicorum institutis et possessione unius lanei in villa eadem claustru Chvnic perpetuo contulerunt possidendam.“ CDB III/3, č. 289, s. 407-08.

⁸⁷ Tzv. mercenarius „žoldák“ viz. Pozn. č. 21, správci neboli vikáři, jinak střidníkovi, náleželo jen congrua sustentatio (přiměřená podpora) Formulář Tobíáše č. 204 s. 159 – 60 hrozí patronům v případě zkracování prebendy nebo nedostatečné podpoře vikáře odebráním prezentačního práva při příštím uprázdňení fary.: „vicario dantes pro pretio“ za mzdu LE VI, s. 1, 1397

právo totiž vyplývalo ze zakladatelských práv a svých vrchních práv nemohl být patron nikdy zbaven, protože byly dědičné.⁸⁸

Klíčovým rozdílem mezi tzv. teorií vlastnických kostelů a teorií tzv. zakladatelských práv je jakýsi bod obratu, který spočívá v prosazení kanonických zásad ve vztahu k zbožným nadáním v první polovině 13. století. Od této doby přestala být fundace podle vlastnické teorie soukromým majetkem zakladatele. K tomu mělo právě přispět zavedení patronátního práva. Václav Vaněček však přesvědčivě ukázal na nepřetržitou kontinuitu používání zemského práva a jeho pohledu na specifický účel nadačního majetku až do novověku.⁸⁹ Nejednalo se tu ani o soukromý majetek zakladatelů v dnešním slova smyslu, ale ani o čistě svobodný majetek církve. Vlastně jednotlivých církevních subjektů, protože církev jako právnická osoba ve středověku neexistovala. Vlastnický kostel, zůstaneme-li u tohoto termínu, v podstatě nikdy nezaničil. Ustoupil během 13. a 14. století novému pojetí, které stavělo více na smluvních a institucionálních základech. Zbožná nadání začala být přesně evidována v erekcčních knihách a bez vážného důvodu nemohla být zcizena. Kněží stáli pod dohledem církevně správních orgánů a obsazování far se řídilo přesně danými formálními pravidly. Podle Zdeňky Hledíkové došlo k prosazení požadavku na confirmaci farářů do běžného života definitivně až během dlouhého episkopátu Jana IV. z Dražic.⁹⁰ Vrchnostenské kompetence a požadavky opravních pánů omezovaly imunity nebo vzájemné dohody s církevními institucemi, kláštery i faráři. Dary osob nebo území se stávaly stále více vzácností. Přednost dostávaly tzv. věčné platy, aby se nepřekrývaly vrchnostenské kompetence nad poddanými. Vztah zakladatele a fundace měl mít napříště už pevné mantinely, ale nikdo nemohl zaručit, že nebudou třeba v době krize nebo jednoduše v případě potřeby překročeny z pozice síly.⁹¹

⁸⁸ NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 341 -352; HLEDÍKOVÁ, Z. (1976): K otázkám vztahu duchovní a světské moci v Čechách ve 2. polovině 14. století. ČSCH 24, s. 244 – 277; k církevním trestům NOVÁK, J. B. (1905): Formulář, passim; KRAFL, P. (2003): Synody, k roku 1282 hovoří o biskupském potvrzení pro faráře, aby se mohli vzdálit z farnosti – právě faráři měli v takovém případě prezentovat stálého vikáře biskupu k potvrzení. s. 126, č. 2, Roku 1318 synoda nabádá, aby plebáni neměnili věno kostela a nekupovali synům pole. s. 140, č. 17; viz také k roku 1349 s. 157, č. 9; dále ze stejného roku ustanovení proti zvůli patronů, kteří nutí kněze, „*jež je poslouchají na slovo*“ měnit benefícia – klerici mají být exkomunikováni a patroni ztratí presentační právo. s. 158, č. 10.

⁸⁹ SCHLENZ, J. (1928): Das Kirchepatronat, s. 41 – 60. Nověji PAUK, M. R. (2002): Działalność, s. 213-219. Podle Pauka není možné, aby se právní postavení církevního majetku nedočkalo během tak dlouhého období (10. – 17. stol.) v Čechách změn. Od 13. století se „prosadil“ patronát. Nová práva zakladatele mají podle patronátního práva vyplývat nikoli z vlastnictví, ale ze založení církevního nadání. Za to náleží patronu privilegia – právo prezentace, sepultura, zádušní mše, čestné místo v kostele a „důchody a roboty z titulu ochrany“(!) V tomto má Pauk pravdu, ale neuvědomuje si, že se nejedná o všechny složky vyplývající z patronátního práva.

⁹⁰ HLEDÍKOVÁ, Z. (1976): K otázkám, s. 244-47.; Týž, (1991): Biskup, s. 69-72, 127.

⁹¹ Tendencí směřujících k přesnějšímu vymezení vztahu mezi fundací a zakladatelem si všímá především BOROVSÝ, T. (2005): Kláštery, s. 63-65. Smlouvu upravující podmínky výkonu ochrany na

Na počátku 15. století požádal Jindřich z Rožmberka papeže o to, aby mohl obsazovat kostely kláštera ve Vyšším Brodě. Kromě kostelů v Rožmitále a Přídolí, které daroval cisterciákům již Vok z Rožmberka při založení konventu se jednalo o dalších osm chrámů. Patrně v tomto ohledu prosazoval svá práva již dříve, ale v roce 1402 se mu konečně dostalo oficiální potvrzení od papeže Bonifáce: „...*farní kostely na tvém teritoriu závisející, které jsou ti podřízené v temporálních záležitostech a byly tvými předchůdci založeny a dotovány...trpí někdy nepřiměřenou škodu ve spirituálních i temporálních, když jsou jim ustanoveny osoby méně vhodné...jestliže právo patronátu a presentování správců nebo osob vhodných k min tobě...Když opatu řečeného kláštera v současnosti collatio řečených kostelů přísluší, aby bylo prohlášeno, že tobě a také potomkům tvým a dědicům a nástupcům navždy rezervujeme...osoby vhodné...řečenému opatu presentovat...a také opatu nebo jinému...jakkoli jindy jsou kanonické, presentace tyto přijmout...tyto kostely v užitečných, příjmech a výnosech vhodně budeš zvětšovat...*⁹².

II. 2. Vývoj farní správy

Zpočátku měly status farního kostela ústřední hradské svatyně, které byly středisky tzv. velkofarního systému.⁹³ Ostatním kostelům, jako například kostelu kastelána Mstiše, byla snad oficiálně farní práva upřena, ale úloha takových kostelů v praktickém životě jistě daleko přesahovala právní titul kaple. Celá řada kostelů, které živelně vznikaly hlavně z moci šlechty na území Čech a Moravy, sloužila nejen bohoslužebným potřebám lidu ale plnila běžně i jiné funkce farního kostela. Vedla k tomu dokonce nutnost, pokud bylo třeba vykořenit takové zlořády jako byly pohřby v lesích a na polích, které byly opakovaně veřejně odsuzovány v letech 1039 a 1092. Břetislav I. vyhlásil nad hrobem svatého Vojtěcha, aby ti, kteří by to učinili, zaplatili „*arcijáhnů vola s tři sta peněz do důchodu knížecího; mrtvého*

klášterním zboží uzavřeli cisterciáci v Hradišti nad Jizerou s Markvartem ze Zvířetic roku 1345. V podstatě vynucený kompromis zajišťoval mnichům už pouze úrok z poddaných. RBM IV, č. 2074, s. 808.: Také smlouva mezi Jindřichem z Kamýka a Milevskem z roku 1322 RBM III, č. 821, s. 328.

⁹² „...*parrochiales ecclesie, in teritorio tibi in temporalibus subiecto consistentes, per progenitores tuos fundate et dotate fuerunt...persone minus ydonee ipse in spiritualibus et temporalibus paciuntur interdum non modicum detrimentum...si ius patronatus et presentanci rectores vel personas ydoneas ad illas tibi...cum ad abbatem dicti monasterii pro tempore existentem collatio dictarum ecclesiarum, ut asseritur, pertinere noscatur, tibi ac natis tui et heredibus ac successoribus tuis in perpetuum reservamus...personas ydoneas ad easdem parrochiales ecclesias dicto abbati vel illi aut illis, ad quem vel ad quos collatio...si presentationes huiusmodi alias sint canonice, presentationes easdem admittere...*“ Romae 1402 13. 11. MVB V. č. 1979, s. 1154. Collatio v tomto případě znamená potvrzení kněze. Zajímavá je i další listina, která nese stejné datum, kterou povoluje papež Jindřichu z Rožmberka kdykoli vstupovat do kláštera sv. Kláry v Krumlově a podle potřeby tam spolu s manželkou a dalšími šesti vznešenými osobami obojího pohlaví hodovat. MVB V, č. 1980, s. 1155.

⁹³ K vývoji církevní správy HRUBÝ, F. (1916): Církevní zřízení, ČČH, s. 13-57, 257-287, 386-415; NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 354-373; ŽEMLIČKA, J. (2002): Počátky, s. 449-471.

však at' pochovají znova na hřbitově věřících."⁹⁴ Na poslední cestu měl tehdy už každého člověka doprovázet kněz, jež si nárokoval za udílení svátostí plat. Co přesně měl Kosmas na mysli hřbitovem věřících nevíme. Určitý přelom v pohřebních zvyklostech proběhl v Čechách v první polovině 12. století. Ale není jasné zda byl způsoben nějakým přelomem ve výstavbě farní sítě. Postupně mizí izolovaná řadová pohřebiště. A kolem stávajících kostelů se začíná pohřbívat etážově v přísně vymezeném hřbitovním okrsku.⁹⁵

S křestní a pohřební funkcí svého kostela jistě počítal i Zbygněv, který si přál být v kostele pochován „poblíž jámy, kde pramenila křestní voda“.⁹⁶ V jeho době už zřejmě existovala v okolí Prahy velmi hustá síť kostelů. Kosmas mluví dokonce o množství chrámů, které pobrala Vltava při povodni v pražském podhradí roku 1118. V řídce osídlených oblastech však kostely dělily ohromné vzdálenosti. Navíc chyběl dohled církevní správy. Její nižší stupně – arcijáhenství - se začínají v Čechách budovat až od druhé poloviny 12. století. Toto období se nazývá protofarní. Na to, že hranice farních obvodů jsou stále volné, si stěžoval v roce 1143 papežský legát Quido.⁹⁷ Patrně myslel tehdy myslel už hranice venkovských kostelů, které mají být odděleny, a nikoli velkofarních. Ze stejné doby se zachovalo kuriózní svědectví o tom, jak se rodilo povědomí o farním přímusu. Kanovník Vyšehradský zachytil před polovinou 12. století zprávu o zázračném uzdravení jakési ženy z Běstviny. Na svatého Štěpána roku 1136 uslyšela náhle znít zvony. Myslela si, že její bratr se opil na vánoční hostině a koná bohoslužbu v nesprávný den. Náhle se jí zjeví svatý Gotthard a svatý Jan Evangelista a přenesli ženu do kostela zasvěcenému prvně jmenovanému světcí ve vsi Slapy, který si vystavěl jakýsi urozený a mocný muž jménem Mladota. Žena se rozhodla ihned na místě obětovat za své uzdravení náušnice, ale Jan Evangelista ji zadržel se slovy: „Zítřka až se lidé sejdou na mši v místě, tehdy obětuj tyto náušnice na oltáři ve svém kostele...“⁹⁸

⁹⁴ Citace podle BLÁHOVÁ, M.- FIALA, Z. (1972): Kosmova Kronika česká, s. 82; „...archidiacono bovem et 300 in fiscum ducis solvant nummos mortuum tamen in spoliandro fidelium humi condant denuo.“ KOSMAS, FRB II, s. 75; k roku 1092 FRB II, s. 136.

⁹⁵ SOMMER, P. (1989): K poznání církevní hmotné kultury 13. století, AH 14, s. 53-63, hl. s. 57-59.; ŠTEFAN, I.-VARADZIN, L. (2007): Počátky farní organizace v Čechách a na Moravě ve výpovědi archeologie, in: Církevní topografie, 33-53.

⁹⁶ „De sepultura igitur corporis mei Zbignew, dei gratia sacerdos atque canonicus sancte Marie, sollicite memoratus sum, ut sit in ipsa ecclesia mea, que est Unetich, iuxta foveam, ubi funditur aqua baptismalis, taliter ver, ut fossa sequantur pedes meos sacri fontis.“ CDB I, č. 124, s. 130

⁹⁷ KOSMAS, FRB II, s. 180; Protofarní užívá ŽEMLIČKA, J. (2002): Počátky, s. 449 viz ještě dále k vývoji farní sítě a církevní správy.; CDB I, č. 135, s. 140.

⁹⁸ KANOVNÍK VYŠEHRADSKÝ, FRB II, s. 225–226 bratr je označen jako parochianus tedy farník, ale asi ve smyslu farář, citace s. 226 „Cras populo inveniente ad missam in loco, tunc offer has inaures super altare in ecclesia tua.“

Vyměřování farních obvodů se týkalo především 1. poloviny 13. století, ale jejich ustálení si vyžádalo dlouhý čas. Ještě v roce 1326 se při vizitaci v Praze zjistilo, že „*některé farní kostely řečeného města a jeho předměstí až do dnešního času nebyly jistými hranicemi rozděleny*.“ Jednalo se tehdy třeba o kostely svatého Petra a Klimenta na Poříčí nebo o celou oblast mezi kostely svatého Linharta a Ondřeje.⁹⁹ Určení hranic (*certis terminis limitando*) a přiznání farního statutu kostela (*iuris parochialis concessio*) patřilo kromě samotného svěcení k hlavním kompetencím biskupa. Hovoří se o tom v listině určené pro Velehrad z počátku 20. let 13. století. Biskup Robert povolil založit a také později vysvětil kostel na žádost opata a také markraběte Vladislava, „*fundatora*“ jmenovaného kláštera. Listinu o tom nechal vyhotovit mimo jiné proto, že „*do současné doby nebyly kostely této provincie rozhraničeny*.“¹⁰⁰ Plnoprávnému farnímu kostelu byly přiznávány především tyto náležitosti: právo křtu (*ius baptismandi*), pohřbívání (*sepeliendi*) a nárok na desátky.¹⁰¹ Farníci byli také povinni se u farního kostela scházet u příležitosti nejvýznamnějších církevních svátků.¹⁰²

Nejdůležitější částí příjmů farního kostela tvořily desátky. V Unětické listině po nich nenalzáme ještě ani stopu. Aby mohly být na venkovských farách vybírány, musely být podniknuty dva kroky. Bylo třeba oddělit farní desátek od biskupského a potom zrušit všechny kompetence hradského aparátu k jeho vybírání. Desátky motivovaly správce kostelů, aby se postaraly o přesné vymezení jejich hranic. Rychlé zahušťování farní sítě vyvolávalo snahy o regulaci a konkurenční boj. Především kláštery a jiné církevní instituce se nejvíce bránily tomu, aby v jejich obvodu vznikaly nové kostely. Honorius III. v privilegiu pro Želiv v roce 1226 přikazuje, že nikomu nepřísluší, vyjma biskupa nebo opata, budovat „*capellam seu oratorium*“ v hranicích „*parrochie vestre*“.¹⁰³ O sedmnáct let později Václav I. potvrdil Želivu koupi kostelů v Humpolci a Jihlavě od německých rytířů i se všemi dalšími

⁹⁹ „*nonnullas parrochiales ecclesias dicte civitatis et suburbiorum eiusdem usaje ad eadem tempera per certos limites non fuisse distinctas,...*“ RBM III, č. 1181, s. 456.

¹⁰⁰ „*ad petitionem incliti marchionis Moraviae Wadizlai nomine qui fuit fundator monasterii prefati, in villa, que vocatur Vrishan, quam cum omni iure suo dederat ecclesie Welgradensi ... fundari permisimus et ei in ipsius consecracione pre nos facta ius parrochiale assignavimus, eam certis terminis limitando... Ut autem hec limitacio et decimarum assignacio illi ecclesie et iuris parrochialis concessio, quia tunc temporis ecclesie illius provincie non erant limitate,...*“ svědky zastupují faráři z okolí CDB II, č. 236, s. 226-27.

¹⁰¹ „*in villa, que vocatur Prikluk, ecclesiam quondam permisimus fundari, quam et consecravimus et eciam limitavimus, ius parrochiale ei concedentes in iure baptizandi et sepeliendi et in omnibus iuribus, aue conveniunt ecclesie parrochiali, villam de Massewiz infra terminos eiusdem ecclesia includentes et eam iure parrochiali ecclesie de Prikluk subicientes, in decimis et omnibus aliis rebus ad ecclesiam baptismalem pertinentibus,...*“ CDB II, č. 237, s. 227; podobně č. 235 s. 226.: srovnej také svěcení kostela v Přibicích roku 1257 CDB V/1, č. 128, s. 206-7; tamtéž, č. 130+, s. 209-10

¹⁰² Viz také spor o působnost sv. Michala ve Znojmě roku 1226. CDB II, č. 289, k tomu podobně SOMMER, P. (1982): K postihnutelnosti, hl. s. 461-62.

¹⁰³ „*ut infra fines parrochie vestra nullus sine assensu diocesani episcopi et vestro capellam seu oratorium de novo constrere audeat.*“ CDB II. č. 281 s. 274-77.

kostely, které budou později postaveny „*in terminis veteris parrochie*“.¹⁰⁴ V současné době můžeme pouze spekulovat o rozloze „staré“ jihlavské farnosti, protože místní jména známa z popisu z roku 1233 nelze v převážné většině dnes lokalizovat. Na počátku 14. století se o její kompetence rozhořel spor, který se dostal až do Mohuče.¹⁰⁵

Vůbec nejstarší dochovaný popis farního obvodu kostela v Rynárci se hlásí již do roku 1203. Překvapivě obsahuje řadu dosud aktuálních toponym dostačujících pro přesnou rekonstrukci. Soupis osad obsahovala autentika biskupa Daniela II., kterou původně uložil společně s ostatky do oltáře kostela při jeho vysvěcení. Celou ji potvrdil na počátku 14. století Jan IV. z Dražic. Výčet příslušných vsí neprodělal v průběhu věků zásadní změny. Poslední potvrzení zmíněné autentiky z roku 1629 obsahuje jen drobné korekce. Excentrická poloha kostela k farnosti upozorňuje na dvě věci. Nový obvod musel respektovat nároky kostela v Pelhřimově a patrně i v Ústrašíně. Na druhé straně hranice obvodu vypovídají, že jižním a východním směrem mohly být vedeny rovně až k rozvodí, které bylo zřejmě považováno za přirozenou hranici původní Pelhřimovské fary.¹⁰⁶

Roku 1231 potvrdil biskup Robert cisterciákům v Oslavanech patronátní právo kostela sv. Jakuba v Brně i s hranicemi, které byl „*od doby Vladislava zvyklý mít*“ i s desátkou a vším církevním právem. Kostel byl založen někdy v průběhu první třetiny 13. století a biskup Robert jej osobně vysvětil, ale teprve nyní mu přiznal farní práva.¹⁰⁷ Pravděpodobně podobná situace potkala i mnoho dalších kostelů. Jde o kostel původním založením zeměpanský. Hlavní role v jeho emancipaci připadla jeho životaschopnosti a středověkému pojetí zvyku a starobylosti. Nicméně o svou samostatnost musel sv. Jakub ještě dlouho

¹⁰⁴ „*et easdem capellas cum universis possessionibus, iuribus et prescriptis appenditiis suis, cum hiis, que vel post ipsum contractum constructe sunt, ecclesiis apud Jihlava in terminis veteris parrochie, que s. Johani Baptiste titulo numcupatur, vel posterum diina providentia construetur, ecclesie Syloensi libere et pacifere possidendas.*“ Listina obsahuje i popis farnosti jihlavské, většina lokalit ovšem zanikla. CDB IV/1, č. 19, s. 89-92; jsou známy i další případy, kdy byla potvrzována nadřazenost staršího kostela nad budoucími v okruhu panství. Například v potvrzení biskupa Roberta pro špitál sv. Ducha v Brně týkající se kostelů v Křižanově a Starovici z roku 1240 CDB III/2, č. 243 nebo z roku 1239 pro Tišnov, kde šlo zase o kostel v tržní osadě tamtéž. CDB III/2, č. 215.

¹⁰⁵ RBM II, č. 2129, s. 917.; RBM II, č. 2130, s. 918.

¹⁰⁶ „*Dos vero predictae ecclesie he est: duo lanei. Hec autem sunt ville ad eiusdem parrochiam pertinentes cum suis iuribus et sua ibi iura spiritualia recipientes eciam prius quam per nos esset dedicata: ...*“ CDB II, č. 33, s. 30-31, zde 31.; DOBIÁŠ, J. (1927): Dějiny královského města Pelhřimova I. Praha k správnému vrocení listiny Jana IV. z Dražic do ro 1305 na s. 116, podle autora přibýly oproti roku 1203 na listině pouze dvě vsi Rohovka a Korce s. 30-32, k nadání kostela s. 428.; k lokalizaci vsí KLÁPŠTĚ, J. (2005): Proměna, s. 192.; 15 příkladů farních obvodů z moravského diplomatáře z let 1222 – 1326 shrnují HOSÁK, L. – ŠRÁMEK, R. (1980): Místní jména na Moravě a ve Slezsku II. s. 951-2. kostel je románského původu. Ve 14. století patří patronát světským držitelům.

¹⁰⁷ „*...limitees, que tempore fratris sui Vladislai consueverat habere, videlicet puod Tutonici et Gallici prefate ecclesie cum decimatione et omni iure ecclesiastico debeant subiacere, Nos autem illi ecclesie concessimus ius parrochiale quoad baptismum et sepulturam et cetera sacramenta, que spectat ad ius parrochiale, quia illa ec. Temporibus nostris fundata et a nobis in expensis abbatisse prenominate est consecrata...*“ CDB III/1, č. 14, s. 12 - 13.

bojovat, jak o tom svědčí o třicet let mladší papežská listina, kterou byly znovu kostelu potvrzeny farní práva. Pokud nikdo proti stavbě okamžitě neprotestoval kostel svá práva prostě vydržel. Kompromisem skončil také spor o pravomoc znojemského farního chrámu sv. Mikuláše nad kostelem sv. Michala, který uhájil také jistá omezená farní práva.¹⁰⁸

Kostel, který nadržel farní práva byl pouhou kaplí podřízenou mateřskému kostelu v duchovních záležitostech. Tak jako kostel sv. Mikuláše, který nechal postavit biskup Robert pro osadníky románského původu „*uvnitř hranic*“ kostela sv. Jakuba v Brně. V listině je výslovně uvedeno, že k sv. Mikuláši právo křtu a pohřbu a jiných farních svátostí nepřísluší. U kostela sv. Jakuba nesměl být ustanoven kněz, jestliže by nebyl prezentován abatyší a konventem. Naopak dosadit kněze ke kostelu „*ecclesia*“ sv. Mikuláše bylo možné pouze s respektováním práv kostela sv. Jakuba.¹⁰⁹ Vidíme zde zároveň jak může být někdy velmi obtížné rozlišit v pramenech, zda pojmy *capella* nebo *ecclesia* jsou použity ve smyslu titulárním nebo praktickém jako synonyma pro označení církevní stavby. Kostely v Jihlavě a Humpolci byly například označeny jako kaple. V jejich případě tento výraz naznačuje spíše vlastnický vztah dárce k objektu. V roce 1257 mluví Přemysl Otakar II. o kostelu sv. Petra na Vyšehradě jako o „*kostelu svatém, naší kapli speciální*“.¹¹⁰

Podmínkou k tomu, aby se kaple mohla osamostatnit, byl souhlas dosavadního farního správce. Zpravidla žádal jako protihodnotu kompenzací ztracených desátkových výnosů a platů za církevní svátosti (sakramentaria). Někdy v letech 1279–90 ustanovil biskup Tobiáš v duchovní správu kostela v Krupé vikáře, kterého presentoval správce mateřského kostela v Bezdězu Albert. Tehdy držel zmíněnou lokalitu včetně patronátního práva Hynek z Dubé. Zřejmě na jeho žádost biskup Tobiáš osamostatnil v roce 1292 kostel v Krupé spolu s dvěma dalšími filiálními kostely v Chlumu a Kuřivodech od fary v Bezdězu. Tento akt se uskutečnil v součinnosti s králem, který předtím tyto lokality Hynkovi z Dubé postoupil. Zmiňovaného faráře odškodnil vsí Zbyny s deseti lány půdy, jako náhradu za vsi s „*decimis, laneis et*

¹⁰⁸ CDB V/1, č. 276; CDB II, č. 289, k tomu SOMMER, P. (1982): K postihnutelnosti pojmu *capella* v archeologických pramenech AH 7, s. 453–470, patronát nad sv. Mikulášem postoupil Konrád Ota v roce 1190 Louce. Sv. Michal snad už v té době stál, jeho patronát získaly až v roce 1320 znojemské klarisky. Svatý Michal, ačkoli byl ve filiálním vztahu ke svatému Mikuláši, byl zase „*matris*“ hradní kaple svaté Kateřiny. Vyplývá to z imunitní a dotační listiny kostelu z 23. 5. 1287 RBM II, č. 1410, s. 606; 1320, CDM VI. č. 161, s. 125–6. CDM VI. č. 164, s. 127–8. CDM VI. č. 166, s. 128 poslední listinou presentuje Jindřich z Lipé ke kapli sv. Kateřiny, po smrti jejího správce, jehož označuje jako Kollator.

¹⁰⁹ „*infra terminos*“ CDB III/1, č. 14, s. 12–13.

¹¹⁰ ŠILHAN, J. (1981): Kaple a kaplan. AH 6, s. 248–51.; SOMMER, P. (1982): K postihnutelnosti, s. 453–470.: „...*et quo amplius eandem ecclesiam sacrosanctam nostram capellam recognoscimus speciale*...“ 1257, CDB V/1, č. 119, s. 195–97.; V roce 1217 se Přemysl Otakar obhajoval před Honoriem III.: „*Decimas de meo dominio ad singulas regales capellas integraliter persolvo*,...“ myslí tím své kaple – královské kostely. CDB II, č. 149, s. 138–140.

iuribus aliis parrochialibus ad easdem ecclesias pertinentibus“, aby Zbiny držel „iure dotis“. ¹¹¹

Rozpad královského dominia, jež náleželo k původnímu dvorci v Bezdězu, který je zmiňován v roce 1185, kopíruje s těsným odstupem i rozpad velkofary kostela sv. Jiljí. Původní rozsah královského dominia a velkofarnosti se kryje zřejmě severními hranicemi kameneckého děkanátu ve 14. století. ¹¹² Vztahům mezi obvodem farnosti a světského nebo církevního dominia se zde nelze podrobněji věnovat. V zásadě platí, že tyto hranice mezi sebou souvisely hlavně na velkých panstvích. Proti sobě šly dvě protichůdné tendence. Na jedné straně rozpad větších územních celků a na druhé straně zase pokusy o zcelování kompetencí patrimoniální a farní správy. Druhý bod se týká zejména duchovních statků. Ačkoli určení farních hranic spadalo do kompetence biskupa, vliv mocných feudálů byl jistě nemalý. Ojedinele se o tom dovídáme z pramenů. V již několikrát zmíněné zakládací listině vyšebrodského kláštera se píše mimo jiné i o hranicích farnosti kostela v trhové osadě Hohenfurtu, které stanovil Vok z Rožmberka. ¹¹³ V roce 1305 vydala Vojslava vdova po Jenci z Deblína prohlášení pro dominikánky u sv. Kateřiny v Olomouci. Krátce předtím postoupila Vojslava sestrám právo presentace ke kostelu ve Vážanech a sestry se dotazovaly jakým způsobem došlo k tomu, že ves Birnbaum už není součástí tamní farnosti. Podle Vojslavy k se tak stalo v okamžiku, když si její seznulý manžel a jeho bratra Hartlebus dělili otcovské dědictví. Řečenou ves, která „*tytulem založení a prohlášení patřila stále k farnímu kostelu ve Vážanech*“, získal Hartlebus a okamžitě ji připojil, i když si to ona ani její manžel nepřáli, ke „*svému kostelu v Krenvicích*“. Zdá se, že s nastalou situací nemohli dominikánky nic udělat. ¹¹⁴

Ve středověké realitě můžeme těžko hledat nějaké zákonitosti. Vytváření farní sítě představovalo složitý proces. Historie vzniku každé fary ovlivňovaly různé okolnosti. Její práva utvářelo mnoho různých činitelů. Majetková roztržičnost ve vsi, záměry světských nebo duchovních zakladatelů nebo nároky silných církevních feudálů. Pokud nedokázali fundátoři obhájit vznik samostatné fary, působila formálně alespoň jako kaple nebo filiála.

¹¹¹ NOVÁK, J. B. (1903): Formulář, č. 3, s. 3.: RBM II, č. 1634, s. 701.

¹¹² ŽEMLIČKA, J. (1980): Bezdězsko. „královské území“ Přemysla Otakara II. ČSČH 28, s. 726–751; KALOUSEK, J. (1889-90): Listiny a zápisy Bělské o věcech městských i sedlských z let 1345-1708. In: Abhandlungen – Rozprawy královské české společnosti nauk VII řady sv. 3. Prameny druhé pol. 14. století nás seznamují už s pouhým torzem královské domény v této oblasti. Některé vsi jako třeba Mšeno nebo Chotětov nemusely mít původně s Bezdězem nic společného. Původní mocenské centrum Přemyslovců snad kromě Mladé Boleslavi mohlo představovat jakési Vrátno (1130).

¹¹³ 1259 I. 6., CDB V/1, č. 188, s. 298-300.

¹¹⁴ „...villa Pyrbom tytulo fundationis et didicationis semper spectabat ad parochialem ecclesiam in Wasan....et adiunxit sue ecclesie in Krenwicz...“ RBM II, č. 2030, s. 878-879.

V oblasti s vysokou feudální roztržičností, zakotvenou už v časných dobách kolonizace od 11. století jakou představuje například dolní Posázaví, lze rekonstruovat vývoj farní sítě velmi těžko. Krajina je poseta množstvím románských emporových kostelů. Panuje důvodný předpoklad, že za to vděčíme především aktivitě drobné šlechty. O celém procesu se ale právě proto nemůžeme z pramenů před 14. stoletím dovědět nic bližšího. Prakticky dokončenou farní síť nám představuje až registr papežských desátků z roku 1352. Tehdy se zde nejméně jedna čtvrtina kostelů objevuje v pramenech vůbec poprvé.¹¹⁵ Zdeněk Boháč posuzoval stáří far v oblasti podle výše desátku, protože předpokládal, že starší fary si udržely svůj primát a zajistily si desátek z širšího území.¹¹⁶ Čím vyšší, tím by fara byla starší. Beneficiium z něhož se desátek odhadoval ovšem v sobě nezahrnovalo jen desátek jenž platili poddaní, ale také polnosti a jiné platy a nadání v nichž se uplatňoval individuální zájem fundátora. Proto nelze úplně přesně odhadnout rozlohu farnosti ani její prioritu nad sousedy. Pramenná základna bohužel neumožňuje bližší pohled na majetkové vztahy v oblasti s vysokou hustotou románských kostelů jako je Posázaví v době jejich vzniku. Určitý systém při zakládání far a také jejich obvěňování vykazují pouze mladší kolonizační oblasti. Na Pehlřimovsku jsou to farnosti, které vznikly v polohách vyšších jak 600 m n. m. patrně někdy v druhé polovině 13. století a v první polovině století následujícího během německé kolonizace. Jsou to kostely s absolutně nejnižšími příjmy v oblasti s jednotnou výší papežského desátku 3 gr. za půl roku. Podobné zkušenosti s jednotnou výší papežského desátku máme ze stejné doby například ze severní části Českolipska.¹¹⁷ V širším pohledu se ale na stáří far podle výše papežského desátku nedá spoléhat.

Na Pelhřimovsku lze rovněž jasně pozorovat, že na kompaktních doménách pražského arcibiskupství a želivského kláštera, vlastně na území bývalého želivského újezdu, kde se od počátku vyvíjela církevní správa autonomě, vzniklo mnohem méně kostelů, než v oblastech, kde se koncentrovaly majetky drobné šlechty. Pro její příslušníky znamenala stavba kostela jeden ze atributů společenského postavení a na praktickou účelnost tohoto kroku z hlediska duchovní správy nebyl brán zřetel. Analogicky k velkým církevním statkům stojí i dominia Lichtenburků a pánů z Ronova na Vysočině, kde nacházíme rovněž kostelní síť mnohem řidší a plánovitější. Roli tu samozřejmě hrají i okolnosti doby vzniku farní organizace a s tím související kolonizace území.

¹¹⁵ TOMEK, W. W. (1876) *Registra decimalium papalium*, Praha. Minimálně jedna čtvrtina církevních staveb se tu objevuje nejen poprvé v pramenech ale nelze ji pro starší období doložit ani architekturou. Pomíjím zde otázku patrocinií a sídelních souvislostí.

¹¹⁶ BOHÁČ, Z. (1968): Postup osídlení středního Povltaví podle stáří církevních staveb. SVPP 9, s. 53–81.

¹¹⁷ VANĚK, V. (2002): *Rejstříky papežských*, s. 516–519.

II. 3. Právo na stavbu kostela a postup při emancipaci farnosti.

Souhlas se stavbou kostela musel vydat především majitel půdy a tomu také náleželo právo s kostelem disponovat. Proto se zdá Mstišovo prohlášení přinejmenším unáhlené. Na jiném místě totiž sám říká Vratislavovi: „*z milosti tvého bratra jsem postavil kostel.*“ Také kostel v Příměticích zřejmě nechal znojemský kastelán Emeram postavit nikoli na své vlastní půdě ale z moci svého úřadu na zeměpanské. Takže darování kostela premonstrátům v Louce nabylo své platnosti až po souhlasu markraběte Vladislava Jindřicha v roce 1220.¹¹⁸ Když se v roce 1136 chystal Jindřich Zdík postavit kostel ve vsi Blansku narazil na tvrdý odpor Vratislava Brněnského. Kníže to zakázal, protože podle jeho názoru „*patří tato ves spíše jemu než biskupu*“. Při nejednoznačnosti vlastnických vztahů ve středověku se často hranice mezi držbou a mezi pouhým užíváním majetku stírala.¹¹⁹

Při zakládání kostela se střetávalo hned několik na sobě nezávislých kompetencí a právních nároků. Emeram říká, že založil kostel v Příměticích díky povolení opata a bratrů premonstrátské kanonie v Louce, protože tato ves se nachází v hranicích farnosti sv. Mikuláše ve Znojmě. Patronát kostela, který vzápětí premonstrátům věnoval, a také všechno právo a moc na kostelem si však osoboval z titulu založení kostela (*ex fundatione*). Nicméně na znojemském hradě fungoval jako pouhý úředník. Když biskup Robert kostel vysvětil, potvrdil Louce patronátní právo kostela v Příměticích, které kanonii potvrdil za spásu své duše markrabě Vladislav Jindřich. Jak se v listině praví „*za zprostředkování vznešeného muže Emmerama, znojemského kastelána*“. V následujícím potvrzení Václava I. z roku 1239 už se o Emmeramovi nehovoří vůbec. Vzpomínají se tu pouze potvrzení strýce Vladislava Jindřicha a bratra Přemysla. Václav dává „*právo patronátu kostela v naší vsi Přímětice*“. Mstiš i Emmeram si osobovali právo k nadání kostela „*ex fundatione*“. Ale toto *ius fundationis* bylo podřízené majetkovým právům vlastníka půdy-*ius fundi*. Při nejednoznačnosti vlastnických vztahů zvláště v raném středověku se často hranice mezi držbou a mezi pouhým užíváním majetku stírala.¹²⁰

¹¹⁸ KOSMAS, FRB II, s. 94; CDB II, č. 205 a 206, s. 190 – 191.

¹¹⁹ KANOVNÍK VYŠEHRADSKÝ, FRB II, s. 223 – 24.

¹²⁰ „...*ius patronatus, quod adeptus sum ex fundatione ecclesie Primetitz; quam ecclesiam fundavi de licentia et mandato tuo fratrum tuorum in supradicta villa, que ad ecclesiam beati Nicholai in Znoem, que proprie est Lucensis, noscitur pertinere. Dono insuper et concedo atque renuncio omne ius et potestatem, quam habeo vel habere possem sive ex fundatione supradicte ecclesie...*“ cc. 1220, CDB II, č. 205, s. 190; „...*quod illustris marchie Moravie Vladislaus, qui et Henricus nomine, ius patronatus ecclesie de Primetiz pro remedio anime sue et predecessorum suorum ad intercessionem novilis viri Immerammi, Znoymensis castellani, libere Lucensi contulit monasterio...*“ 1220, CDB II, č. 206, s. 191; potvrzení Přemyslovo: 1233, CDB III/1, č. 38, s.

Kromě toho bylo nutné získat pro stavbu kostela nebo v podstatě založení jakékoliv zbožné fundace souhlas biskupa. Zpočátku existoval snad jen formálně. Jistě se ale kostel neobešel bez biskupského svěcení. O žádosti markraběte Vladislava mluví biskup při založení kostela ve Fryšavě na pozemcích jeho Velehradské fundace asi ve letech 1220–2. Žádosti na stavbu kostelů známe také z formulářové sbírky biskupa Tobiáše z Bechnyně.¹²¹ Také synodální statuta olomouckého biskupa Dětricha z Hradce v jednom z článků zakazují sloužit bohoslužby v jakémkoli „oratoriu“ bez výslovného biskupského svolení.¹²² Před rokem 1286 si postavil jakýsi Soběhrd ze Šardic ve své vsi oratorium, jak se v listině objekt nazývá. Učinil tak nejen bez biskupského souhlasu, ale především na úkor práv faráře v Mistríně Wernhera. Smírčí komise pověřená biskupem rozhodla spor v tomto smyslu: „*Aby především oratorium...vytrvalo a aby bylo vysvěceno a povzneseno, po odstranění všech obav, svobodně aby se stalo dcerou kostela v Mistríně, a když bude vysvěceno, zaslouží si obdržet jméno kostela.*“ Werhner se mohl svobodně rozhodnout zda bude sídlit u mateřského kostela nebo u filiálního. V prvním případně k němu mohl presentovat vhodnou osobu (vikáře). Navíc se listinou přidává „*oratoři nebo kostelu*“ v Šardicích plná moc na pohřbívání a jiná sakramentaria. Dokonce komise pověřila Soběhrda, aby kostelu předal jeden svobodný lán jako věno a z vlastních polí platil plné desátky ze všech plodin. Každý lán ve vsi musel odvádět plebánu v Mistríně poddanské desátky v měřicích obilí a navíc za menší desátky náhradou beránka a vyčlenit z půdy pro faráře malý pozemek. Zdálo by se, že Soběhrd ve svém záměru neuspěl při střetu s církevní hierarchií. Stále mu ovšem zůstalo zachováno patronátní – zakladatelské právo kostela a také možnost své postavení v budoucnu upevnit.¹²³

Jeden z mála dobře dokumentovaných příkladů založení kostela drobným feudálem a jeho postupné emancipace představuje Slavkov u Českého Krumlova. Ve zprávě z roku 1313 o vysvěcení kaple informuje světicí biskup Příbyslav, že nová kaple byla postavena přímo uvnitř dvora Buška ze Slavkova. Protože kaple ležela v hranicích farnosti v Kirchschlagu (Světlík), musel Bušek požádat o souhlas jejího patrona a správce klášter ve Schläglu

36; „...donamus ius patronatus ecclesie de villa nostra, que Primetiz...“ 1239 29. 6., CDB III/2, č. 212, s. 276-278; Podle NOVOTNÝ, V. (1928): ČD I/3, s. 429, 434-435, se ius foundationis začíná objevovat spolu s patronátním právem. Z práva zakladatele se už nedají vyvozovat stejná práva jako z práva vlastníka; viz také ŠEBÁNEK, J. (1956): Listiny přímětické a jiné naše listiny na patronátní práva z doby přemyslovské, s. 79-102, hl. s. 89-93.

¹²¹ CDB II, č. 235.: Formulář Tobiáše z Bechnyně, č. 168, č. 169, č. 172, s. 134 – 36, č. 223, s. 171.

¹²² Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku, ed. P. KRAFL, Praha 2003, s. 126, č. 7.

¹²³ RBM II, č. 1365, s. 588 „*Ut ante omnia oratorium predictum in villa Sardicz fundatum in suo et fundacionis sue robore stabile perserveret et ad consecrationem et sublimationem ipsius omni remoto scrupulo libere procedatur, et cum consecratum fuerit et nomen ecclesie meruerit botinere, filia sit ecclesie in Mistrzin predicte. – Ipseque Wernherus et successores eius liberam habeant facultatem in Mistrzin sibe in Sardic, circa matricem videlicet ecclesiam sive filiam residendi, et ad eam personam ydoneam presentandi,*...“ menší desátky pocházejí ze zahradních plodin a drobného zvířectva.

(Drkolná). Proboštu se zaručil, že bohoslužby sloužené pro něj a jeho rodinu v kapli nebudou v žádné případě na škodu farnímu kostelu.¹²⁴

K osamostatnění tamního kostela došlo až o půl století později. Roku 1362 jej schválil a zápisem do erekcčních knih potvrdil arcibiskup Arnošt z Pardubic. Předcházely tomu tři důležité kroky, o nichž se dovídáme ze tří inserovaných listin. Celý proces se protáhl na dva roky. V první odpovídají premonstráti ve Schläglu na otázku Viléma z Lankova (Slavkova) o možnosti zřízení samostatného kostela. Jako podmínku si určili pouze to, aby byla zařízena kompenzace pro kostel v Kirchschlagu ve výši třech kop a pěti grošů věčného platu. Podle následující listiny nadal Vilém kostel v Kirchschlagu věčným platem na čtyřech lánech a čtyřech osadnících tamtéž. *„Kaple vedle jeho dvorce stála dosud bez bohoslužby, a proto měla být od mateřského kostela oddělena, aby zastávala, k obrazu jiných kostelů farních, funkce pohřební a svátosti církevní.“* Vilém si pro sebe Vyhradil pouze všechny berně nebo roboty a ochranu řečených sedláků, panství nad nimi a také veškerou soudní jurisdikci. Plebánu slíbil pouze případné pokuty z ní plynoucí. Teprve nakonec nadal Vilém svůj kostel, *„aby měl plebán výživu potřebnou a přiměřenu, aby mohl v Lankově osobně sloužit...“*. Farář dostal jeden lán přímo ve Slavkově dále desátky z jednoho lánu a polí přináležejících ke dvoru tamtéž a tři lány v Hvozdcí. Obvod farní správy patrně nebyl veliký. Snad zahrnoval pouze ves Slavkov. Její jméno se později neobjevuje ani v rejstřících papežských desátků.¹²⁵

Ve středověké realitě můžeme jen těžce hledat nějaké zákonitosti. Vytváření farní sítě představovalo složitý proces. Historie vzniku každé fary ovlivňovaly různé okolnosti. Její práva utvářelo mnoho různých činitelů. Majetková roztržštěnost ve vsi, záměry světských nebo duchovních zakladatelů, blízkost a nároky silných církevních institucí. Pokud nedokázali fundátoři obhájit vznik samotatné fary, působila formálně alespoň jako kaple nebo filiála. Pro příslušníky šlechty znamenala stavba kostela jeden z atributů společenského postavení. Na praktickou účelnost tohoto kroku z hlediska duchovní správy se hledělo až na druhém místě. Vlastní kostel představoval důležitý mezník na cestě k emancipaci vlastního dominia a sjednocení vrchnostenské správy.

¹²⁴ RBM III, č. 156, s. 65. Bušek de Lankow se objevuje v pramenech už roku 1311, když uzavírá smlouvu se Zlatou Korunou o lokaci Smědče. RBM III, č. 1

¹²⁵ LE I, s. 37 – 38.

II. 4. Mikrosonda do vývoje farní sítě a zakladatelský práv 13. a 14. století v oblasti na východ od Havlíčkova Brodu.

Území jsem vybral základě vyjimečného množství dochovaných pramenů, které se týkají jedné farnosti ve 13. století. Zkoumanou oblast vymezují bývalým Lichtenburským panstvím Německý Brod a dominií pánů z Polné (z Chlumu?), respektive jejich dědiců pánů z Ronova a Thürnau, jak je rekonstruoval Jan Urban.¹²⁶ V řídce osídlené krajině Českomoravské vrchoviny postupovala výstavba kostelní sítě se značným zpožděním oproti vnitrozemí. Pozůstatků románské architektury zde proto nacházíme velmi málo. Stejně tak písemné prameny jsou před polovinou 13. století velmi skoupé na informace. Vznik nejstarších kostelů proto odvozujeme spíše se souvislostí. Nejdříve, snad už v průběhu 12. století, byl postaven kostel na dálkové komunikaci v Brodě. Intenzivní kolonizace krajiny započala v průběhu první poloviny následujícího století. V rámci této etapy, která skončila už před polovinou 13. století, lze pozorovat určitý systém při zakládání far. Jednotlivé kostely této první fáze oddělují pravidelné vzdálenosti. Někdy kolem poloviny století byla však v okolí Brodu objevena bohatá ložiska stříbrné rudy, což odstartovalo masivní přistěhovalectví. Novým kolonistům, kteří byli zejména německého etnika nemohla stávající farní síť dostačovat. Již záhy, někdy před rokem 1256, byly postaveny dva kostely v Dlouhé Vsi a Prostřední Hoře, jak se uvádí v listině „*v hranicích brodské farnosti*“.¹²⁷ Jednalo se o protiprávní akt, brodský farář, představitel řádu německých rytířů, své nároky na hmotné požitky spojené se správou duší v soudní při uhájil. Správce kostelů však tvrdil, že kostely spravuje z vůle opata ve Vilémově. Klášter si v prvním případě stěžoval, přesto o devět let později spor definitivně prohrál a „*iure parrochiali*“ v Dlouhé Vsi získal brodský plebán.¹²⁸ Zmíněné vsi vilémovští benediktini skutečně vlastnili až do roku 1307, kdy je vyměnili „*cum iure patronatus ecclesie*“ s Raimundem z Lichtenburka za jiné zboží.¹²⁹

Roku 1262 vyhlásil Smil z Lichtenburka, že „*v kterémkoli kostele v brodské farnosti, kde má ius patronatus a co v nich patronu náleží,*“ bere i s jejich správcí pod „*speciální ochranu*“ a bude je od všech bezpráví bránit. Jak dále čteme v textu listiny: „*proto všechnu naši jurisdikci v brodské farnosti pod záminkou naší milosti jsme přijali, jelikož obvod jsme*

¹²⁶ URBAN, J. (2003): Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu, Praha, passim

¹²⁷ „*in limitibus parrochie de Brod*“ CDB V/1, č. 90, s. 164-165

¹²⁸ CDB V/2, č. 455, s. 671-2, 1265

¹²⁹ RBM II, č. 2152, s. 929.: Benediktini vyměnili celkem 10 vsí, v nichž stály 3 kostely (další v Řečici) za koncentrované panství Smrdov s hradem a pěti vesnicemi poblíž kláštera. Dlouhá Ves a Mittelberg pocházely původně z královských rukou nebo z daru nebo majetkové transakce s Lichtenburky.

nabyli, aby kdokoli nepotlačoval správce kostela a bratry a služebníky nebo lidi k věnu přináležející, ... a jakákoli farní práva brodské farnosti nezadržoval.¹³⁰ V druhé části listu navíc napomenul farníky, kteří neplatí plné (*plenas*) desátky, aby platili alespoň běžné (*usuales*) ve výši jednoho strychu ovsu a jednoho strychu pšenice z lánu. Faráři povolil (!), aby na takové viníky, kteří by toto porušili, včetně těch, kteří by neplatili ani vrchnostenské dávky, uvalovat církevní tresty. Propojení světské a církevní sféry je tu více než zjevné. Smil z Lichtenburka si z titulu zakladatelských práv osoboval vrchnostenská práva i nad majetky svých far a nevyjímal z toho ani samotnou faru v Brodě, kterou spravovali němečtí rytíři. Nikde se o tom sice výslovně nemluví, ale farnost jim byla v podstatě inkorporována jeho vůlí. Jedině Smil mohl také rozhodnout spor, který v roce 1261 vznikl mezi jeho poddanými a německými rytíři o zcizené věno brodského kostela a také desátky. Praktický výkon rozhodnutí dostali na starost purkrabí a Smilovi úředníci.¹³¹

Mezi kostely brodské farnosti, které Smil vzal pod svou ochranu patřil snad už ve zmíněném roce kostel v Pohledu, který se prvně uvádí roku 1263 v odpustkové listině papežského legáta jako Vallis sanctae Mariae.¹³² Jméno prozrazuje záměr založit při něm cisterciácký klášter. Kostel měl již vlastního plebána, ale stále zůstal filiálou brodské farnosti. Roku 1265 vedl místní farář Jakub spor s Dětrichem správcem kostela v Monte Herliwini o farní příslušnost dvou vsí Utína (Ottonis) a Českého Šincdorfu (Sagittarii) a kaple v Buchbergu, postavené „v hranicích řečeného kostela v Pohledu“. Dětrich se marně odvolával na faráře v Přibyslavi, jehož jménem kapli v Buchbergu držel. Nakonec soudní řízení prohrál a pověřený vicearchidiakon Gotfrid (nikoli náhodou zároveň plebán v Brodě) rozhodl, že vsi a kaple leží v hranicích pohledské farnosti. Jakuba potom odevzdal do moci Smila z Lichtenburka, aby mu svěčil „*hmotné statky*“ (*possessionem corporalem*, tj. temporalie) řečených vsí a kaple. Protože „*kaple leží v jeho državách*“ (*in fundo*) a Smil je jejím patronem. Pověřil vlastně Smila, aby provedl laickou investituru.¹³³ Kostel v Pohledu

¹³⁰ „*ita quod in quibusdam ecclesiis ius patronatus habemus, decens est ob reverentiam creatoris nos in ipsis ecclesiis ea, que ad patronum pertinent, exercere, presertim ut ipsas ecclesias cum omnibus suis pertinentiis et eorum rectore cum suis consociis et ministris in nostram spetialem protectionem recipiamus ac ipsas ecclesias...*“, „...*Quocirca omnibus nostre iurisdictionis ad Brodensem parrochiam pertinentibus sub nostre obtentu gratice precipimus, prout districtus inalemus, ne quis prefate ecclesie rectorem aut suos fratres consotios aut famulos aut homines ad dotem pertinentes simulque omnia ipsis fratribus in Broden attinentia presumat aliquo modo molestare aut Brodensi ecclesie aliqua iura parrochialia detrahare, in quorum possessione ipsa ecclesia noscitur exstitisse...*“ CDB V/1, č. 318, s. 476-7, zde 476

¹³¹ CDB V/1, č. 288, s. 428-30. Jednalo se o plné desátky z polí a zahrad tj. desátky ze všech plodin, „které je z obecného práva jakýkoli křesťan dávat povinován“. Tamtéž, s. 429.

¹³² CDB V/1, č. 383.: Snad jako reminiscence na Marienthal u Žitavy, jak soudí Kurka.

¹³³ „...*quod predicta capella et ville, de quibus actum est, in limitibus sunt parrochie de Pohled: et quia predicta capella in fundo nobilis viri domini Smilonis sita est, ad mandatum ipsius dominum Jacobum in possessionem predictam villarum et capelle duximus corporalem.*“ CDB V/2, č. 447, s. 661-62, zde s. 662. Kde

je prokazatelně mladší než kaple v Buchbergu. Farář Jakub se svými požadavky vystoupil záhy poté, co kouřimský arcijáhen položil základní kámen jeho kostela. Vlastně pouze pokračoval ve sporu již naznačeném na začátku, protože kaple v Buchbergu je patrně totožná s již zmíněným kostelem v Mittelbergu. Pře byla s definitivní platností ukončena až na počátku 70. let 13. století, kdy farář v Příbyslavi Sigfrid ještě naposledy marně vystoupil se svými požadavky, tentokrát už proti cisterciáčkám, které zastupovala abatyše Kateřina. Tehdy došlo také konečně k legitimnímu ohraničení obvodu kaple.¹³⁴

Zájem uskutečnit plánované založení cisterciáckého kláštera projevily dcery Vítka z Klokot. Kateřina, která bývala abatýší v Tišnově, sem zamýšlela převést část tamního konventu a její sestry Ludmila z Říše a Uta z Kováně se starali o jeho hmotné zajištění. Poslední jmenovaná koupila od Osany, vdovy po Bohuslavovi a od jeho bratrů Pohled s „*iure patronatus ecclesie eiusdem ville*“. Purkrabí na Lichtenburku Bohuslav získal předtím tuto ves s příslušenstvím jako výsluhu, proto byl nutný souhlas Smila z Lichtenburka jako vrchního pána. Ten v roce 1267 souhlasil nejen s prodejem, ale i s tím, aby zde byl založen cisterciácký klášter. Navíc se zřekl v Pohledu všech svých práv „*v soudech a jakýchkoli dávek nebo robot*“. Tímto aktem imunizoval pohledský statek od svých od vrchnostenských práv.¹³⁵ Nakonec Smil přiměl německé rytíře, aby rezignovali na všechna práva, která měli ke kostelu v Pohledu, za což od něj jako náhradu dostali jakési pole v brodské farnosti.¹³⁶

Založení sester z rodu Vítkovců i s věnem v roce 1269 potvrdil a přijal pod svou „*speciální ochranu a milost*“ Přemysl Otakar II. a zároveň světil „*ius advocacie*“ nad klášterem královně Kunhutě.¹³⁷ Přemysl věno kláštera nijak nerozmnožil a díky událostem po bitvě na Moravském Poli se královská oprava nad klášterem stala pouhou epizodou. Od počátku zřejmě neměli zájem podílet se na zakládání kláštera ani páni z Třeboně, a tak jeho nadání zůstalo velmi chudé.¹³⁸ Cisterciáčky byly odkázány především na dary měšťanů nebo

leží Monte Herliwini, na které stál druhý ze zmiňovaných kostelů není známo. Může se jednat o Schonfeld, dnes Žizkovo Pole. Osídlení v době rozmachu důlního podnikání v oblasti nebylo koncentrované. Hornická sídliště často měnila polohu a rovněž názvy.

¹³⁴ CDB V/2, č. 673, s. 307-308, biskup Jan III. 27. 4. 12(72) v Roudnici

¹³⁵ „...cedimus de omni iure nostro, videlicet de iudiciis universarum causarum, seu minorum seu maiorum, de exactionibus, de servitiis quibuscumque...“ CDB V/1, č. 517, s. 64-65, zde 65; S výsluhou nebylo možné plnoprávně disponovat. Přímě k případu Bohuslava VANĚČEK, V. (1938): Dvě studie, s. 7.

¹³⁶ CDB V/2, č. 622. s. 226-227. „omne ius“ 10. 9. 12(69-70) v Drobovicích

¹³⁷ „...idem monasterium cum omnibus personis, que deo militant in eodem, in nostram protectionem et gratiam recepimus specialem, ius advocacie et ipsius monasterii conservacionem domine Chunegundi, karissime uxori nostre, illustri Boemorum regine, specialiter commitendo, pro eo videlicet, ut ad defensionum patrocinia eidem monasterio sincerius et astrictius teneatur.“ CDB V/2, č. 579, s. 160-162, zde 161.

¹³⁸ CHARVÁTOVÁ, K. (2002): Dějiny cisterciáckého řádu v Čechách 1142-1420 II. klade na počátek 14. století dobu jakéhosi druhého založení, protože klášter prošel v letech 1280-1303 stagnací. Zajímavou kapitolou je pobyt neznámé dcery, zřejmě Václava II. v konventu před rokem 1335 s. 301-338.: K založení

zástupců místní šlechty, které byly spojeny se vstupem jejich dcer do konventu. Hlavní podíl na donacích kláštera měli Lichtenburkové. Příslušnice rodu vstupovaly do kláštera a Pohled se postupem času stal vedle Žďárského kláštera druhým rodovým pohřebištem.¹³⁹ Díky dílčím opravám na državách kláštera a také vlivem center vrchnostenské správy se podařilo Lichtenburkům převzít nad klášterem zakladatelská práva. Majetky Pohledu s nacházely na rozhraní panství dvou větví rodu s centry buď v Brodě s hradem Ronovcem nebo v Přibyslavi s hradem Ronovem, případně v Borové. Rozhodující podíl na ochraně kláštera nakonec získalo pokolení pocházející od bratra Smila z Lichtenbuka Častolova z Přibyslavi. V roce 1314 darovali vnuci Častolova Čeněk a Albert z Borové, jejichž sestry žily „*pod disciplínou klášterní*“, cisterciáčkám les. Vzdali se v něm a také v klášteře za své osoby vší jurisdikce.¹⁴⁰ Ochrana nad klášterními statky přetrvala jako součást panství Ronov i po vymření rodu. Ještě roku 1486 se jako příslušenství hradů Polné a Ronova připomíná „*na klášteře Frantále svrchní panství a oprava*.“¹⁴¹

V roce 1327 potvrdil Hynek ze Žleb cisterciáčkám konečně všechna majetková práva, která mu patřila v kostele v Buchbergu. Vyřešil tím vlastně spor, který vedl společně s babičkou Matyldou proti klášteru o jeho patronátní právo. Tehdy se označoval Buchberg jako kostel sv. Kateřiny v Mermlnperku. Z jakého důvodu si sestry nárokovaly kromě farní správy také patronát nad kostelem se z pramenů nedozvídáme. Nicméně ani po tomto roce vliv Lichtenburků na kostel neskončil. Hynek si totiž vymínil, aby sedlecký opat, který zajišťoval duchovní správu v pohledském klášteře, vždy dbal jeho názoru nebo jeho nástupců předtím, než dosadí ke kostelu nového kněze. Jak sám uvádí nechtěl opata omezovat, ale Hynkovým důvodem bylo, aby jeho lidé na hoře Buchbergu byli vždy pokojně spravováni.¹⁴² Není zcela jasné, zda kostel fungoval samostatně nebo stále jako filiála Pohledu. V padesátých letech 14. století již nepochybně sloužil v kostele samostatný farář.

kláštera také SVITÁK, Z. (1996): Počátky kláštera cisterciáček v Pohledu. SPFFBU C 43 s. 5-15. dále KUTHAN, J. (1983): Počátky, s. 173-179.

¹³⁹ například manželka Smilova prvorozeného syna Jindřicha Matylda a její syn Václav ze Žleb, „*qui in eodem monasterio requiescunt*“ – odpočívají RBM III, č. 1399, s. 547-8

¹⁴⁰ „...*ob dilectionem sororum nostrorum Hylarie et Agnetis sub rigore et disciplina monastice religionis omniotenti deo famulancium...nos renunciare omni jurisdictioni, quam habuimus vel habere potuimus in silva....omnem quippe iurisdictionem nostram in saepedictum monasterium Vallem videlicet s. Mariae alacrimante a plenaque fide divine remunerationis intuitu libere transfudentes.*“ RBM III, č. 231, s. 91-92.

¹⁴¹ VAŇEČEK, V. (1933): Základy I, s. 21; Rel. Tab. T. II. s. 415; CHARVÁTOVÁ, K. (2002): Dějiny II, s. 308.

¹⁴² „...*super ecclesia s. Catharine in Mermlperk materia questionis asserere ipsa avia nostra, ius patronatus eiusdem ecclesie ad suum et nostrum pertinere diminium...quod ille, qui ad regendam ipsam ecclesiam per predictum dominum sedlcensem abbatem, ad quem hoc pertinet, ponendus fuerit sive dandus, non ponatur, nec datur, nisi nostro et successorum nostrorum consilio requisito, potitus quoque si se forte ipsum dominum abbatem removeatur abinde et alter per ipsum dominum abbatem nostro et successorum nostrorum requisito consilio subrogetur.....ut hominum nostrorum in monte Puchberk, qui ad ipsam spectant ecclesiam, quies et commodum procureter.*“ RBM III, č. 1399, s. 547-8

Roku 1359 abatyše společně s konventem presentovala „*ad ec.s. Katharinae cum eius filiali in Monte Buchberg*“. Jde o první a zároveň poslední zmínku, která nás informuje, že zde stály dokonce kostely dva. O čtyři roky později byl presentován kněz už pouze „*ad ec. in Buchberg*“. Kostel svaté Kateřiny stojí na Buchbergu dodnes. Je totožný s kostelem v Mermlnperku a podle mého názoru i v Mittelbergu. Kde přesně stála druhá jmenovaná kaple není známo. Naposledy presentovala abatyše ke kostelu v Buchbergu roku 1405. Shodou okolností se ve stejném roce uvádí také v rejstřících papežských desátků, ovšem pouze jako „*filia Longavilla*“ a označuje se jako opuštěný, tzn. bez kněze a zproštěný poplatku.¹⁴³

O kostelu v Dlouhé Vsi prameny celých 70 let mlčí. Setkáváme se s ním opět pouze jen díky sporu o farní příslušnost. V roce 1335 patronát kostela již držely cisterciáčky. Získaly ho patrně v roce 1316 spolu s celou vsí od arcijáhna kouřimského Rapoty, jehož dcera Sofie zastávala tehdy v klášteře úřad abatyše. Rapota koupil ves od Sedleckého kláštera, který ji vyměnil o čtyři roky dříve s Václavem ze Žleb. Při žádném z těchto majetkových převodů se výslovně patronátní právo neuvádí, ale s největší pravděpodobností však přirozenou součástí statku.¹⁴⁴ Na farní správu si činil jisté nároky plebán ve Šlapanově. Abatyše Sofie se pokusila urovnat spor o působnost duchovní správy tím způsobem, že napříště měl místní farář platit šlapanovskému půl hřivny grošů ročně.¹⁴⁵ Šlapanovský plebán se nakonec definitivně vzdal všech svých nároků o 12 let později, když ho Bartoloměj z Dlouhé Vsi odškodnil dvěma dojnícemi a dvěma jalovicemi.¹⁴⁶

¹⁴³ KURKA, J. (1914): Archidiakonáty, lokalizoval kostel svaté Kateřiny do (Krátké) Dlouhé Vsi u Bělé a ztotožnil ho rovněž s kostelem na Monte Herliwini. Naopak kostel v Buchbergu měl být jemu podřízenou filiálou. s. 94-95; V Dlouhé Vsi u Bělé ale kostel nestál. Farou byla příslušná k Bělé. Podle následujícího přehledu se přikláním k řešení zmiňovanému v textu: Mittelberg 1256 CDB V/1, č. 90.

Utín a Šincdorf společně s kaplí v Buchbergu 1265 CDB V/1, č. 447.

Polovinu výnosů z hor v Mittelbergu a speciálně v Monte Fago Jindřichu z Lipé 1321 RBM III, č. 692.

„*Ius patronatus ec. s. Catherinae in Mermlnperk....ut hominum nostrum in Monte Buchberg, qui ad ipsam spectant ecclesiam*“ 1327 RBM III, č. 1399.

„*ad ec. s. Katherinae cum eius filiali in Monte Buchberg* 1359 LC I/1, s. 86.

„*ad ec. in Buchberg* 1363 LC I/2, s. 3.

„*ad ec. in Monte Fago*“ 1405 LC I/VI, s. 136.: „*Mons Fagi pauper filia Longavilla dimissus*“ 1405 RDP s. 52

¹⁴⁴ Rapoto koupil Dlouhou Ves za 225 kop grošů od Sedlce a daroval ji spolu s platem z Cibotína v roce 1316 Pohledu. RBM III, č. 322, s. 130; Sedlec ves vyměnil za lokalitu zvanou Costel u Letovic s Václavem ze Žleb. RBM III, č. 112, s. 47; Je třeba rozlišovat od Dlouhé (Krátké) Vsi u Bělé, kterou roku 1308 zastavil Sedlci Raimund. RBM II, č. 2176; V Krátké Vsi vlastnil Pohled dvůr zmiňovaný v letech 1303 a 1310. RBM IV, č. 1951, s. 766-67.

¹⁴⁵ listina nebyla publikována, výťah v PA VIII, s. 67; KURKA J. (1914): Archidiakonáty, s. 89; 1360 LC I/1, s. 161; 1364 LC I/2, s. 53; 1367 LC I/2, s. 87.

¹⁴⁶ SCHUBERT, A. (1901): Urkunden-regesten aus den ehemaligen Archiven der von Kaiser Josef II. aufgehobenen Klöster Böhmens. Innsbruck č. 1121, s. 145. Fara ve Šlapanově existovala již před rokem 1257.

Rozlohu pohledské farnosti známe z urbáře, který vznikl někdy kolem poloviny 14. století. Podle vesnic a dvorů, které platily desátky, můžeme přehledně rekonstruovat rozsah tehdejší fary. I když je třeba mít na paměti, že působnost duchovní správy se nemusí vždy přesně krýt s místy, které odvádí kostelu desátky. Desátky se stávaly předmětem kontraktů jak mezi osobami a institucemi církevními, tak ve 14. století stále ještě světskými. Pohled usilovat také o to, aby získal po svou kontrolu výběr desátků na statcích, které náležely nejen pod duchovní správu farnosti, ale také pod vrchnostenskou správu kláštera. Dochovala se dohoda mezi farářem v Bělé a proboštem v Pohledu, podle které se farář vzdal desátků z pohledského dvora v Dlouhé Vsi u Bělé (Krátké). V roce 1310 činila jeho výše tři strychy ročně. Jinak se podle urbáře běžně vybíral jeden strych obilí z lánu. Posuzovat, co se vlastně za necelých sto let změnilo, můžeme jen s určitou opatrností. Je zřejmé, že Pohled sousedil někdy ve druhé čtvrtině 14. století na východě se samostatným farním obvodem Dlouhé Vsi a patrně rovněž samostatným Buchbergem-Mittelbergem. Český Šincdorf (Stříbrné Hory) se nacházel stále v duchu rozsudku z roku 1265 v hranicích pohledské plebánie. Naproti tomu o příslušnosti Utína nemůžeme říci nic určitějšího. Pravděpodobně spadal pod správu Buchbergu.¹⁴⁷ Mapa Královohradecké církevní procincie z roku 1790 hranice Pohledské farnosti z poloviny 14. století téměř přesně kopíruje. Zahrnovala tehdy ale navíc kostely v Dlouhé Vsi a Buchbergu a ves Cibotín, která náležela k původnímu majetku kláštera.

Vývoj farní sítě na malém kousku lichtenburského dominia prošel velmi složitým procesem. Prameny nás informují především o sporech, které se týkaly většinou působnosti duchovní správy.¹⁴⁸ Většinu kostelů drželi v této oblasti původně Lichtenburkové, kteří postoupili patronát v Brodě německým rytířům a v Chotěboři roku 1265 žďárským cisterciákům. V jednom případě držel patronát jejich leník. Dva kostely nechal postavit klášter ve Vilémově. Cisterciáci získali později podíl na patronátu v Bělé i s polovinou městečka, ale proti pánům z Lipé jej dlouho neuhájili. Stejně dopadli také v případě Chotěboře, kde si uzurpoval patronát král po získání panství Lichnice. Východní polovinu území zaujímal državy pánů z Polné, kteří se pokusili také neúspěšně založit na svém panství cisterciácký klášter. Severní polovinu jejich držav zdědil Častolov z Ronova a jižní Wichard z Thürnau. Patronátní právo kostela v Polné získali rovněž němečtí rytíři. Základní farní síť v oblasti tvořily tyto kostely: Brod (1256), Šlapanov (1257), Bělá (1258), Polná

¹⁴⁷ Decem registra censum. EMLER, J. (1881): s. VI, s. 20-22; RBM IV. č. 1951, s. 766-67, 1310; RBM II, č. 1949, 1303 Raimund z Lichtenburka prodává Sedlci a Pohledu dvůr v Dlouhé Vsi u Bělé a stejného roku také ves Bartoušov a navíc postupuje Pohledu desátky. RBM II, č. 1348.

¹⁴⁸ Jiný pohled na držbu patronátů. KUTHAN, J. (1983): Počátky a rozmach gotické architektury v Čechách, Praha, s. 173-4; CHARVÁTOVÁ, K. (2002): Dějiny cisterciáckého řádu v Čechách 1142 – 1420, Praha, s. 301-330.

(1242), Nížkov (1234-38), Přibyslav (1258), Krupá (1310), Chotěboř (1265), a patrně také Borová a Losenice. Kolem poloviny 13. století zahustily síť kostely v Dlouhé Vsi, Mittelbergu-Buchbergu-Mermlnperku, Schonfeldu-MonteHerliwini a klášter v Pohledu. Filiální kostel v Čachotíně se prvně uvádí až v rejstříku papežských desátků a dobu jeho vzniku snad můžeme hypoteticky položit někde na konec 13. století nebo průběh první poloviny následujícího.

Kostelní síť dokončili až v druhé polovině 14. století páni z Ronova. Díky erekcčním knihám jsou tyto akty už dobře zdokumentovány. Na severovýchodní výspě jejich dominia při řece Doubravě byly ještě před polovinou 14. století vysazeny nové vsi Ronwald a Pravnov. V druhé z nich nechali postavit v roce 1362 nový kostel se souhlasem arcibiskupa Arnošta z Pardubic. Podpora plebána se skládala z jednoho a půl lánu tamtéž a tří hřiven platu na šesti lánech v Ronwaldu. Dále kostelu potvrdili desátek z dvou popluzí náležících ke dvoru a rovněž obvyklé desátky, které mají platit z lánu osadníci jednu měřici žita a jednu ovsa. Zděněk z Ronova vyňal „*homines dotales*“ ze své vrchnosti, ale ponechal si nad nimi opravu a také soudní pravomoci. Pouze pokuty ze soudů měly připadnout plebánu. Téhož roku také ke kostelu prvně presentovali plebána.¹⁴⁹ O čtyři roky darovali bratři Zděněk a Čeněk z Ronova Pravnov Pohledu jako aniversarium za Anežku „*bone memorie Bergonis olim de Belina*“. Patronát ke kostelu si však ponechali.¹⁵⁰

Roku 1397 zakoupil pravnovský plebán Jan od rytíře Ješka z Minichsbergu 3 kopy grošů věčného platu ve vsi Hluboký na mzdu pro stálého vikáře sídlícího u kostela. Jan také ustanovil, aby byl plat zapsán do desk Joštu z Ronova a jeho bratrům a jejich dědicům, „*aby on nebo oni, již řečený pán nebo páni byli pokládáni za obránce a správce zboží (s lidmi) v řečené vsi Hluboký proti jakýmkoliv lidem a především proti králi českému.*“ (!)¹⁵¹ „*Z opravy mají připadnout panu Joštu pokuty za krádeže, smilstvo a žhářství. Všechny ostatní pokuty s plným panováním a iurisdikcí ve vsi mají sloužit k užítku kostelu, plebánu nebo správci kostela, s výjimkou výběru zemské berně, která patří pánům. Pouze pokud by zbyla*

¹⁴⁹ „salvo tamen, quod ego et heredes nostri simus tutores et defensores hominum predictorum...et quod ius iudicandi ipsos habeamus.“ LE I, s. 36-37 Arnošt inseroval listinu Zděňka z Ronova, ustanovil v Pravnově farní kostel, připsal plebánu iura parochialia a potvrdil donaci; LC I/1, s. 178; Vsi Ronwald a Pravnov později zanikly dnes na jejich místě leží osady Staré a Nové Ransko. Prawnow může být totožný s lokalitou Osralov ze zápisu z roku 1437

¹⁵⁰ SCHUBERT, A. (1901): Urkunden-regesten, s. 146.: roku 1414 ad ec. in Prawnow LC VII, s. 108.

¹⁵¹ „*census pre me Johannem plebanum praedictum emptus debet intabulari nobili Jodoco de Ronow dicto Lethowicz et fratribus suis et eorum, ut ipse non ipsi iam dicti dominus sue domini sit et sint defensores et gubernatores praedictorum bonorum saepe dictae villae Hluboky contra quempiam hominem et praecipue Regem Boëmiae*“ LE VI, s. 1, gen. Vikář M. Puchník plat inkorporoval k farní prebendě, ale určil, že zde má být držen stálý vikář. Tamtéž s. 3; srovnej LE VI, s. 346-7 roku 1403 žádá tentýž Jan krále Václava, aby směl směnit tento plat za jiný, který bude zakoupen na svobodném zboží!

část berně, která se shromáždí navíc, bude náležet plebánu.“¹⁵² Jan získal také částečně darem od Jošta z Ronova plat ve výši jedné kopy na mlýně a z menší části na vsi v Božejově. Ustanovení o právech zakladatele jsou obdobná. Jošt si vyhrazuje „*tuitione atque suprema iurisdictione in bonis*“, která koupil pro kostel spolu s berní královskou a opět v případech zhárství, krádeže, smilstva a navíc vraždy. Plebán neměl mít nad poplatníky žádnou moc, která by přesahovala výši platu a Jošt slíbil, že bude dar chránit a proti napadení intabulovat.¹⁵³ Taková ustanovení nacházíme poměrně často. Církevní subjekty nebyly úplně svobodné ve svém nakládání s majetkem, proto ani nemohly zapsat majetek na sebe. Jak už bylo řečeno výše. Náhradu pozemkových knih pro církevní instituce v podstatě tvořily knihy erekční – registra erekčních a schvalovacích listin.¹⁵⁴

Donátor si vyhrazoval většinou vrchní panování a souzení nejdůležitějších zločinů, které bylo známkou jeho vrchnostenské správy v oblasti. Kromě toho byly poddanské statky zatíženy nejrůznějšími břemeny vůči svému vrchnímu pánu. Když se zřizovalo roku 1381 při kapli na hradě Ronově nové kaplanství, ves Čachotín, která tvořila její nadání, zůstala poddaným povinnost vypravovat koně na válečnou výpravu. U kaple na Ronově si Čeněk vyhradil také „*collatio*“ proti případným nárokům faráře v Přibyslavi, v jehož farnosti vznikla. Se zřízením farnosti musel předtím plebán souhlasit. Za případné škody, které by mu tím vznikly byl odškodněn jedním rybníkem poblíž Přibyslavi a byly mu slíbeny případné almužny, které by dostala tato kaple.¹⁵⁵ Stejného původu byl zřejmě závazek jednoho koně, kterého před rokem 1366 odváděl farář v Přibyslavi. Plebán a stejně tak církevní lidé museli uznávat moc svého vrchního pána prostřednictvím holdů. V konkrétním případě z roku 1366 farář v Přibyslavi k počtě Zdeňka z Ronova odevzdal o vánocích jednu vánočku, na velikonoce beránka, o svadodušních svátcích tři holoubata a na svátek nanebevzetí Panny Marie tři plástve medu.¹⁵⁶

¹⁵² „*Ex prefata tuitione emendae ab hominibus ab hominibus saepe fatis villa H. spectabunt domino seu dominum antedictum videlicet furtum, stuprum, et incendium*“. LE VI, s. 2.

¹⁵³ LE VI, s. 2-3

¹⁵⁴ Zapsány do desk byly například z rozhodnutí zemského soudu vesnice kláštera v Sedlci, které si nárokovali na zemském soudu potomci Dalibora z Kojic. Po uplynutí třech let a třech týdnů už nemohly být žádnými nároky napadeny. RBM IV, č. 529-31, s. 212-3, č. 1296, s. 523.; k tomu KRAFL, P.: Ves kláštera zaslíbená. Kostomlaty pod Řípem a řeholní kanovníci v Kladsku v období předhusitském, In: *Per saecula et tempora nostra I*, ed. J. Mikulec et M. Polc, Praha 2007; Viz také případ statků Záviše z Falkenštejna přisouzených zemským soudem biskupu Tobiášovi z Bechyně.

¹⁵⁵ LE II, s. 184-185.: Kaple byla ještě téhož roku inkorporována i s nadáním kláštera v Pohledu. CHARVÁTOVÁ, K. (2002): *Dějiny II*, s. 323 zde i odkaz na pramen, dosud nebylo publikováno ani formou regestu.

¹⁵⁶ „*ut per hoc plebanus...agnoscat tamquam Dominum proprium...nos aut nostrum successorem, videlicet in ...Nativ. Domini... cum oblati, in Resurrectione Domini agnellum unum album, in Pentecostes 3 pullos columbarum, in Assumptione Mariae 3 favos mellis ad honorandum nos sit obligatus.*“ LE I, s. 60; KURKA, J. (1914): *Archidiakonáty*, s. 84-85; K tomu také česká listina z roku 1398? „*My Zbynyek rzeczeny*

K zakladatelským právům, jak už bylo výše řečeno, patřilo právo také darovaný majetek zcizit nazpět. To již nebylo ve 14. století běžné, ale všechny výše citované erekční listiny obsahují také ustanovení o tom, že si vrchní pán může darované statky nebo platy opět přisvojit, pokud ovšem sežene jako náhradu plat nebo zboží ve stejné hodnotě do vzdálenosti třech mil. Totéž si vyhradil také Jiří z Jeclova, jinak z Horek (Železné Horky), který dal roku 1405 plat dlou kop grošů na své polovině vsi Údoleň kostelu a plebánu v Schonfeldu (Žižkovo Pole). Opravu a také vrchní práva na statku svěřil na dobu svého života Čěnkovi z Ronova, patronu kostela.¹⁵⁷

Buchovec z Buchova...kupili smy sto šest grossow platu wyeeczneho we vssy w Hrnczierzich na dwu czlowyeku Popkovi a na Kunikovi k kostelu do malého Oldrzychowczie (Oldřichovec) a toho stupugyem knyezu Jacubowy fararzowi s jeho namyestky s tyemy lidmi se wssym panstwym, ssudy y s wynami y s odomrly, nez gedyne sobie y nassym buduczim zachowawamy OPRAV tyech lidy ez gye mamy w OPRAV myety y nassy buduczy wyeecznye yako gyne swe lidy dyedyczne. A kury, ty pro tu OPRAV Wannocznye nam magy ty lide dawaty a nye fararzowy. A když by bernye zemská byla, tehdy nam y nassim buduczim magy daty,... LE VI, s. 46.

¹⁵⁷ LE VII, č. 24, s. 74-76.

III. VÝVOJ EMPOROVÝCH KOSTELŮ

Empory, které vznikaly ve středověku, můžeme rozdělit na tři základní skupiny: na empory západní, východní a nebo podélné.¹⁵⁸ Tato představa nevychází pouze z jejich převažujícího umístění v kostele, ale také z odlišného vývoje. Západní tribuna mohla mít podobu kruchtovou – pavlače, balkonu neseného arkádami, které podpíraly pilíře nebo sloupy. Často se objevují také tribuny věžové. Pokud stála v západním průčelí jediná věž otvíralo se její patro do lodi nejčastěji jednou širokou arkádou. Dvě západní věže mohly v patře obsahovat rovněž emporu, ale mnohem užívanějším řešením bylo vyklenutí arkády tribuny mezi věžemi. Tribuny pavlačové a věžové v jeden celek nazýváme kombinované. Západní část kostela někdy uzavíral také tzv. westwerk. Útvar, který se vyvinul z centrální kaple s patrovým ochozem byl buď uzavřen ze čtyř stran a nebo se východní částí zcela otvíral do lodi. Východní emporu nejčastěji nacházíme v patře věže po straně kněžiště, případně v patrové nástavbě nad sakristií. K nim snad můžeme přiřadit i kruchtové empory, které vznikaly ve východních polích bočních lodí od vrcholného středověku. Empory nad bočními bočními lodmi katedrál nebo bazilik nazýváme podélné. Někdy se projevují pouze zdánlivě jako tzv. Scheinemporen. Jedná se o kulisovou emporu, kterou tvoří jen patrová arkáda. Právě empory, tzv. Echtemporen slouží jako ochoz nad postranní lodí a otvírají se arkádou do lodi. V případě, že patro takové empory nebylo osvětleno a bylo rovnou součástí podkroví, mluvíme o střešních emporách, tzv. Dachemporen.¹⁵⁹ Empory byly také součástí transeptů. Nacházíme je v patrových nástavbách nad předsíněmi kostelů. Nebo v různých vestavbách po straně lodí. V našich krajinách se setkáváme zcela ojediněle s chórovou emporou nad lettnerem (sv. František v klášteře sv. Anežky, Oslavany).

III. 1. Západní empory

Původ západních tribun věžových nebo i prostých pavlačových je třeba hledat v centrální kapli cášské a jejích modifikací v podobě tzv. westwerku, který ukončoval na

¹⁵⁸ SOČKO, A. (2005): Uklady emporowe w architekturze państwa krzyzackiego, Warszawa, s. 9-19.

¹⁵⁹ HAAS, W. (1990): Zur Bedeutung der Langesemporen im mittelalterlich Kirchenbau. In: Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft Band 44/1, Berlin, s. 35- 42; RAVE, P. O. (1924): Emporenbau in romanischer und fruhgotischer Zeit, Bonn-Leipzig, s. 19-18 .

západní straně některé benediktinské klášterní baziliky. Nejstarší známý westwerk byl vybudován za vlády Karla Velikého v Centule. Byl zasvěcen Kristu Spasiteli. Určitým způsobem tu došlo k pokusu o propojení panovnického kultu s kultem sv. Salvatora. Král předsedal celému obřadu na trůně na galerii v prvním patře jako zástupce Krista na zemi. Z dochovaných pramenů víme, že se zde konala i procesí, při nichž se na westwerku shromáždily privilegované vrstvy z celého kraje. Sloužil i obyčejným bohoslužbám tak, aby nebyli rušeni mniši dole v lodi. Západní tribuny mají svůj genetický původ právě v karolinském westwerku. Vznikly jeho postupnou redukcí. Nejprve na tribuny umístěné v mezivěží nebo v jediné západní věži, patrně až později vznikly v nejprostších jednolodních kostelech tribuny pavlačové. Stejně jako byl westwerk spojen s liturgií, tak s ní jiným způsobem byly většinou později spojeny i západní empory.¹⁶⁰

Archetypem centrální kaple s ochozem byl chrám Božího hrobu v Jeruzalémě. Vycházely z něj také všechny typy baptisterií a martyrií. Ideově se uplatnila prezentace panovnického kultu již v chrámu Hagia Sofía v Konstantinopoli. Čestné místo pro císaře tu bylo umístěno podobně jako v Cáchách v patře naproti oltáři. V Cáchách se do dnešní doby dochoval trůn z 9. století. Vede k němu 6 stupňů jako na trůn biblického krále Šalamouna. Vzpomenout můžeme také trůnní arkýř, který se dochoval ze stejné doby na westwerku v Corvey.¹⁶¹ Centrální patrové kaple byly příznačné jen pro nejvyšší dvorské prostředí. V Čechách známe kromě říšské kaple v Chebu pouze jedinou v Záboří nad Labem. Kdo byl jejím stavebníkem ale zůstává záhadou. Nejmladší představitelem těchto kaplí je sv. Oldřich v Řezně. V případech jako je Cheb nebo Norimberk byl kontakt mezi emporou a přízemím minimální. Fungoval jen v duchovní rovině. V Norimberku se panovník účastnil bohoslužeb na vlastní empoře druhého patra. V Chebu dokonce můžeme hledat panovníkovo místo ve výklenku, který oddělovaly dvě arkády nesené torcovaným sloupkem od kněžiště. V ideologické rovině tu spatřujeme dva světy přízemí kaple určené lidu a horní patro sloužící panovníkovi a jeho doprovodu. V Cáchách odděluje lustr Fridricha Barbarossy s motivem 12

¹⁶⁰ MÖBIUS, F. (1967): Westwerk und frühfeudaler Kaiserkult, *Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller Universität Jena, Gesellschafts und sprachwissenschaftliche Reihe* 1, Jahrgang 16, s. 55-61; ENTZ, G. (1984): Zur Frage der Westemporen in der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Ungarns, in: *Architektur des Mittelalters Funktion und Gestalt*, Hrsg. F. Möbius – E. Schubert, Weimar, s. 240 – 245; TOMASZEWSKI, A. (1974): Romaňskie, s. 333 - 341, 361 – 368; STENGEL, E. E. (1960): Über Ursprung, Zweck und Bedeutung der karolingischen Westwerke, *Zur Mittelalterliche Geschichte, Abhandlung und Untersuchungen*, Köln-Graz, s. 87-115.

¹⁶¹ SCHRAM, P. E. (1954): Die Throne des deutschen Königs: Karls des Grossen Steinthron und Heinrich IV. Bronzenthron, mit Ausblicken auf die Königsthronen in den Westwerken und auf Westemporen, auf die Säulen in deren Nähe sowie auf „Kaisersäle“ in Kirchen, *Schriften der Monumenta Germaniae historica* 13/1, *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik*, Band I, s. 336-369;

bran nebeského jeruzaléma prostor na dvě sféry. Obec světskou a obec boží. Podobný motiv nalézáme také ve Schwarzhedorfu u Bonnu.¹⁶²

Princip oddělení některých sociálních nebo společenských skupin křesťanské komunity byl ovšem známý dříve. V ortodoxním křesťanství byly při bohoslužbě odděleny ženy od mužů na vyvýšené galerii. Podobný systém uplatňovalo i židovské náboženství. Nejstarší takové křesťanské památky se dochovaly už ze 6. století.¹⁶³ V západní církvi byli důsledně odděleny od laiků nebo kněží pouze řádové sestry. Můžeme tu uvést klášterní baziliku v Gernrode z 10 – 11. století. Podobně jako u svatého Jiří na Pražském hradě (před pol. 12. stol.) tu stojí tribuny nad bočními loďmi. V karolínském westwerku došlo k prolnutí panovnické reprezentace s oslavnou kristologickou liturgií. K nám samozřejmě přišla západní tribuna v době, kdy už se mnoho z jejího původního účelu setřelo a znejasnilo. Zůstal však význam reprezentativní, který využil jak panovník, tak se dobře hodil rodící se domácí nobilitě. V praktickém životě pak mohla tribuna plnit mnoho funkcí a ne jen liturgické (pokud obsahovala oltář). Třeba byla skutečně panskou lóží nebo také pěveckým kůrem.

Výjimku ve středovýchodní Evropě představuje Slezsko, kam daný typ kostela, kromě několika výjimek, vůbec nedorazil. Už v první polovině 13. století zde našly uplatnění široké pravoúhlé chóry se sedilemi. Do kněžiště vedl zpravidla samostatný vchod.¹⁶⁴ (Javorník) Samostatné vchody do presbyterií, většinou od jihu, se ve 13. století vyskytují velmi často také na území bývalého Východního Německa. U nás se objevují ve 3. třetině 13. století například v Řesanicích a Martinicích.¹⁶⁵ České románské jednolodní kostely vykazují málo společných rysů i s dalšími sousedy. Snad nejvíce podobností lze najít s tribunovými kostely v již zmíněné oblasti řezenské a Horní Falce. Ovšem i tady převažují oproti nám stavby s věžemi nad kvadratickými presbytáři, jež se ostatně hojně vyskytují v celém Bavorsku a Rakousku. Západní věže jsou podobně jako u nás rozšířené v Sasku, kde se ale častěji vyskytují varianty s věžemi v celé šířce lodi. Odtud se zřejmě nejpravděpodobněji přenesly k nám a do Polska s výjimkou Slezska. Největší rozdílnosti jsou ve výskytu horních vstupů na emporu. Zatímco v Horní Falci a v Sasku jsou celkem běžné, na východ od našich hranic je

¹⁶² SCHÜRER, O. (1929): *Romanische Doppelkapellen. Eine typengeschichtliche Untersuchung*, Marburg an der Lahn, passim; STREICH, G. (1984): *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfälzen, Burgen und Herrnsitzen I-II*, Sigmaringen, passim.

¹⁶³ KOCH, W. (1998): *Evropská architektura. Encyklopedie evropské architektury od antiky po současnost*, Praha, s. 38-50, 68-71, 79-80.

¹⁶⁴ TOMASZEWSKI, A. (1974): *Romańskie*, s. 180.

¹⁶⁵ MENCL, V. (1965): *Panské*, s. 54.

lze spočítat na prstech jedné ruky s jedinou výjimkou, kterou tvoří saská enkláva na Spiši. Kde také nacházíme pro Uhry netypické kvadratické věže před západní fasádou.¹⁶⁶

II. 2. Přehled dosavadního bádání o českých emporových kostelech

Systematicky se jako první u nás se zabýval románskými emporovými kostely Vojtěch Birnbaum. Podle účelu je rozdělil na tři skupiny. Do první zařadil tribuny, které sloužily jeptiškám, například v klášteře u sv. Jiří nebo v Doksanech. Druhá skupina obsahovala pouze jediný příklad tribuny vyhrazené čelným osobnostem německé osady v bazilice sv. Petra na Poříčí. Nejpočetnější soubor zahrnoval všechny ostatní venkovské, vesměs jednolodní kostely. Jejich tribuny měly být určené panstvu a byly vždy přístupné přímo portálem v prvním patře. Takto umístěný vchod vedl buď na pavlačovou emporu v západní části lodi a nebo do západní věže, odkud se teprve dalším portálem vstupovalo na emporu v lodi. Jako tribuna mohla sloužit samostatně pouze prostora v prvním patře západní věže, jež se pak otvírala do lodi velkým obloukem. Birnbaum znal jedinou tribunu venkovského kostela přístupnou výhradně schodištěm v síle zdiva ve Vinci. Předpokládal, že zde došlo v průběhu výstavby ke změně plánu. Potom už nebyla empora určena šlechtě, ale prostému lidu. Ve všech ostatních případech směřoval portál v prvním patře k šlechtickému sídlu. Proto také postrádáme vnější vstup u prvních dvou skupin. Spojení zprostředkovával nějaký můstek nebo pavlač ve stejné rovině se vstupem. Což zároveň znamená, že panské sídlo muselo být minimálně patrové. Přístup pomocí vnějšího dřevěného schodiště Birnbaum odmítl především s poukazem na kostely, které měly emporu dosažitelnou zároveň schodištěm v síle zdiva z prostoru lodi. (Kyje, sv. Martin ve Zdi). Pak by zcela nelogicky jedno schodiště přebývalo. Oba druhy komunikačního spojení měly tudíž zcela odlišnou povahu i účel. Empora sloužila jako čestné místo šlechtici a jeho rodině, proto k ní vedl přímý přechod z obytného stavení dvorce. Dole v lodi se shromažďovali při bohoslužbě poddaní, kterým sloužil hlavní vstup. Jen výjimečně patřily tyto kostely knížeti (sv. Martin ve Zdi, Záboří nad Labem) nebo biskupu (Kyje). V takových případech je ovšem poutal ke kostelu stejný vztah jako šlechtu. Jednalo se tedy o soukromé vlastnické kostely. Sídla nobility jsou navíc u celé řady významných románských tribunových kostelů doložena v soudobých pramenech

¹⁶⁶ LÍBAL, D. (1974): Anežka Merhautová, Raně stradověká architektura v Čechách, Umení, s.160 - 5. TOMASZEWSKI, A. (1974): Romańskie, s. 7 - 15.

predikáty rodů ze Svojšína, z Milevska, z Tožic, z Obděnic, z Plaňan a ze Všerub. Václav Birnbaum dospěl nakonec k názoru, že tribuny můžou přímo indikovat přítomnost dosud neznámého sídla a majetku šlechty.¹⁶⁷

Na Birnbaumovy názory navázal Václav Mencl. Také on soudil, že tribunové kostely souvisí s činností šlechty. Na církevních statcích se objevují jen v případech, že při nich stál nějaký velmožský dvorec. Z toho vyplývá obecně řídký výskyt románských kostelů na biskupských nebo klášterních dominiích. Vlastníci kostelů přejímaly společenské funkce, jež dosud plnil kníže a s ní i formu knížecích kostelů a kaplí s tribunami. Z přelomu 11. a 12. století pochází první kamenné jednolodní vesnické kostelíky, jejichž stavební podoba svědčí jak o veřejnoprávní farní funkci, kterou dokazuje západní zvonicevá věž, tak o účelu jako soukromé kaple svých majitelů. Tribuna, na kterou se vcházelo portálkem po lávce ve výšce prvního patra ze sousední kurie, nesloužila jen k oddělení pána od poddaných při bohoslužbě, ale měla funkci právě této soukromé kaple s malým oltářem, která byla vložena do organismu farního kostela. V některých případech byla dokonce od prostoru lodi oddělena zdí (Vinec, Potvorov). Z empory se dalo také sestoupit schodištěm při stěně nebo v síle zdiva ke kněžišti.

V první polovině 12. století se stalo těžištěm výskytu nejstarších vesnických tribunových kostelů Dolní Posázaví. Mencl uvádí jak kostely s emporami v západních věžích (Pyšely) tak chrámy s pavlačovou tribunou (Zbraslav). Vyvíjely se tu empory rozmanitých podob. Od těch, nesených jedinou valenou klenbou, až po náročné útvary podklenuté dvěma nebo třemi poli křížových kleneb, které podpírají pilíře nebo sloupy. Vzory takových řešení hledal v řezenské oblasti. Za nejstarší kostel tohoto typu pokládal biskupskou kapli sv. Štěpána z doby někdy kolem roku 1050. Protože české jednolodní emporové kostely patří vůbec k nejstarším mluvil dokonce o českobavorské škole. Mezi nejstarší, které vznikly už v 1. čtvrtině 12. století počítal sv. Petra v Poříčí nad Sázavou, sv. Havla na Zbraslavi nebo kostel v Nesvačilech. I když sám připouštěl, že jejich časná datace stojí na vratkých základech.¹⁶⁸

K rozvoji výstavby českých románských kostelů docházelo podle Mencla hlavně v posledním letech vlády krále Vladislava I. Domácí šlechta byla tehdy schopna financovat stavby výjimečné architektonické úrovně. Věžové i pavlačové empory se v některých

¹⁶⁷ BIRNBAUM, V. (1929): Románské emporové kostely v Čechách. In: Sborník k 70. narozeninám K. B. Mádl, Praha 1929, s. 49 - 60.

¹⁶⁸ „a protože patřily stále ještě blokovému slohu, nelze je v prvních třech čtvrtinách (12.) století datovat jinak než podle charakteru zdiva. Tím se ovšem vytváří uzavřený kruh, kdy se stavba datuje zdivem a zdivo stavbou. Jedinou pomocí je tedy sám vývoj zdiva...“ MENCL, V. (1968): Výtvarný vývoj středověkých omítek, Praha, s. 20.

případech propojovaly v jeden celek. Vznikly tak opravdu prostorné kombinované tribuny (Jakub u Kutné Hory, Milevsko). Redukované baziliky se objevují v Milevsku nebo v Kondraci. V obou případech nesou vnitřní stěny věže v prostoru lodi pouhé koutové pilíře. Mezi nimi a obvodovými stěnami jsou vyklenuty arkády, které podpírají jak tribunu tak obvodové stěny vyšších pater věží. Podobně je v Kojicích nad Labem začleněna do prostoru lodi jediná západní věž. V přízemí i patře se pohledově uplatňují tři arkády nesené pilíři. Toto řešení bylo běžné ve 12. a 13. století hlavně v Uhrách. Z Moravy známe jeden příklad v Horních Dubňanech. Ve 13. století se staly v jižních Čechách oblíbené tribuny spojené s jedinou věží zataženou do koutu lodi. (Újezdec, Malý Bor).

Podle Mencla byl nezbytnou součástí soukromých oratoří na tribunách vždy oltář. Jeho přítomnost dokládá autentika nalezená roku 1845 v parapetní zídce tribuny, bourané kvůli novým varhanám v kostele sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory. Biskup Daniel vysvětil dne 19. listopadu 1165 právě na zdejší tribuně oltář ke cti Panny Marie. Aktu byl přítomen kromě fundátorky Marie a jejích synů také samotný král Vladislav se svou chotí Juditou a jistě můžeme předpokládat mnoho dalších členů doprovodu. Jen o pět dní dříve byl za účasti stejně vznešené společnosti zasvěcen Panně Marii také kostel vybudovaný čáslavským kastelánem Předborem v Řečanech. Avšak jak se v autentice tentokrát výslovně uvádí, jednalo se v tomto případě o patrocinium celého kostela.¹⁶⁹ Posledním pozůstatkem mnoha dalších oltářů jsou dnes už pouze konzolovité podpory arkýřů, které se zachovaly na předprsňích zídkách tribun (Ronov nad Doubravou, Landštejn) a nebo přímo arkýře vyrůstající ze středního pilíře dvouosé západní tribuny (Tetín, Potvorov).

Mencl dále načrtl následující vývoj v období gotiky. Od poloviny 13. století se začalo přesouvat privilegované místo pro fundátora dolu k oltáři. Budovala se prostornější kněžiště, jejichž součástí byly kamenné lavice. Tento prvek předznamenaly asi niky, které se objevily po stranách vítězného oblouku v Milevsku nebo u sv. Martina ve Zdi už na konci 12. století a později také v Kyjích. Zánik tribun ale souvisí především se zánikem panských sídel v blízkosti kostela. Šlechta si začíná stavět své hrady na izolovaných místech nebo alespoň lépe chráněné objekty - tvrze – přímo ve vsi, ale již bez přímého styku s kostelem. Přesto se tribuny vyskytují občas i později. Jedním z posledních příkladů je pavlačová tribuna v Čechovicích, zbudovaná asi kolem roku 1335. Ze středního pilíře dvojosé tribuny tu

¹⁶⁹ Později se našla schránka s ostatky také v hlavním oltáři, kterou, jak svědčí vyrytý nápis, uložil do menzy při stejné příležitosti rovněž biskup Daniel. LEHNER, F. J. (1905): Dějiny umění národa českého. Praha, s. 101 - 103.: „Ego Maria, constructrix huius ecclesie, cum filiis meis Zlaueboro et Pavlo eiusdem temporis, idem oro. Amen, Amen, Amen. Titulus vero huius altaris sancte Marie gloriose er perpatue virgini annotatur.“ 19. 11. 1165, CDB I, č. 230, s. 208 - 209.: „Titulus vero huius ecclesie sancte Marie gloriose virgini annotatur.“ 14. 11. 1165, CDB I, s. 229, s. 207 - 208.

podobně jako v Potvorově vyrůstá přípora, která nese arkýř. Byl na něm umístěn opět oltář a nikoli pěvecký pulpit, jak dokládá malý ostatkový hrůbek v menze. Pro Mencla je vlastně vůbec tribuna prakticky synonymem panské kaple, čímž ji odlišuje od pěveckých krucht. Za jeden z nejstarších příkladů hudební krucht Mencl považoval západní emporu městského kostela v Kolíně nad Labem z třetí čtvrtiny 13. století. „To, s čím se pak setkáváme později jako s panskými lóžemi (oratoř Karla IV. a pak Vladislavova ve svatovítské katedrále), jsou pouhé pavlače, bez oltářů, jen povýšená místa, nesoucí panské lavice, nikoli zvláštní tribunové kaple.“¹⁷⁰

Tomaszewski se pokusil poněkud zrelativizovat Menclovy závěry o českých tribunách. Především se podle něj nedá dokázat, do jaké míry byly oltáře skutečně nezbytnou součástí románských tribun hlavně u venkovských kostelů. Pokud existovaly, musely uvolnit místo varhanům. Podobně také emporové přepážky nebo parapety oddělující emporu od lodi ve většině případů zanikly při pozdějších přestavbách na hudební krucht nejpozději během novověku. Takže se nedá říci, zda patřily k běžné výbavě románských kostelů. Také přítomnost oltáře na dřevěné pavlači se nezdá pravděpodobná. (sv. Kliment ve Staré Boleslavi)¹⁷¹

Tomaszewski funkci tribuny jako soukromé kaple vyloučil zvláště na příkladu uherských jednolodních kostelů s vetknutou západní věží, jejichž šíře nedosahovala mnohdy ani dvou metrů. Také v mnoha dalších případech nelze existenci oltáře dokázat. Empora mohla skutečně sloužit jen jako panská lóže. Navíc privilegované místo se nacházelo především u oltáře v kněžišti a zde se nejspíše zúčastňoval bohoslužby zakladatel kostela. Proč by se soukromá bohoslužba měla odehrávat na empoře, když si mohl v případě potřeby fundátor zálohovat celý kostel pro sebe? Tomaszewski tedy uvažuje o speciální liturgické funkci související s kultem andělů.¹⁷² Andělské chóry jsou známy ve spojitosti s chrámovým zpěvem již z některých otonských bazilik. Na několika českých emporách se také zachovaly malby s motivy andělů (nika nebo sedile na tribuně - sv. Kliment ve Staré Boleslavi, Potvorov – vnitřní strana tympanonu nad stupem na tribunu, Ronov nad Doubravou – poprsní zeď tribuny). Při mši sloužené na empoře, mohl tento prostor přejímat funkci západního chóru. Tím by více vyniklo nadřazené postavení feudálního pána, který byl

¹⁷⁰ MENCL, V. (1965): Panské tribuny v naší románské architektuře. Umění 13, s. 29 - 62, cit. s. 55

¹⁷¹ TOMASZEWSKI, A. (1974): Romańskie Kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, passim

¹⁷² Archandělu Michaelu byl zasvěcen třeba oltář na empoře ve Felsőorsu roku 1241. ENTZ, G. (1984): Zur frage, s. 244, autor dále upozorňuje, že privilegované místo pro patrona se nacházelo u oltáře v kněžišti. Uvádí tu listinu z roku 1347, která se týká kostela v Taliándörög. Listina upravuje vztahu mezi patrony z dvou sousedních vesnic. Přesně tu popisuje, u kterých oltářů mohou být jednotliví osoby přítomné během bohoslužby. Empora, kterou byl kostel vybaven tu není zmíněna. Tamtéž, s. 242-243.

samozřejmě přitónem u oltáře, nad prostým lidem shromážděným dole v lodi. K lepší viditelnosti mohlo posloužit vysazení oltáře na arkýř.¹⁷³

Teorii o tribunových kostelech spojených můstkem s patrem sousední kurií podrobil Tomaszewski velké kritice. Těsné sousedství nějakého dvorce pokládá za nemožné z toho důvodu, že se kolem kostela rozkládal hřbitov, který nemohl být součástí šlechtického dvorce. Kostel byl po celý středověk důležitým pevným bodem v krajině. V řadě případů se dodnes dochovaly stopy vnějšího opevnění. Horní portálky na emporu nesouvisí ani tak s jejím provozem, jako spíše s útočistnou funkcí kostela. Vztah k vlastníkovy kostela spočíval snad v tom, že věže kostelů nebo empory mohly sloužit jako privilegované místo obrany. V tomto ohledu autor upozorňuje zvláště na důležitý pramen, jímž je smlouva mezi Petrem, proboštem Zderazského kláštera, a plasským opatem Gerhardem o využití kostela v Potvorově z roku 1281. Vyplývá z ní, že v „*čase všeobecné nesvornosti nebo války*“ měli nalézt v „*dolní části*“ lodi „*opevněné útočiště*“ poddaní obou vrchností, avšak „*horní část a věž kostela*“ směli využívat jen lidé opata z Plas. O patronátní právo se obě instituce dělily rovným dílem. V listině se nemluví o žádném jiném opevnění ani o patrové budově nebo dokonce o věži, která by měla stát před západním průčelím kostela. Obranu by v takovém případě pravděpodobně znesnadňovala.¹⁷⁴

Vchod do patra napodobuje systém útočistných hradních věží. V dobách mírových byl jen jedním z možných vstupů na emporu po nějaké lehce odstranitelné konstrukci. Některé vysoko umístěné vchody na věžích polských kostelů jako ve Strzelně (9 m) nebo v Kościolci Kujawskim (10 m) přímo vylučují nějaké spojení se sousedním objektem. Tyto otvory nejsou však úplně typické a Tomaszewski je správně charakterizuje jako únikové. Teorie o panských kuriích spojených s tribunou kostela naráží ještě v jednom případě, který představují kostely saských obcí na Spiši, kde rozhodně nemohli vést horní portálky k panské kurii.¹⁷⁵

¹⁷³ TOMASZEWSKI, A. (1974): Romańskie, s. 236-242, 341-368.

¹⁷⁴ „...*quod homines nostri tempore generalis discordie sive guerre ad dicte ecclesie munitionem refugium habeant, ... quam scilicet inferiorem parte ecclesie tam hominex prehabiti d. abbati quam nostri inhabitabunt communiter ... In superiori autem parte et turre ipsius ecclesie homines nostri nihil iuris...*“ RBM II, č. 1235, s. 533; TOMASZEWSKI, A. (1974): Romańskie, s. 245-247; V Potvorově panovaly složité majetkové poměry. Plasy nezískaly po smrti Anežky ves celou. Část patřila zřejmě Hraběšicům a později jejich dědicům pánům ze Švábenic, kteří ji odkázali Zderazu. VELÍMSKÝ, T. (2002): Hraběšici, s. 44-47.

¹⁷⁵ TOMASZEWSKI, A. (1974): Romańskie, s. 173 - 174, 206 - 211, 356 -367.

III. 3. Kostely se západní emporou v českých zemích

Vždy budeme narážet na problém autenticity a míry dochování našich románských kostelů. Mezi důležité příznaky původní přítomnosti tribuny patří menší „tribunové“ okénko v západní části lodi nebo také okénku pod tribunou. Zmínit můžeme třeba otisky klenebních čel po podklenutí pavlačové tribuny. Indikovat tribunu může často horní portálek do věže nebo do lodi ve výši její původní úrovně. V řadě případů ovšem tyto portálky byly přezděny a rozšiřovány nebo dodatečně probourány, aby umožnily spojení lodi a věže v patře, proto na ně nelze vždy spoléhat. V řadě případů jsou důkazy ukryty pod novějšími, hlavně barokními přestavbami. Ještě ve větší míře to platí o věžních tribunách. Klenutý oblouk arkády, který se otvíral v patře do lodi se dochoval v původní podobě jen v nemnoha případech, pokud došlo k adaptaci třeba na varhanní kruchtu.

Nejstarší emporové kostely u nás byly hledány už na Velké Moravě. Pomineme-li různé úvahy o emporách ve velkomoravských bazilikách nebo rotundách, jeví se jako nejnadějnější tzv. kostel č. 10 v Mikulčicích. Obdélnou loď s pravoúhlým presbyteriem členily z vnějšku v pravidelných rozstupech opěrné pilíře. Asi ve dvou pětinách délky lodi byly odhaleny základy dvou pilířů rovnoběžných se západní stěnou. Dosud nebylo nalezeno vhodnější vysvětlení, než že se skutečně jedná o pozůstatky podpěr západní empory. Problém rekonstrukce velkomoravských kostelů spočívá v tom, že v naprosté většině se setkáváme pouze s jejími základy v negativu.¹⁷⁶

Za úplně nejstarší český tribunový kostel Mencl povžoval Václavovu rotundu sv. Víta, ale její vnitřní ochoz nelze vůbec prokázat. Uvažovalo se také o slavníkovském kostele na Libici. Ale nejspíše má pravdu Tomaszewski s názorem, že nejstaršími emporovými kostely v Čechách byly bazilika sv. Jiří a později také Spytihněvova bazilika sv. Víta, které snad inspirovaly nejstarší jednodlné emporové kostely u nás.¹⁷⁷ V zásadě lze s Menclem slouhlasit v otázce vývoje západních empor u nás ve 12. století na základě rozboru

¹⁷⁶ POULÍK, J. (1975): Mikulčice, s. 117-119; Mezi velkomoravské kostely byla nově zařazena malá jednodlná stavba objevená na Hradišti sv. Hipolyta ve Znojmě. K obdélné lodi se čtvercovým presbytářem se na západě připojovala předsíň. V jihozápadním koutu interiéru byly odkryty dvě kůlové jamky rovnoběžné se západní stěnou. Autor výzkumu předpokládá, že další dvě doplňovaly její řadu i na severu a společně podpíraly dřevěnou emporu přístupnou z předsíně. KLÍMA, B. (2001): Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě, s. 229-240, in: Velká Morava mezi východem a západem – spisy AÚ AVČR Brno, č. 17.

¹⁷⁷ MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ, A. (1965): Rotunda knížete Václava na pražském hradě, Umění 13, s. 88-92; TUREK, R. (1965): K problému počátku raně feudálních emporových kostelů u nás. Právněhistorické studie 11, s. 17-27; TOMASZEWSKI, A. (1974): Romańskie, s. 182-195.

architektury. Přesná datace pomocí písemných pramenů je poměrně vzácná (1165 sv. Jakub) a ještě výjimečněji můžeme opřít o datování dendrochronologické (1159/60 Svojšín).¹⁷⁸

Tribuny byly v naprosté většině komunikačně propojeny s lodí. K presbytáři se dalo sestoupit buď schodištěm síle zdiva (Milevsko, Vinec, ještě v druhé polovině 13. století Arnoštovice), nebo pomocí nějaké lehčí konstrukce – žebříku nebo schodiště. Ve sv. Klimentu ve Staré Boleslavi a v Rovné na takové schodiště upozorňují orámované pásy bez maleb. V prvním případě se nacházejí při severní a v druhém při jižní stěně lodi. Z kaple hradu Landštejna náme nástup z tribuny na schodiště nebo spíše žebřík, který tvoří tři stupně. V Jakub u Kutné Hory vedl zřejmě vstup jižním polem trojosé pavlačové tribuny. O takovém komunikačním spojení hovoří okénko, které dnes pouze těsně vystupuje nad podlahu tribuny.¹⁷⁹ V Dolním Jamném a Krašově se nastupovalo na žebřík do lodě skrze průchod, který sousedil s větším valeným pasem věžové empory.¹⁸⁰

Podobné průchody zpřístupňovaly také věžové empory v Řepích a v Miroticích. V jejich případě tribuna dosahuje téměř úplně nezávislosti na prostoru lodi. V takové situaci je funkce tribuny jako soukromé kaple zcela zjevná. Již dříve bylo určeno stáří věže kostela v Miroticích na konec 12. století a podle slohových znaků i kvádrové techniky zdiva a také patrocina sv. Jiljí určen vztah ke stavbám milevského okruhu.¹⁸¹ Čtvercový prostor prvního patra o straně pouze něco přes dva metry je zaklenut stoupající křížovou klenbou bez žeber. Osvětlení zajišťovalo úzké okénko v jižní stěně. Po severní straně východní strany se nachází obdélný průchod. Jako další zazděný portál na tribunu byla dříve označována nika po jeho jižní straně. Její záklenek z masivních žulových segmentů je poněkud vysazen před líc zdiva věže. Původně nika neprobíhala až k zemi, ale končila v úrovni jednoho metru parapetem - menzou. V ose horní části niky se otevírá kruhové okénko o světlosti 26 cm, složené ze dvou stejných tesaných dílů, které umožňovalo pohled k oltáři. Pro takový průzor se uvádí termín hagioskop.¹⁸² Zda podobné řešení existovalo i v kostele v Řepích nepůjde už zjistit díky

¹⁷⁸ KLÁPŠTĚ, J. (2005): Změna, s. 92; Je pozoruhodné, že farní kronika uvádí datum 1156! Tehdy mohl být kostel zahájen stavbou presbytáře. MERHAUTOVÁ, A. (1971): Raně, s. 333.

¹⁷⁹ Za informaci děkuji Ing. Mileně Hauserové.

¹⁸⁰ SOMMER, J. (1987): K původní podobě románské tribuny kostela v Krašově, PaP 12, s. 29; BUKOLSKÁ, E. (1958): Románské kostely v Dolním Jamném a Očihově, ZPP 18, s. 40-44.

¹⁸¹ KUTHAN, J. (1977): Středověká architektura v jižních Čechách do poloviny 13. století. České Budějovice, 219 – 220; SOUKUP, J. (1910): Soupis památek historických a uměleckých v království českém, Písecko. Praha, s. 105–108; V pozdějších pramenech vystupuje jako fara královská a je součástí panství Zvíkov.

¹⁸² VARHANÍK, J. (1989): Věžní empora kostela sv. Jiljí v Miroticích a její typ, PaP 14, s. 82-87; Le POGAM, P. (2003): The hagioscope in the princely chapels in France from the thirteenth to the fifteenth century, in: Dvorské kaple, Ed. FAIT, J., Praha, s. 171–178; Už dříve se užívaly pro spojení bočních oltářů nebo oddělených lodí s hlavním oltářem.

tomu, že starší průchod byl nahrazen v baroku větším přímo uprostřed východní stěny věže.¹⁸³

Dva podobné příklady zná Tomaszewski z Polska. Ve Wysocících a v Kościelci Kujawskim se patra západních věží rovněž neotevírají velkou arkádou do lodi, nýbrž v prvním případě vyrůstá z východní stěny arkýř ve tvaru apsidy se třemi okénky a ve druhém případě se uplatňuje oproti lodi jen plná zeď. V Kościelci Kujawskim byla ve východní stěně věže vybrána pouze malá oltářová nika. Původní přítomnost oltáře v prvním patře věže ve Wysocících dokládá zřetelný otisk menzy.¹⁸⁴ Podobná řešení známe z Německa třeba z Idensen nebo z Grossenbuseck.¹⁸⁵ V Korutanech je to známá empora v Gurku. Kontakt s hlavním oltářem v lodi zajišťují buď malá okénka přímo ve středu apsidy jako ve Wysocících nebo Grossenbuseck nebo dvě biforia po stranách oltářové niky v Idensen (podobně jako ve Vinci, Venedigu u Nabburgu nebo dokonce triforia jako v Gurku). V Kościelci Kujawskim zprostředkovává pohled do lodi alespoň otvor na spočinku schodiště v síle zdiva, které ústí ve východní stěně hned vedle oltářní niky, která sama však žádný průzor neobsahuje, čímž se liší od mirotické. V Potvorově se východní stěna dochovala jen z části. Byla ubourána do podoby parapetu, takže nevíme jakým způsobem byl překlenut oltářový arkýř. Většina vesnických kostelů nabízela daleko skromější řešení. Obvykle asi postačoval pohý parapet. Původní se snad dohovaly v Albrechticích u Písku, Prčici a Hrusicích.¹⁸⁶ V některých případech nemusely existovat poprsnice vůbec (Kojice).¹⁸⁷

Vnější portály na emporu jsou v naprosté většině prosté, utilitární. Mají až na výjimky pravoúhlá ostění. Původní předdimenzovaný vstup na věžovou emporu v kostele sv. Petra v Poříčí nad Sázavou měl široký půlkruhový záklenek a byl později zazděn. Pouze několik kostelů má tyto portály nějakým způsobem zpracované po umělecké stránce. Ve Vroutku vidíme nad překladem vstupu tympanon v okrouhlém záklenku. Překlad podpírá vousatá hlava muže. V Kojicích se dochoval pravoúhlý portál, který obíhá obloun zakončený při jeho

¹⁸³ PRIX, D. - VARHANÍK, J. - ZAVŘEL, J. (1992): K počátkům kostela sv. Martina v Praze 6 – Řepích, ZPP 8, s. 7-16.

¹⁸⁴ TOMASZEWSKI, A. (1974): Romańskie, s. 161 - 168.

¹⁸⁵ RADOVÁ-ŠTIKOVÁ, M. (1996): Idensen. AH 21, s. 281-286; WALBE, H. (1938): Die Kunstdenkmäler in Hessen, Kreis Giessen, band I. Nordlicher teil, Darmstadt, s. 149 - 163. Idensen ležící v Dolním Sasku spojuje s hesenským Grossenbuseckem i další shodné rysy. Západní věž čtvercového půdorysu, jejímž přízemím s vstupuje do kostela, dosahuje vždy stejné šíře jako loď, kterou před presbyteriem rozšiřuje transept. Kostel v Idensen datuje Radová podle zprávy do druhé čtvrtiny 12. století, ale nemusí to být jisté. Uvádí se také oltář sv. Michala na empoře. Grossenbuseck byl postaven někdy na konci 12. nebo začátku století následujícího v alsasko-švábském slohu.

¹⁸⁶ PRIX, D. (1989): Románské, s. 61; Parapet věžové tribuny v Rovné je sice románský, ale nikoli tribuna. Její vznik můžeme klást někde do 16. století. Tribuna nevznikla dříve než šnekovité schodiště. Původní vstup do věže byl možný pouze prostřednictvím portálu z pavlačové tribuny v lodi.

¹⁸⁷ PRIX, D. (1989): Románské, s. 85-87.

patě kolínky. Nejhonosnější vchod vedl od západu na tribunu v Potvorově. Portál je podobně jako hlavní vstup do lodi ústupkový s vloženými pruty, který probíhlaly také archivoltou nad tympanonem.¹⁸⁸

Komunikační schéma empory bylo úzce svázáno s refúciální funkcí věže. Ze Špalety horního portálku často vedlo schodiště v síle zdiva rovnou do druhého patra věže (Pařížov, Jakub, Kyje). V takové situaci jsou bezpečnostní důvody pro takové umístění portálu zcela zřejmé. Možnost rychlého ústupu na věž a hlavně snadná obrana takového portálu znamenaly pro fundátory kostelů značnou výhodu. V Potvorově a Vroutku navíc představovala samostatně hajitelná tribuna první linii obrany. Na opačné straně se teprve nacházel vstup na schodiště v síle zdiva, který se dal také zajistit. Bezpečnost obránců v horních patrech věže ještě umocňovaly klenby přízemí a prvního patra. Vysoko umístěný portál zajištěný závorou šlo samozřejmě obtížně vyrazit. Stavbou takového kostela se vlastně zakladatel chytře obešel královský regál na stavbu hradů. S emporovými kostely se západní věží, která má přístupné druhé patro schodištěm v síle zdiva se setkáváme ještě ve 3. čtvrtině 13. století ve Chvojenu a Vysokém Újezdě.

V tomto období vlastně nejslavnější éra kostelů se západních empor u nás vrcholí. Staví se nadále v typických oblastech jejich výskytu jako Podblanicko, střední Povltaví a Pootaví. Především ale našly znovu své vyjádření v prolnutí s panovnickým kultem a reprezentací. Z tohoto období se zachovala celá řada královských hradních kaplí, které nechal postavit Přemysl Otakar II. Až na jednu výjimku v Myšenci byly všechny napojeny na obytná palácová křídla. Komunikační schéma empory je i zde vždy nezávislé na provozu v lodi. Přízemí kaple bývalo přístupné buď přímo nebo přes předsín z nádvoří. Zatímco na tribunu bylo možné dojít po pavlači přímo z obytných a reprezentačních prostor prvního patra paláce (Houska, Bezděz). Na mnoha jiných hradech Přemysla Otakara II. byla kaple součástí prvního patra palácového křídla (Křivoklát, Písek, Zvíkov). V úplnosti známe jen poslední z nich. Předsín přístupná z pavlače sloužila jako nástupní prostor jak do lodi tak na tribunu kaple. Novým prvkem jsou točitá schodiště, která spojovala přízemí a tribunu (Bezděz, Houska) Jako protipól palácových kaplí panovníka dal postavit biskup honosnou emporovou kapli v Horšovském Týně.¹⁸⁹

Ve třetí čtvrtině 13. století se už budují výhradně pavlačové tribuny. Z doby přelomu románského a gotického slohu se dobře zachovaly dva příbuzné kostely s pavlačovými tribunami o dvou polích a západní věží přistavěnou z vnější strany k jednomu z nároží v

¹⁸⁸ MERHAUTOVÁ, A. (1971): Raně středověká architektura v Čechách. Praha, s. 198 - 200.

¹⁸⁹ DURDÍK, T. – BOLINA, P. (1991): Kaple vrcholně středověkých hradů. CB 2, s. 9 – 22.

Řesanovicích a Nechvalovicích. S nimi je příbuzný i kostel v Sedlčanech, který má ovšem tribunu trojosou. Z poloviny 13. století pochází ještě kostel v Čížové u Písku.¹⁹⁰ Ve třetí čtvrtině byl zbudován snad kostel v Chvojně. Tribuna tu byla asi stejně jako dnes dřevěná. Z 50. nebo 60. let pochází kostel v Arnošticích. Do 60. nebo 70. let se dá datovat kostel ve Vysokém Újezdě.¹⁹¹ Kostel ve Chvojínku snad pochází ještě ze 70., případně 80. let 13. století.¹⁹² Možná ještě později, někdy v poslední čtvrtině století vznikl kostel v Chotýšanech, ale jeho tribuna nemusí být součástí původního řešení.¹⁹³ Horní portálky na tribunu z exteriéru máme doloženy z Chvojenu, z Vysokého Újezda a Petrovic u Sušice.

Rozmach za vlády Přemysla Otakara II. našel své vyjádření také v ideologické podpoře státního programu a zároveň královské sebe prezentace.¹⁹⁴ Množství zřejmě výstavných kaplí se bohužel nedochovalo v původní podobě (Křivoklát, Nižbor, Písek, Veverží)¹⁹⁵ Inspirací pro královský dvůr byly takové stavby jako Saint Chapelle v Paříži nebo Capella speciosa v Klosterneuburgu. Panovnícký kult našel samozřejmě i jiné formy prezentace. Můžeme jmenovat třeba kostel sv. Salvátora – zamýšlené pohřebiště českých králů. Přesto nedokonalější formu vidíme právě na soukromých hradních kaplích panovníka, tzv. capella regia. Nejdál v tomto ohledu zašla kaple na Bezdězu dokončená patrně téměř v předvečer tragédie na Moravském poli. Bankálová římsa dělila prostor do dvou výškových úrovní. Spodní členěnou slepými arkádami se sedilemi – světskou a horní nebeskou prosvětlenou velkými kružbovými okny. Původně byla zasklena, snad dokonce barevnými vitrážemi. Na tribunu v horním patře navazoval ochoz, kterým bylo možné obejít celý chór po vzoru

¹⁹⁰ ADÁMEK, J. – SOMMER, J. (2001): Středověký kostel sv. Jakuba Většího v Čížové u Písku ve světle průzkumu v letech 1997 – 2000. PRP VIII/1 s. 89 – 103. Dochovalo se pouze kruhové tribunové okénko. Horní portálky (západní zazděný a jižní) na současnou západní kruchtu jsou až dílem 16. event. 17. století.

¹⁹¹ MENCL, V. (1962): Středověká, s. 234 – 238.

¹⁹² LÍBAL, D. (2001): Katalog, s. 137 – 138. se domnívá, že tribuna byla do západní části lodi vložena až dodatečně. Patka žebra západního pole křížové klenby vyrůstá těsně pod úrovní podlahy tribuny. V současnosti tu vede novověké točité schodiště na tribunu, které narušuje severní travé tribuny. Ale snad na místě původního, protože jiný způsob komunikace s tribunou není znám. Z předprsné tribuny vyrůstá uprostřed jakýsi římsovitý náběh. Podobný existuje v Horažďovicích. Na jižní straně kněžiště se nachází sedile ve sdružené slepé arkádě. KUTHAN, J. (1994): Česká, s. 234 – 235.; Týž, (1984): K některým otázkám výkladu architektury 13. století v českých zemích. Umění 32, s. 38 – 47.; Kostel byl datován také do 1. čtvrtiny 14. století. VARHANÍK, J. – SOMMER, J. (1984): Marginálie k Umění doby posledních přemyslovců. Umění 32, s. 33.

¹⁹³ KROUPA, P. (1993): Ke středověké architektuře v Martinicích a Arnošticích. s. 101 – 104.

¹⁹⁴ KUTZNER, M. (1992): Kaple ratibořského zámku. Némý svědek umělecké svěbytnosti Čech a Moravy ve XIII. století. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica. s. 35 – 54. KUTHAN, J. (1986): Královské kaple 13. století v českých zemích, styl, typologie, sociální kořeny a význam. Umění 34. s. 35 – 43.

¹⁹⁵ Veverská kaple pochází v dnešní podobě z doby po polovině 14. století. V literatuře se uvádí pravoúhlý portálek vedoucí na tribunu. BOLINA, P. – DOLEŽEL, J. – FEDOR, P. – SADÍLEK, J. (2002): K otázkám stavebního vývoje hradu Veverží ve středověku. s. 315 – 338.; KUTHAN, J. (1994): Česká, s. 444 – 446. považuje kapli za dílo poslední čtvrtiny 13. stol.

katedrálních závěrů. Na západní empoře nacházíme také sedile v nice zaklenuté širokou arkádou, které bylo určeno pro panovníka.¹⁹⁶

Královskou kaplí na Zvíkově se asi nechal inspirovat opat v Milevsku. Zdejší kaple pochází asi z přelomu 60. a 70. let 13. století. Tribuna o dvou polích stojí v západní části téměř čtvercové lodi na subtilním oktagonálním dříku. Byla částečně upravena při restauraci. Západním portálem se z ní dalo vstoupit do obytných prostor prelatury. Komunikací v síle zdiva je dosud možné sestoupit do lodi. Na jižní stěně je zvenčí patrný portál odkud vedla z tribuny pavláška spojující opatskou kapli s klauzurou a snad také s původní? emporou v klášterní bazilice, podél jejíhož západního průčelí vedla. Poslední vstup ústil na tribunu od severu v místě kde končí schodiště. Jaké bylo napojení na objekty na této straně není známo.¹⁹⁷

Ve třetí čtvrtině 13. století vzniklo také síňové trojlodí městského chrámu v Kolíně nad Labem. Západní pavlačová tribuna zaujímá západní pole lodi v celé její šířce a prostupuje tedy i prvními patry věží, jež se otvírají do lodi arkádami ve stejné výši kleneb trojlodí. Tribuna je podklenuta třemi původními křížovými klenbami. Poprsní zídka s kružbami pochází asi z konce 14. století, kdy byl dokončován parléřovský chór. Ve své době byl kolínský chrám ojedinělým zjevem mezi městskými kostely. Ještě na přelomu 13. a 14. století byla postavena tribuna městského kostela v Horažďovicích. První zmínka o něm pochází z roku 1298. V západní části baziliky stojí na dvou hranolových pilířích čtvercová tribuna podklenutá čtyřmi vydutými křížovými klenbami bez žeber, pouze na hranách s hřebínky. Nad pilířem tribuny vyrůstá z předprsň hranolová podseknutá římsa. Na ní se dnes nacházejí varhany, ale nelze vyloučit, že původně podpírala oltářový arkýř. Podobný útvar existuje i ve Chvojínku. Tribuny existovaly i nad bočními loděmi. Jsou propojené jak se západní emporou v hlavní lodi, tak s prvním patrem severní věže a jižního přístavku kněžiště. Hrotité arkády, kterými se boční tribuny otvíraly do lodi, jsou dnes přezděné. Na tribunu směřoval jeden vchod od západu a druhý v od jihu. Oba jsou dnes zazděné, ale jsou patrná jejich ostění. V jižní zdi presbyteria se nachází sedile.¹⁹⁸ Zajímavá horažďovická empora asi vychází z dvoulodní empory johanitské komendy ve Strakonici. Sousední komenda měla s horažďovickým kostelem rovněž společné zakladatele Bavorsy ze Strakonic.

¹⁹⁶ KUTHAN, J. (1986): Královské kaple 13. století v českých zemích. Styl, typologie, sociální kořeny a význam, Umění 34, s. 35-43.

¹⁹⁷ BŘICHÁČEK, P. – SOMMER, P. (1997): Milevsko, s. 364 – 370. In: VLČEK, P. – SOMMER, P. – FOLTÝN, D., Encyklopedie českých klášterů. Praha.

¹⁹⁸ KUTHAN, J. (1994): Česká, s. 110 – 113.; LÍBAL, D. (1942): Stáří tribun děkanského kostela v Horažďovicích, ZPP 1942 s. 104 – 105.

S pádem Přemysla Otakara, jakoby nastal zlom ve výstavbě emporových kostelů. Nevíme, proč by měl pokles zájmu panovníka o stavbu královských kaplí tohoto typu takový vliv na výstavbu kostelů se západními emporami obecně. Nicméně dvorským prostředím se stavebníci nemohli inspirovat, protože Václav II. se věnoval jiným formám prezentace a Jan Lucemburský se stavěl kostely jen výjimečně. Západní empory samozřejmě fungovaly nadále jako přirozená součást ženských klášterních kostelů včetně nově budovaných v první polovině 14. století (Pohled, klášter sv. Anny v Praze, Staré Brno). Z českého venkova však známe velmi málo konkrétních příkladů novostaveb s emporou. V První čtvrtině 14. století byl snad postaven kostel sv. Ludmily v Dražicích biskupem Janem IV. O západní empoře svědčí pouze dvě protilehlá okna na západní straně lodi. Jsou umístěny o něco výše než okna na východní straně. Přesto se v podobných případech nemůžeme být vždy jisti jako v Mochově, kde výškový rozdíl není tak výrazný. Prosté tribunové okénko jako jedny pozůstatek tribuny se nachází například v Chrástu nad Sázavou¹⁹⁹, v sousedních Ledcích, v Nadslavi u Jičína a v Rané u Skutče. Tyto kostely byly postaveny asi kolem poloviny 14. století. Starší je možná kostel v Doběnině u Náchoda²⁰⁰. Jedním z důvodů proč nacházíme tak málo pozůstatků po emporách v novostavbách vesnických kostelů 14. století může být i změna formy tribuny na jednoduchou dřevěnou. V některých případech se musíme spolehnout pouze na nepřímé důkazy. V Hněvkovicích u Ledče nad Sázavou končí výmalba kostela u svislé linie asi 2 m od západní stěny. Dalším podpůrným argumentem je také portál z lodi do prvního patra západní věže.²⁰¹ Nemůžeme si ale být jisti, zda takové portály nesloužily pouze k obraným účelům a nebyly přístupné jen po žebříku.²⁰² Tak tomu mohlo být u řady věží už v románském období. Tribunových kostelů vzniklo na českém venkově ve 14. století jistě daleko více. Pouze ji nebyla dosud věnována dostatečná pozornost. Musíme si také uvědomit, že stále přežívaly z předchozího období tribuny románské a většinou nebyly zbytečně bourány, pokud si to nevynutila celková přestavba kostela. Když porovnáme pouze dosud dochované románské tribuny na území ohraničeném Milevskem, Vlašimí a řekami Sázavou a Vltavou, napočítáme dosud přibližně 15 emporových románských a raně gotických kostelů. To znamená asi jednu čtvrtinu ze současného stavu. Ve 14. století však můžeme počítat ještě minimálně s polovinou kostelů v této oblasti jako tribunových. Tento kraj je

¹⁹⁹ Za upozornění děkuji Miroslavu Kovářovi.

²⁰⁰ ČÍŽEK, J. – JÁNSKÝ, Z. – SLAVÍK, J. (1997): Filiální kostel svatého Václava na Doběnině, Stopami dějin Náchodska 3, s. 9-32.

²⁰¹ SOMMER, J. (1996): Věž kostela v Hněvkovicích, ZPP 56, s. 282-287.

²⁰² SOMMER, J. (1987): Věž gotického kostela ve Zlivi (okr. Jičín), PaP 12, s. 598-601.

samozřejmě vyjímečný. Na nově kolonizovaných územích 13. století panovaly zcela jiné poměry. Nové kostely vznikaly také bez návaznosti na starou místní tradici.

Karel IV. začal po svém nástupu na trůn programově navazovat na starší císařskou a královskou symboliku posledních Přemyslovců. S tím souvisí třeba hrad Karlshaus u Purkarce, navazoval svým prostorovým utvářením na hrady Přemysla Otakara II. Jednou z komponent hradu byla také kaple s dřevěnou emporou.²⁰³ V nejdůležitějším městě říše hodlal Karel hned od počátku prezentovat svou přítomnost několika stavebními počiny. Na novém hlavním tržišti nechal vystavět kostel ke cti Panny Marie (Frauenkirche). Kostel byl vysvěcen už roku 1358. Nad západní předsíní se nalézala císařská empora zasvěcená sv. Michaelu, z jejího vnějšího ochozu se ukazovaly například v roce 1361 říšské klenoty. Podobný ideologický program měla i západní empora mezi věžemi v kostele sv. Vavřince (Lorenzkirche). Také zde se v mladších pramenech zmiňuje oltář sv. Michaela. Uprostřed tribuny vyrůstá z poprsní zisky oltářový arkýř.²⁰⁴ Karlův příklad zřejmě ovlivnil dva významné stavební počiny stavebníků, kteří byli bytostně spjatí s karlovou politikou v České Falci. Z 60. nebo 70. let 14. století pochází kaple hradu Bečova na Teplou. Byla vestavěna dodatečně do interiéru věžovité stavby. Po dvojosé tribuně už zůstaly jen otisky klenebních čel. Dodnes se ale dochovaly významné části bohaté výmalby. Některé ikonografické motivy prokazují těsný vztah majitelů Boršů z Riesenburka k soudobé kultuře císařského dvora.²⁰⁵ Ve stejné době nechali vybudovat páni z Velhartic již zmíněný kostel sv. Mikuláše v Čečovicích. Menclovo datování je příliš časně a neodpovídá slohovému určení stavby.²⁰⁶ Kromě pozoruhodně náročného ztvárnění architektonických článků ze žlutého pískovce, které v kombinaci cihlovou strukturou zdíva působí neobvyklým dojmem,

²⁰³ DURDÍK, T. – BOLINA, P. (1991): Kaple vrcholně středověkých hradů, CB 2, s. 9-22; Empory v hradních kaplích 14. století udává také MENCLOVÁ, D. (1976): České Hrady I, s. 185 (Jindřichův Hradec), s. 345 (Hasištejn), s. 386 (Lipnice).

²⁰⁴ FEHRING, G. P. – ROSS, A. (1961): Die Stadt Nürnberg – Bayerische Kunstdenkmale, hrsg. H. Kreisel – A. Horn, München, s. 49-56, 64-75; EICHHORN, E. (1979): Der sebalder Engelschor. Ein Beitrag zur Mittlalterlichen Sakralarchitektur Nürnbergs, in: 600 Jahre Ostchor St. Sebald – Nürnberg 1379-1979, hrsg. H. Baier, s. 94-116.

²⁰⁵ VELÍMSKÝ, T. (2002): Hrabšici, páni z Rýzmburka. Praha. s. 206 – 215. soudí, že k výstavbě kaple došlo ještě později a uvádí její svěcení roku 1399; VARHANÍK, J. (2004): Kripta v kapli hradu Bečova?, Dějiny Staveb, s. 109-113 uvažuje, že samotná tribuna pochází až ze 16. století, ale tak tomu není; k datování a motivu fresky nově FAJT, J. Ed. (2006): Karel IV. Císař z Boží milosti, s. 44; DURDÍK, T. (2005): Ilustrovaná encyklopedie českých hradů – dodatky 2, Praha, s. 11 uvádí datování 1352 (stavba věže) až 1357.

²⁰⁶ NECHVÁTAL, B. (1999): Soubor středověkých dlaždic z kostela sv. Mikuláše v Čečovicích. AH 24, s. 363 – 374. se spíše přiklání k možnosti vzniku až po roce 1364 a nikoli za panů z Bukovce. Bušek z ml. z Velhartic měl jako hejtman v Horní Falci větší předpoklady seznámit se s poněkud neobvyklou cihlovou architekturou; MENCL, V. (1948): Česká architektura doby lucemburské. Praha. dokonce původně zasadil stavbu kostela do doby kolem roku 1410, tedy až za Rožmberků. „...uvnitř lodi zpěvácká kruchta s arkýřovitým výstupkem pro varhany, připomínající podobné kruchty kostela sv. Jiljí v Řezně, sv. Štěpána ve Vídni...“ Analogie architektury viděl kolem roku 1400 na katedrálách pražské a řezenské. s. 148 – 149.: LÍBAL, D. (2001): Katalog, s. 55 – 57, kostel datuje ještě do období kolem poloviny 14. století.

zaujme stavba především tribunou. Oltářový arkýř má snad svou analogii v johanitském kostele sv. Egidia v Řezně. Prolamované zábradlí s kružbami nacházíme ve stejné době na tribuně ve Frauenkirche v Norimberku nebo v Nabburgu. Podobné jsou i na triforiu řezenské katedrály. Na tribuně v Lorenzkirche vidíme zase motiv lipových lístků, teré se objevují na podstřešní římse v Čechovicích. Podstřešní římse má některé shodné rysy s kostelem v Nabburgu. Dalším schodným prvkem je schodiště na tribunu. Nesmíme zapomenout také na vliv parléřovské huti, který se odráží především na jižním portálu. Žádné z těchto zahraničních staveb neslouží jako základní stavební materiál cihla. Bušek ml. z Velhartic zastával na Karlově dvoře celou řadu významných funkcí. Klíčová pro posouzení vzniku stavby je především úloha správce České Horní Falce v letech 1355 – 1371. Po něm zastával tento úřad Boreš V. z Riesenburka.²⁰⁷

Kamenná pavlačová empora vznikla ve druhé polovině 14. století také v Libři u Prahy. Je podklenuta dvěma křížovými klenbami bez žeber na střední pilíř. V síle jižní zdi tribuny je vybrána prostorná nika se sedile. Náročně architektonicky ztvárněné sedile se nachází také v presbytáři. Zvonice je umístěna v úzké věži, kterou nesou arkády zdvojeného výtěžného oblouku. Z prostoru mezi nimi byl přístupný po žebříku v chod do prostoru nad presbyteriem. Ojedinělý příkladem empory věžové empory je kostel Panny Marie ve Starém Plzenci. Někdy v první polovině 14. století byla k původnímu románskému lodi přistavěna věž v celé její šíři. První patro se otevíralo do lodi širokou lomenou arkádou. Od jihu byla empora osvětlena velkým oknem s lomeným záklenkem a kružbou. Na severní straně sousedí s kostelem farní budova, kterou byla zřejmě tribuna spojena přímo prostřednictvím sedlového portálu v prvním patře.²⁰⁸ K rozšíření kostela k západu o emporu došlo snad ještě ve 14. století v Bríství. Zřízení empory ve věži kostela v Ředhošti je zaznamenáno k roku 1396. jednalo se primárně o příležitostný útočištný prostor, jenž mohl sloužit také jako oratoř.²⁰⁹

²⁰⁷ LÍBAL, D. – MACEK, P. – LIŠKOVÁ, A. (1993): Kostel sv. Mikuláše v Čechovicích na Horšovskotýnsku, evropská záhada gotické architektury, ZPP 53, s. 48-54; KROUPA, P. (1995): Ke slohovému hodnocení kostela sv. Mikuláše v Čechovicích, ZPP 55, s. 258-262; Líbal i Kroupa kladou stavbu kostela do 40. let 14. století. Naproti tomu Jan Kaigl klade stavbu až za rok 1364, kdy Čechovice drželi páni z Velhartic. Přirovnává kostel ke královským kaplím, ale jeho úvahu o tom, že kostel nesloužil jako farní je nutné odmítnout. KAIGL, J. (1993): Kostel sv. Mikuláše v Čechovicích, ZPP 53, s. 89-100; VELÍMSKÝ, T. (2002): Hrašišci, *passim*.

²⁰⁸ Závěry zcela opírám o zjištění Ing. Mileny Hauserové, která v současnosti provádí v kostele stavebně historický průzkum a mnohokrát ji touto formou děkuji za poskytnuté informace. Není jasné zda empora byla samostatná a nebo spojená s pavlačovou v lodi, jako je tomu třeba v Klášterci nad Orlicí. Pravděpodobnější je ale první varianta. Původní románská pavlačová tribuna byla odstraněna při rozšiřování lodi a nebyla prozatím nahrazena novou.

²⁰⁹ SOMMER, J. (1998): Věž kostela v Ředhošti a její obranná funkce ve středověku, PRP II, s. 92-99. Blíže k tomuto případu v následující kapitole.

V 70. letech 14. století byla postavena tribuna v západní části dvoulodního augustiniánského kostela v Třeboni. Západně odtud stálo jejich soukromé stavení s kaplí sv. Vincence. Za povšimnutí stojí výmalba tribuny. Čelo poprsní zdi zdobí postavy apoštolů ve slepých arkádách. Zachovalo se pouze šest jižních polí. Na severní zdi kruchty se dochoval obraz Posledního soudu datovaný asi do sklonku 15. století.²¹⁰ Součástí klášterního areálu bylo i soukromé obydlí jednoho z fundátorů kláštera Petra z Rožmberka. Nechal si zde zřídit i soukromou kapli sv. Vincence. S největší pravděpodobností obsahovala malou dřevěnou tribunu, na místě dnešní pavlače u schodiště.²¹¹

Existence tribun ve velkých farních chrámech není také dostatečně pro 14. století prozkoumána. Snad ve třetí čtvrtině byla postavena tribuna v kostele v Jaroměři. Její vývoj není jasný. Rozkládá se nad západním polem střední lodi a v posledních dvou polích lodi severní. Východní část je podklenutá podobně jako Třeboňská obkročnou klenbou.²¹² Před rokem 1400 byla postavena také tribuna mezi věžemi v kostele sv. Jakuba v Kutné Hoře. Na tribuně farního kostela v Českých Budojovicích stál podle listiny z roku 1388 oltář. Měšťané nadali platy čtyři kaple: Všem Apoštolů, Všem Svatých, sv. Jakuba na Hřbitově a sv. Petra a Pavla „*in cruchta*“. Oltář vznikl již v roce 1369 „*nad klenbou uprostřed mezi dvěma věžemi*“.²¹³ Doklad o existenci oltáře máme i z Třeboně. Z roku 1729 se zachovala zpráva o tom, že byl zničen oltář, který dosud stál „*in choro musico*“. Byl tehdy přenesen do nové oratoře, kterou zřídil prelát Precht nad sakristií, když nechal probourat směrem do kněžiště nové okno. V oltáři se našly relikvie s autentikou, která dovědčuje vysvěcení oltáře ke cti sv. Maří Magdaleny a sv. Augustina v roce 1378.²¹⁴

Vynikajícím pramenem je také zmáaná smlouva z roku 1407 mezi krumlovským farářem a Janem, synovcem mistra Staňka o dostavbě farního kostela sv. Víta. Kromě síťové klenby kostela podle vzoru Milevského kostela Jan se zavázal: „...*kapliczku nad dwerzmi abych tak vysoko wedl, gakož strzecha na ni mohla przigiti od strzechy kostelnye. A před tu kapliczku mam kruchticzku dielati na krakstainy,...a takúž pavlaczku mam vzdielati na krakstainech ke dwerzim na zvonici,...a podle té kapliczky mam sklepek vcziniti, aby mohly stati warhany a*

²¹⁰ KADLEC, J. – HYHLÍK, V. (1997): Třeboň. Děkanský a klášterní kostel Panny Marie Královny a sv. Jiří, Velehrad. Poslední soud je také zpodobněn nad tribunou v Bečově na Teplou.

²¹¹ KADLEC, J. (2004): Klášter augustiniánských kanovníků v Třeboni, Praha, s. 69; VLČEK, P. – SOMMER, P. – FOLTÝN, D. (1997): Encyklopedie českých klášterů, Praha, s. 674-678.

²¹² JEŽEK, M. – SLAVÍK, J. (1998): K možnostem interpretace nálezů v chrámu sv. Mikuláše v Jaroměři, PRP II, s. 118-139; POCHE, E. (1937): Soupis památek historických a uměleckých v okr. Královedvorském, Praha, s. 145-160.

²¹³ KÖPL, K. (1901): Urkundenbuch der Stadt Budweis in Böhmen I/1 1251-1391, Prag, č. 459, s. 241, „...*altare beatorum Petri et Pauli apostolorum, stephani protomartiris atque Martini confessoris in ecclesia nostra parochiali ad sanctum Nicolaum supra testudinem in medio duarum turrum elevatum*...“ č.151, s. 103.

²¹⁴ KADLEC, J. (2004): Klášter, s. 69, citace s. 78.

kazatedlniczy.“²¹⁵ Sklípem se myslí podklenutí tribuny. Kaplička - empora nad předsíní sloužila jako soukromá oratoř Rožmberků. V roce 1439 zde byl vysvěcen oltář sv. Kateřiny. Patrocinium odpovídá také ikonografický námět maleb v kapli.²¹⁶ Současná západní tribuna pochází až ze sklonku 15. století. Svou funkci však zde varhany plnily už v roce 1439, kdy jsou zmíněny nalevo od oltáře sv. Kateřiny. Mladší tribuna dodržela přesně původní plán smlouvy včetně kazatelnice, která připomíná oltářové arkýře románského období.

Otázka funkčního programu západních empor zůstává i na přelomu 14. a 15. století velmi komplikovaná. Na jedné straně začínají sloužit jako hudební tribuny, na druhé straně vidíme, že ani oltáře ze západních empor nemizí.²¹⁷ Varhany se v kostele nacházely kromě západní empory na nejrůznějších místech. V Prachaticích jsou dodnes vysazeny v chóru na krakorcích na původních krakorcích. Obvyklejší bylo jejich umístění vysoko na stěně střední lodi. Takové řešení vidíme ve sv. Vavřinci v Norimberku. A původně tse také uplatňovalo ve sv. Sebaldu než se v roce 1444 varhany přestěhovaly do transeptu.²¹⁸ V chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře stojí varhany na empoře nad severní předsíní, kde mohly stát v nějaké formě již od 15. století. Ve sv. Jakubu v Kutné Hoře stojí varhany dodnes na tribuně z konce 15. století ve východním poli jižní loď nad tzv. Ruthardovskou kaplí.²¹⁹

²¹⁵ KOTRBA, V. (1970): Architektura, in: České umění gotické 1350-1420, red. J. Pešina – J. Homolka, s. 93-94

²¹⁶ MÜLLER, J. (1995): Poznámka k nástěnné malbě pozdního krásného slohu v Českém Krumlově (1410-50), Výběr. Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech 32, č. 4, s. 280-383; VŠETEČKOVÁ, Z. (1999): Středověké nástěnné malby v kostel sv. Víta v Českém Krumlově, PRP II, s. 87-94.

²¹⁷ Uvažuje se také o oltářích na ochozové tribuně nad bočními loďmi ve sv. Barboře v Kutné Hoře. MACEK, P. (2006): Rejtova transformace kutnohorské katedrály, in: Ars vivendi, Professori Jaromir Homolka ad Honorem, usp. A. Meduna – M. Ottová, Sbor. Teol. Fak. V, s. 307-313.

²¹⁸ EICHORN, E. (1979): Der sebalder, s. 94-102; FISCHER, H. – WOHNHAAS, T. (1979): Zur Geschichte der Traxdorf-Orgel, in: 600 Jahre Ostchor st. Sebald 1379-1979, hrsg. H. Baier, Nürnberg, s. 117-127.

²¹⁹ POCHE, E. ed. (1977-80): Umělecké památky Čech II, s. 188.

III. 4. Vývoj kostelů s východní emporou v českých zemích

Podle mého mínění východní empory souvisí úzce s vývojem tzv. vedlejších prostor. V literatuře bylo poukázáno na časovou schodu mezi postupným koncem výstavby západních empor a sakristií. Důvod byl hledán v odlišném právním postavení kostela k zakladateli, které se mělo prosadit kolem poloviny 13. století a s prosazením veřejnoprávní funkce kostela jako farního. Sakristie měla primárně sloužit potřebám kněze při přípravách na bohoslužbu a pro ochranu bohoslužebného nářadí.²²⁰ Ve skutečnosti sakristie nesloužila pouze knězi, ale v případě potřeby také patronu. Mohla být zároveň soukromou kaplí, modlitebnou nebo pohřební rodovou kaplí.²²¹ Fungovala vlastně jako poyfunkční bohoslužebným protor a byla také označována jako „*sakristie sive capella*“²²²

Odtud vedl další krok k tomu, aby bylo umožněno vizuální spojení mezi soukromou kaplí fundátora a oltářem. Vlastně by tak oratoř- kaple plnila znovu funkci západní empory. To znamená oddělení osoby od ostatních věřících, ale zároveň komunikaci s oltářem. Otvory, které spojují takové kaple, byly většinou malé. Uměle vytvořeným termínem pro taková okénka je hagioskop.²²³ Setkáváme se s ním už dříve na západních emporách, jako například v Miroticích. Skrze něj bylo možné sledovat nerušeně v soukromí bohoslužbu. Výhodou oratoří položených v těsné blízkosti presbyteria byla možnost přijímat skrze hagioskop svátost olátní. V Čechách se takový otvor dosud dochoval v kostele sv. Ludmily v Dražicích. Kostel nechal postavit biskup Jan IV. z Dražic ještě před svým odchodem do Avignonu. Nevelký venkovský kostel obsahoval kromě toho ještě západní emporu. Na severní straně presbyteria se s oratoří od počátku počítalo. V jižní stěně sakristie je vybraná nika zaklenutá

²²⁰ RADOVÁ-ŠTIKOVÁ, M. (1983): Poznámky k dosavadnímu datování některých raných kostelů v Čechách, Sb. Nár. muzea rada A his; Týž, (1986): Sakristie s apsidou vesnických farních kostelů, Umění 34, 441-450. Autorka poukázala, že předlohami těchto objektů byly boční kaple románských klášterních bazilik.

²²¹ BENEŠOVSKÁ, K. (1986): Kostel v Trstěnici u Znojma a otázka funkce tzv. vedlejších protor středověkých kostelů, AH 11, s. 305-312.

²²² 1358 LE I, č. 16, s. 9; POKRAČOVATELÉ KOSMOVI ve vypravování o děkanu Vítovi: „*rozšířil kapli sv. michala v níž se oblékají služebníci k sloužení mše*“, „...*capellam s. Michaelis, in qua vestiuntur ministri ad misas celebrandas, et locavit altaris s. Michaelis*...“ FRB II, s. 322.

²²³ Le POGAM, P. (2003): The hagioscope in the princely Chapels in France from the thirteen to the fifteenth century, in: Dvorské kaple, ed. J. Fait, s. 171-178, 418-423. Hagioskopy fungovaly jako součást oratoří královských kaplí hlavně ve druhé polovině 14. a v 15. století. Zajímavé je písemné svědectví, které uvádí autor, o okně které si dal zřídit do své komnaty papež Bonifác VIII, aby mohl sledovat mši; LIEBENWEIN, W. (1978): Privatoratorien des 14. Jahrhunderts, in: Die Parler und der Schönestil 1350-1400, teil 3, hrsg. A. Legner, Köln, s. 189-193.

valeně. Uprostřed se otevírá úzké loméné okénko, které je z vnitřní strany několikrát odstupněno.²²⁴

Takového hagioskopu využívala již sv. Anežka. V legendě z konce 13. století se o to píše: „*Okolo svátostí oltárních tato pana přejasná podivuhondou zbožností planula. Když totiž chtěla přijímat od jiných sester, které se modlily, odloučena, skrze jedno okno své ložnice k tomu zřízené, přijímala tělo páně.*“²²⁵ Tato ložnice se na jiných místech nazývá oratoří. Podle všeho zde trávila většinu času. Na severní straně kaple Panny Marie se dodnes nachází přístavek, který byl původně v přízemí i patře sklenutý. Jednotlivá podlaží propojovalo schodiště v síle zdiva. Se sousední budovou konventu byla oratoř spojena z horního patra prostřednictvím lávky. Vnitřní stěna přístavy byla zcela odstraněna, ale zdá se že tu vedle sebe existovaly v přízemí dva vchody. Já vypadalo původní okno nevíme. Umístění oratoře vysvětluje také poloha olráře v chóru kostela sv. Františka, který byl nalezen u jižní stěny. Anežka dostala od papeže povolení, že smí být přítomna bohoslužbě v chóru pětkrát v roce. Ale i to bylo obyčejným sestrám zapovězeno. Takto navíc mohla oltář dobře vidět až z „*ložnice*“ skrze arkádu v jižní stěně kaple Panny Marie.²²⁶

Možná existovalo další okno i v prvním patře Anežčiny oratoře a jednalo by se tak o východní emporu. Snad nejstarším objektem tohoto typu na našem území byla kaple neznámého patrocinia, která sousedila s královskou kaplí Panny Marie, později sv. Václava, v Brně. Tuto kapli založil Václav II. v roce 1297 v sousedství staršího měšťanského domu. Loď královské kaple měla čtvercový půvorys. Zaklenuta byla čtyřmi poli křížových kleneb na střední sloup. Na východě k ní přeléhalo malé pětiboké presbyterium. Severní kaple měla obdélnou plochostropou loď. Završovalo pět stran osmiúhelníka bez odstupnění. Není zcela jasné, zda hořejší kaple je starší a byla původní kaplí sousedního patricijského domu, či byla vestavěna dodatečně mezi královskou kapli a sousední měšťanský dům na substukci staršího

²²⁴ Kostel sv. Ludmily zmiňuje Jan IV. při potvrzení jeho nadání roku 1341, RBM IV, č. 2210, s. 863; Zatím ojedinělý je nálezný transenný z ostrovského kláštera. Propojovala závěrovou kapli jižní lodi baziliky s románskou kaplí, která se interpretuje jako kaple infirmaria. Transenna dovozovala pouze poslech bohoslužby, která se odehrávala v klášterním chrámu. SOMMER, P. (1994): Die Seitenkapelle der romanischen basilika in Ostrov bei Davle, PA 85, s. 82-107; Týž, (2005): Infirmary jako součást denního života v klášteře, *Historica Monastica I, Colloquia mediaevalia Pragensia* 3, Praha, s. 11-23.

²²⁵ „*Circa sacramentum altaris hec virgo preclara mira devocione flagrabat. Quando enim communicare volebat, ab aliis sororibus sequestrata se oracionibus et deditacionibus devotissimis preparans, per unam fenestram sui cubiculi ad hoc paratam corpus Christi sumabat pluribus annis nolens palam facere divine visitationis ac sue interne consolationis secreta.*“ VYSKOČIL, J. K. (1932): *Legenda blahoslavené Anežky* a čtyři listy sv. Kláry, Praha, s. 114; k oratoři Tamtéž, s. 112-113, 116; Jednou z Anežčiny předchůdkyň byla Guda von Baumburg. Její manžel Ludvík III. z Arnsteinu založil před rokem 1139 premonstrátskou kanonii, do které vstoupil jako konvrš. Pro jeho manželku byla zřízena malá cela vedle severní příčné lodi. Díky malému okénku se mohla také účastnit bohoslužeb v kostele. KRINGS, B. (2006): Ludvík z Arnsteinu, in: *Světci a jejich kult ve středověku*, Sb. Kat. Teol. fak. Historie IV, usp. P. Kubín, H. Pátková a T. Petráček, Praha, s. 135-141.

²²⁶ SOUKUPOVÁ, H. (1989): *Anežský klášter v Praze*, Praha, hl. s. 94; CDB III/1, č. 155, s. 189

domu. V každém případě byla převýšena oproti lodi kaple Panny Marie o jedno patro. V roce 1322 dává Jan Lucemburský kapli i se sousedním domem Elišce Rejčce, která vzápětí postoupila dům i kapli cisterciáčkám ve Starém Brně. Je možné, že horní kapli propojenou s královskou nechala pro sebe postavit teprve Eliška. Kaple dnes už bohužel neexistuje²²⁷

Ve stejné době asi vznikal chór cisterciáckého kláštera ve Vyšším Brodě. Portál s rožmberským erbem v tympanonu ústil do točitého schodiště při severní kapli. Schody vedou do místnosti, která se rozkládá nad oběma severními kaplemi kostela. Jaroslav Čechura upozornil, že se jednalo o rožmberskou oratoř. Bohužel v současnosti není z interiéru patrné okno, kterým mělo být vidět do presbyteria. Celá prostora byla dodatečně zaklenuta valenou klenbou. Jediný otvor, který je zde dnes patrný kromě dvou oken, jež osvětlují komoru od východu, je zazděný portál ústící do prostoru nad transeptem. Analogická situace se očekává i na jižní straně presbyteria. Jižní komora byla ovšem přerušena zvýšením klenby kaple po jižní straně chóru. Ověření situace z jeho strany brání velké obrazy zakrývající téměř celé boční stěny presbyteria. Interpretace severní komory jako rožmberské oratoře je přesto vysoce pravděpodobná. Opět se tu setkáváme se soukromou prostorem pro fundatora uvnitř klášterního komplexu.²²⁸

V první čtvrtině 14. století vznikly východní empory v severní věži a jižním věžovém přístavku po stranách presbyteria u farního kostela sv. Petra a Pavla v Horažďovicích. Původně byly přístupné skrze empory nad bočními loděmi. Obě patra jsou zaklenuta dvěma poli křížových kleneb se žebry. Jižní přístavek funguje jako empora doposud. Směrem do lodi jsou proražena dvě velká barokní okna se segmentovými záklenky. Ze severní věže ústí do lodi menší otvor už v úrovni podlahy, který je dnes zazděný. Podobné schéma opakuje celá řada kostelů. Dvě věže po stranách chóru s kaplemi v prvním patře se nacházejí také v Kroměříži. Presbyterium má současnou podobu ze 2. čtvrtiny 14. století, ale klenby v prvním patrech věží jsou kladeny až už do poslední třetiny předcházejícího století. Patra věží se otvíraly do prostoru lodí dvěma okny. Severní je obdélné a jižní má lomený záklenek. V současnosti jsou zazděné a prezentují se pouze jejich ostění, jako niky.²²⁹ Podobným

²²⁷ „...domum nostram prope Capellam Regiam, in Civitate nostra Brunensi sitam, cum omnibus pertinentiis utilitatibus et proventibus suis, et specialiter cum Jurepatronatus ipsius capelle...“ CDM VI, č. 219, s. 161; BENEŠOVSKÁ, K. (2003): Královský dům v Brně a jeho kaple, in: Dvorské kaple, ed. J. Fait, Praha, s. 426-431; Ikonografické prameny ke kapli shromáždili SEVERINOVÁ, J. – SEVERIN, K. (2006): Královská kaple v Brně, Brno v minulosti a dnes 19, s. 295-350, autoři vylučují, že by pohledové propojení obou kaplí bylo původní a domnívají se na rozdíl od Benešovské, že horní kaple byla starší. s. 306.

²²⁸ ČECHURA, J. (1983): Patrová kaple a nejstarší části kláštera ve Vyšším Brodě, Umění 31, s. 317-333.

²²⁹ HLOBIL, I. (1984): Peripetie vývoje a poznání významné středověké architektury. (Doplňky k průzkumu kolegiálního kostela sv. Mořice v Kroměříži), PaP 9, s. 341-345; PETRU, J. (1982): Památková rekonstrukce parléřovského prostoru v Kroměříži, PaP 7, s. 277-286; NOVOTNÝ, V. – SEDLÁK, J. (1981):

způsobem stojí po stranách kněžiště také věžovité útvary v Louce. Byly postaveny ve druhé čtvrtině 15. století. V jižním stavení se dochovala v Prvním patře honosná kaple, které se ven otevírala několika kružbovými okny. Do obdélného půdorysu věže byl vestavěn pětiboký závěr. V jeho centru dosud stojí oltář. Interiér kaple je sklenut žebrovou křížovou klenbou. Zajímavostí je původní okno do lodi. Přístupovalo se k němu úzkou a nízkou špaletou. Člověk, který by chtěl sledovat dění u oltáře, by musel klečet. Nalevo od tohoto otvoru byla probourána mladší renesanční oratoř, jež byla z části předsazena do lodi na krakorcích. Při přestavbě východní empory nebylo zlikvidováno původní okénko jen proto, že by takový razantní stavební zásah zlikvidoval i patku klenby v lodi. Ve stejné době nechali loučtí opati nově postavit také kostel v Loděnicích. Presbytář opět ze severu i z jihu flankují věže. Severní končí v úrovni prvního patra. V Jižní se kromě oratoře v prvním patře, která se otvírá do lodi arkádou mladšího původu, nachází také uzavřená kaple ve druhém patře, která je dostupná po točitém schodišti a schodišti v síle zdiva.²³⁰

V Hrobech se dochoval útočištný prostor nad sakristií, který se otevíral do lodi malým okénkem, jež mělo po stranách sedile. Objekt vznikl někdy na konci 14. století. Chodilo se kněmu přes předsíňku po točitém schodišti ze sakristie.²³¹ Z druhé poloviny 14. století pochází východní empora, která vznikla v prostoru nad sakristií kostela sv. Ducha v Praze. Zvonicová nástavba věže byla postavena až roku 1807, ale není vyloučeno, že se s ní původně počítalo. A alespoň západní strana rozestavěné věže s točitým schodištěm mohla přežít do té doby ze středověku. Kostel založil měšťan Mikuláš Rokycanský pro benediktinky v roce 1344. K fundaci se po jeho smrti přihlásil biskup Jan Volek a učinil ve prospěch sester další bohatá nadání. V listině se praví, že chtěl být jakoby fundatorův „collega“. O čtyři roky později vzal celý klášter pod svou ochranu Karel IV. a udělil klášteru rozsáhlé imunity. Nevíme, kdo byl uživatelem empory. Mohla to být třeba abatyše nebo s tribunou počítalo pro Jana Volka, a nesmíme zapomenout ani na příbuzné Mikuláše Rokycanského, o kterých se v uvedené listině mluví. V severní stěně interiéru empory je patrná zazděná nika. Pokud se jednalo původně o portál a nikoli okno, bylo to přímé spojení se křídlem sousedního konventu. Také v klášteře sv. Anny fungovala východní empora nezávisle na tribuně sester v západní části lodi.²³² Podobný typ empory byl postaven ve

Památkový a uměleckohistorický přínos obnovy interiéru kapitulního chrámu sv. Mořice v Kroměříži, PaP 6, s. 528-537.

²³⁰ SAMEK, B. (1999): Umělecké památky Moravy a Slezska J/N, Praha, s. 397-402.

²³¹ SOMMER, J. (1992): Patro nad sakristií kostela v Hrobech (o. Tábor), ZPP 0, s. 31-35.

²³² RBM V, č. 453, s. 227-230; MUK, J. – LANCINGER, L. (1979): SÚRPMO – SHP Kostel sv. Ducha.

druhé půli 14. století také u minoritského kostela sv. Ducha v Opavě. Z konce 14. stotí pochází závěr kostela sv. Klimenta s emporou ve věži.²³³

V roce 1884 se při přestavbě domu čp. 460 na Malém Náměstí zjistilo, že zadní trakt domu obsahuje ve svém přízemí a patře kaplové prostory. Dobové popisy nás informují o vysoké umělecké kvalitě interiérů. Horní kaple byla sklenuta síťovou klenbou a ukončena malým odstupněným pravoúhlým presbytářem. Kromě bohatých maleb s motivy českých patronů bylo upozorněno také na „otvor v lomeném oblouku, který spojoval druhdy kapličku s kostelem sv. Michala“. Tuto situaci můžeme spojit s konkrétním pramenem, je proto velká škoda, že se kaple dodnes nedochvala. V roce 1406 bylo zapsáno do erekcčních knih ujednání mezi generálním vikářem a měšťanem Purkardem o podmínkách vystavění dvou kaplí na volném pozemku mezi jeho domem a kostelem sv. Michala: *„jedna horní mezi kostelem řečeným a domem Purkarda, dotýkající se tohoto kostela, z kterého domu od starodávna k tomuto kostelu, vedle místa v kterém musí být postavena horní kaple, vedle jakési okno s funkcí jakoby oratoře (oratorio); a jinou dolní v tomtěž kostele, která bude přístupná skrze šnek, a tento šnek bude mít dvě petlice, jednu nahoře vedle vstupu na šnek a druhou dole při patě šneku do dolní kaple...Od těchto petlic bude mít Purkart a jeho nástupci klíč...a budou moci kdykoli vstupovat do dolní kaple...Pod mříží horní kaple bude zbudováno jedno krásné okno bez mříže do kostela a jiné vedle něho s mříží ze strany kostela...“*²³⁴

Funci východních empor v Čechách vidím primárně jako soukromých oratoří fundátorů a patronů případně vysokých duchovních hodnostářů. Možné jsou ale i jiné výklady. Třeba v Roudnici nad Labem obsahuje kaple nad sakristií malby s motivy, které upomínají na klášterní knihovnu. V katedrále sv. Víta se nachází nad sákristií objekt označovaný literaturou jako pokladnice či klenotnice. Otevírá se dvěma velkými okny do presbyteria.²³⁵ Podobně se nedají vyloučit některé východní emporie jako pěvecké nebo varhaní kruchty například ve sv. Jakubu v Kutné Hoře.²³⁶

²³³ TESAŘ, P. (2006): Ke stavebnímu vývoji věže kostela sv. Ducha v Opavě, Časopis Slezského zemského muzea, serie B 55, s. 24-32; MUK, J. – LANCINGER, L. (1980): SÚPRMO – SHP Kostel sv. Klimenta. Za upozornění na obě lokality děkuji Daliboru Prixovi.

²³⁴ LE VII, s. 249-250; Bm. (1885): Kaplička starožitná v domě č. 460. v Starém městě pražském. PA XIII, s. 43-44; WRATISLAVOVÁ, L. – LORENC, V. (1950): Kostel sv. Michala na Starém Městě pražském, ZPP, s. 225-237.

²³⁵ LÍBAL, D. – ZAHRADNÍK, P. (1999): Katedrála sv. Víta na pražském hradě. Praha, passim.

²³⁶ Různé funkce měly také polské východní emporie. Polský materiál je ale snesporovatelně bohatší. Nejstarší východní emporie ve věžích nad sákristií zde vznikají již na přelomu 13. a 14. století. SOČKO, A. (2005): Uklady, s. 179-373.

IV. DVORCE

Termínem dvorec se označuje určitý typ sídla, který je podle našich představ typickým sídlem příslušníků privilegovaných vrstev v raném středověku. Vlastně neexistuje přesný způsob jak ho definovat. Používá se pro velmi početnou, ale dosud archeologicky málo probádanou skupinu objektů. Jejich charakteristickým rysem by mělo být lehčí opevnění představované nejčastěji palisádou. Obytná i hospodářská stavení stojí volně uprostřed ohrazené plochy. V ideálním případě, pokud byl dvorec sídlem významné osoby, se předpokládá buď v jeho areálu nebo v těsném sousedství románský kostel. Jak to popisuje Kosmas na Mstišově příkladu: „...a po vysvěcení kostela, který je položen v podhradí, vystoupil kníže na hrad k obědu, a podobně se posadil velmož i s biskupem k hodovným stolům ve svém dvorci, který byl před kostelem“. K roku 1070 zase přináší Kosmas zprávu o tom, že biskup vysvětil na svém dvorci v Žerčinevsi nový kostel.²³⁷

Pro sídelní dvorec se někdy také používá výrazu kurie, ale míní se tím také v užším smyslu jen obytné stavení. Denominativum dvorec nebo ve spojení s adjektivem velmožský se používá v literatuře k vyjádření rozdílu od pozdějších vrcholně středověkých rezidenčních nebo hospodářských dvorů. Typologicky se jedná o sídlo odlišné kvalitativně od mladších hradů a tvrzí, a stejně tak raně středověkých hradů – hradišť. Rozdíl spočívá především v jejich vojenské hodnotě. Je samozřejmé, že vedle knížecích nebo šlechtických sídelních dvorců převažovaly spíše dvorce hospodářského charakteru. V dobových pramenech je můžeme rozlišit poze podle souvislostí. Navíc v případě knížat i nejvýznamnější lokality byly navštěvovány pouze příležitostně, aby kníže spolu s doprovodem mohli spotřebovávat hospodářské přebytky, které tu čeled' nashomáždila.²³⁸

²³⁷ „...et ecclesia, que est sita in suburbio, mox dedicata, ascendit dux in urbem ad prandium: episcopus vero et comes in sua curte, que fuit ante ecclesiam, similiter positus mensis epulis discumbunt...“, k roku 1070: „...praesul Gebhardus cosecravit ecclesiam suam in nova curte, que dicitur Zricinaves...“ Kosmas FRB II, s. 94 a 102.

²³⁸ DURDÍK, T. (2000): Ilustrovaná encyklopedie českých hradů, Praha, s. 127; DURDÍK, T. (2000): Nástin problematiky českých feudálních sídel 13. století, CB 7, s. 35 – 36; ČÍŽMÁŘ, M. (2004): Encyklopedie moravských hradišť, Praha, s. 274.; CHOTĚBOR, P. - SMETÁNKA, Z. (1985): Panské dvory na české středověké vesnici, AH 10, s. 47 – 56; NEKUDA, V. (1979): Od velkomoravských dvorců ke středověkým feudálním dvorcům, ČMM 64, s. 79 – 90; PLAČEK, M. (2001): Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hradků a tvrzí, Praha, s. 23, 68; SVOBODA, L. a kol. (1998): Encyklopedie českých tvrzí I, díl A – J, Praha, s. XI - XV.

Latinský ekvivalent *curia* nebo také *curtis* se používal v dobových pramenech v mnoha různých souvislostech a pro označení různých typů sídel.²³⁹ Roku 1179 se tak nazývala nová císařská falc v Chebu nebo o pět let později již patrně také stojící románský hrad pražského biskupa v Roudnici. Přitom ve stejné době se v jiné listině stejně označuje obyčejný hospodářský dvůr.²⁴⁰ Terminologie také značně kolísá. Zatímco ve Zbečně se nacházel podle Kosmy v roce 1002 lovecký dvůr. Téměř o sto let později, kdy zde byl zavražděn Břetislav II., charakterizuje zdejší objekt Kosmas jako ves. *Villa* ovšem znamená i dvorec jako takový. Dokonce v pramenech doby Karla Velikého jde o nejčastější označení. Dvorce zřejmě nebyly nijak rozsáhlé. Sloužily v případě panovníka pouze jemu a úzkému okruhu členů z jeho doprovodu. Ves služebníků nebo nějaké širší hospodářské zázemí byly nezbytnými předpoklady pro zásobování dvorce. Roku 1110 bylo svoláno velké shromáždění do dvora v Sadské, který byl tehdy položen uprostřed luk. Samozřejmě se nemohl tak velký počet lidu vejít do dvorce, který byl vyhrazen jen knížeti Vladislavovi, a tak i většina velmožů včetně Oty Olomouckého musela vzít za vděk polním táborem.²⁴¹

Už zanedlouho zde založil kapitolu kníže Bořivoj II., která na tomto strategickém místě poskytovala daleko lepší útočiště jak knížatům tak i dalším kolokviím. Snad zde už dříve stála sakrální stavba, ale není o ní dochovaná zmínka. Součástí knížecích dvorců, alespoň těch nejdůležitějších, totiž většinou bývala. Řada zpráv je však nepřímých. Přemyslovci zde rádi trávili důležité církevní svátky, při nichž byl kostel nezbytností. Například roku 1141 trávil Vladislav II. vánoce v Živohošti. Zbytky zdiva románské baziliky jsou dnes k vidění na jižní straně kostela.²⁴² Někaký chrám zřejmě stál i ve Zbečně, protože zde hodlal strávit vánoce také již vzpomenutý Břetislav. V den před sv. Tomášem (20. 12. 1100), který se mu měl stát osudný, vyslechl ráno mši předtím, než se vydal na lov.²⁴³ V nynějším barokním kostele sv. Martina proto můžeme přepokládat románské jádro. Podobná situace je v také

²³⁹ Zprávy o dvorcích z nejstarších českých legend shromáždil SLÁMA, J. (1986): Střední Čechy v raném středověku. Hradiště, Praehistorica, Praha. s. 19 – 21.

²⁴⁰ „...ex consilio principum imperii nostri in curia nostra apud Egaram...“ 1179, l. 7., Magdeburg, CDB I, č. 291, s. 257 – 260; „...a curia nostra Rudenitz...“ 1184, CDB I, č. 303, s. 273; „...curiam unam in villa Prowech, vicina civitati Pragensi...“ 1184 - 1185, CDB I, č. 305, s. 276.

²⁴¹ „...dignitatem venatoriam, quae pertinet ad curtem Stebecnam...“ KOSMAS, FRB II, s. 51; „...et propter venationem in villa Stibečna, duce morante, quadam die inter prandendum fertur dixisse dux ad quendam venatorem, qui non longe ab eo ad quartam sedebat mensam: Hens Kukata!“ KOSMAS, FRB II, s. 146; „...synodus cunctis principibus terrae Bohemorum ad curtem Saczcam, quae sita est in medio pratorum... mane surgens Otto in castris praecipit quaestionariis, ut sint parati cum suis necessariis ad repetendam viam. Ipse vero ascendit in curiam, accepturus a fratre suo licentiam.“ KOSMAS, FRB II, s. 170; K pojmu *curtes* a *villa* BLÁHOVÁ, M. (1983): Evropská sídliště v latinských pramenech období raného feudalismu, Praha.

²⁴² „Anno dominicae incarnationis 1141 Wladislaus dux habuit festum natalis domini in villa quae vocatur Siwohost.“ KANOVNÍK VYŠEHRADSKÝ, FRB II, s. 234.

²⁴³ „...mane audita missa...“ KOSMAS, FRB II, s. 146.

Kamýku. Kostel v Radonicích byl zbořen. Románský kostel se zachoval v Novém Kníně a v Bezdězu, kde se uvažuje dokonce o tribuně.²⁴⁴

Knížecí dvorce tvořily jeden z pilířů státní správy. Můžeme u nich sledovat jistou specializaci. Buď sloužily kratochvilím knížetě a správě přemyslovského loveckého hvozdu nebo jako stanice na důležitých cestách zejména v Polabí. Největší význam však byl hospodářský. Byly centry služebné organizace. Kníže měl prostřednictvím svých správců a lovčích pod přímou kontrolou podstatnou část původní přemyslovské domény bez zprostředkování přebujelého hradského aparátu. Právě díky fungování dvorců panovník bezpečně přečkal rozklad hradské soustavy. Území pod jejich správou pak dalo základ vzniku soukromých královských domén, které se kromě měst a klášterů staly novými pilíři královské moci. V blízkosti starých dvorců totiž často vznikají vrcholně středověké hrady (Bezděz, Kamýk nad Vltavou, Dobříš, Křivoklát, Veveří).²⁴⁵ Rovněž důležitá biskupská sídla jsou zároveň centry správních obvodů, jako Žerčice.

Z těchto obecných předpokladů se vychází samozřejmě i ve spojitosti se sídly šlechty. V praxi jsme odkázáni výhradně na poznatky archeologického bádání, bez nějž je identifikace nějakého lehce opevněného místa a jeho ztotožnění se sídlem společenské elity nemožná. Naposledy zhodnotil možnosti písemných zpráv přinést nám nějaké bližší poznatky o rozloze a náročnosti raně středověkých dvorců Jan Klápště na příkladech biskupského Úsobrna, Prčice Vítkovců a nebo Vyklek komorníka Zbraslava.²⁴⁶

Pozůstatky po příkopech, palisádových žlabech nebo jiných způsobech opevnění bývají někdy objeveny při náhodných zásazích do terénu. Dochází tak často k velmi nečekaným objevům, jako například u Poněšic v jižních Čechách, jež se těžko vtěsnávají do předem určených škatulek.²⁴⁷ Ze zahraničí uvádím příklad dvou dvorců ministeriálů z Holzheimu u Fritzlaru v Hessensku datovaných do 11. století. Areál zahrnoval kromě obytných i hospodářských staveb i rozsáhlé volné prostranství, snad pro hospodářská zvířata. Opevnění tvořila palisáda a příkop. Vně dvorce stál dřevěný kostel.²⁴⁸ Jedná se spíše o ideální příklad. Ve stejné době počítáme v našich podmínkách hlavně u šlechtických dvorců se skromnějšími poměry.

²⁴⁴ KRACÍKOVÁ, L. – SMETANA, J. (2000): Románská a gotická sakrální architektura v okrese Česká Lípa, Praha, i když autoři existenci románské tribuny v Bezdězu poněkud zpochybňují, s. 24-29.

²⁴⁵ Mapku a charakteristiku knížecích dvorců podává ŽEMLIČKA, J. (1997): Čechy, s. 156 - 159.

²⁴⁶ KLÁPŠTĚ, J. (2005): Proměna českých zemí ve středověku, Praha, s. 41-87.

²⁴⁷ Díky přeložení silnice nad Hněvkovickou vodní nádrží byl objeven dvorec z konce 12. století patrně s funkcí strážního bodu nad tokem Vltavy. BŘICHÁČEK, P. (1993): Dvorec u Poněšic - Dobřejovic (okr. Č. Budějovice), CB 3, s. 211 - 216.

²⁴⁸ WAND, N. (1991): Holzheim bei Fritzlar in Salierzeit, in: Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit, Teil I, ed. H. W. Böhme, Teil I, Sigmaringen, s. 169 – 209.

Úzká vazba kostela označovaného v literatuře jako vlastnický k panskému sídlu je pokládána za natolik všeobecně platnou, že se často používá kostela jako důkazu o existenci dvorce. Agitační spisec salcburského episkopátu uvádí, že arcibiskup Liupram vysvětil kostely nejen na Pribinově hradisku v Mosapurcu, ale také na „ostatních místech, kde si to přál Pribina a jeho lidé.“ V roce 865 dokonce slavil na tomtéž místě jeho nástupce Adalwin vánoce společně s Kocelem. A „následujícího dne vysvětil kostel ve vlastnictví Wittimarově ke cti sv. Štěpána prvomučedníka.“ V příštích dnech za tímto účelem navštívil i další soukromé statky včetně Kocelova.²⁴⁹ V Zalaváru – Mosaburgu byl snad dokonce takový dvorec objeven. Představuje ho pravidelný útvar 25 x 32 m ohrazený palisádou. Uprostřed stál dřevěný kostel a při vchodu snad obytná stavba, kterou vymezuje volný prostor pravidelného tvaru mezi hroby.²⁵⁰

Analogická situace se předpokládá ve stejné době i na Velké Moravě. Velmožský dvorec byl hledán u kostela v poloze Špitálky u Starého Města.²⁵¹ Také v Modré stál poněkud stranou na kopci, pod nímž se v údolí rozkládala osada s vlastním pohřebištěm. V Modré i na Špitálkách se našel v okolí kostela jen relativně malý, jen několik desítek čítající, počet hrobů. I to je jedním z důvodů, proč bývají oba pokládány za vlastnické, jelikož se kolem nich mělo rozprostírat pohřebiště pouze členů rodu, družiníků a služebnictva.²⁵² U kostela č. 10 v Mikulčicích, který byl již vzpomenut v souvislosti s domnělou tribunou se nešlo hrobů dokonce pouze šest.²⁵³ Koncentrace sakrálních staveb v Mikulčicích je sama o sobě mimořádná (minimálně 12). Funkci velkomoravské katedrály zřejmě plnila velká bazilika, která byla zřejmě součástí knížecího areálu a kamenným knížecím palácem. Velkomoravským velmožům jsou proto přičítány ostatní kostely, které obklopovaly ze všech stran jádro mikulčického hradiště a měly tvořily jádra jejich dvorců. Josef Poulík soudil, že by jedním z nich mohla být i dvouapsidová rotunda.²⁵⁴

Dosud jediný velkomoravský dvorec na našem území, označovaný jako velmožský, na němž byl prokázán bezprostřední vztah sídla nobility k sakrální stavbě, byl objeven na

²⁴⁹ „...ceterisque locis ubi Priuina et sui voluerunt populi.“ s. 316; „...sequentique die in proprietate Wittimaris dedicavit ecclesiam in honore sancti Stephani protomartyris.“ s. 319, k roku 871 Conversio Baboeriorum et Carantanorum. MMFH III. s. 292 - 322.

²⁵⁰ MULLER, R. (1995): Ein Karolingerzeitlicher Herrenhof in Zalasabar, SPFFBU E 40, 91 – 100.

²⁵¹ HRUBÝ, V. (1964): Staré Město – Velehrad. Ústředí z doby Velkomoravské říše, Praha, s. 20 - 21.; HRUBÝ, V. (1965): Staré Město. Velkomoravský Velehrad, Praha, s. 92 - 96, 197 - 198, 359; KOTRBA, V. (1964): Církevní stavby Velké Moravy. Umění 12, s. 337 - 338; POŠMOURNÝ, J. (1964): Církevní architektura Velkomoravské říše, Umění 12, s. 190 - 191.

²⁵² HRUBÝ, V. (1964): Staré, s. 22 - 28; HRUBÝ, V. (1965): Staré, s. 95 - 97, 199 - 202.

²⁵³ POULÍK, J. (1975): Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských, Praha, s. 117-119, tab. 71.

²⁵⁴ POULÍK, J. (1975): Mikulčice, s. 97 - 102, 129-130, obr. 14; POULÍK, J. (1963): Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích, Praha, s. 125 - 126; KONEČNÝ, L.J. (1978): Emporové rotundy s válcovou věží, Umění 26, s. 385 - 415.

hradišti v Pohansku u Břeclavi. Dvorec prošel dvěma základními fázemi vývoje. První hrazený areál přibližně čtvercového půdorysu o délce stran mezi 64 až 70 metry zahrnoval již obytný komplex při severozápadní straně. Tvořilo ho několik na sebe navazujících objektů většinou srubové konstrukce na kamenných podezdívkách. Některé měly zděné pece a lité maltové podlahy. Obvodové stěny nejvýchodnějšího z nich byly postaveny z vyplétané konstrukce omítané vápennou omítkou. Na severovýchodě na tento soubor staveb ještě nenavazoval kostel, nýbrž jakýsi čtvercový palisádou ohraničený prostor, který se připojoval z vnějšku ke dvorci. Šlo patrně o pohanskou kultovní ohradu, na jejímž místě začal ale záhy vznikat křesťanský chrám. Jeho nejstarší částí byla obdélná loď o šířce 7,2 m, ke které se na východě připojovala odstupněná protáhlá apsida. Nedlouho poté k západnímu průčelí připojený čtvercový nartex prodloužil délku chrámu až na 18,65 metru a překryl palisádový žlab prvního dvorce. Podle Bořivoje Dostála se tak mohlo stát někdy mezi lety 850 až 866. Žádný z více jak čtyř stovek hrobů nebyl porušen základy kostela. Některé narušil až mladší jižní přístavek. Podle nálezů se zde začalo pohřbívat někdy ve druhé polovině nebo poslední třetině 9. století a pokračovalo se ještě dlouho po zániku sakrální funkce kostela. Snad někdy kolem poloviny 10. století, když ještě obvodové zdi chrámu stály a sloužily jakémusi obydlí, bylo pár metrů odtud vybudováno malé pohanské obětiště.

Palisáda druhé fáze dvorce přetnula starší nejméně na čtyřech místech a zahrnula do svého obvodu i nový křesťanský chrám. Respektovala však původní orientaci stran dvorce, jehož plocha se značně rozšířila. Nové rozměry stran činily od 80 až po 100 m a celkově tedy ohraničovaly plochu 0,79 ha. Kontinuita vnitřní zástavby dvorce nebyla narušena. Nová věžovitá brána do areálu si zachovala svou původní orientaci uprostřed severovýchodní strany. I nadále přetrvával palácový komplex a zůstal tak jako ve starší fázi oddělen od vnitřní plochy dvorce lehčím ohrazením. Změna opevnění se nedotkla ani velkých kůlových, patrně hospodářských, objektů na východní straně. Nově přibýlo na západě několik dílenských a obytných staveb. Ve starší i mladší fázi měla palisáda důležitý vojenský význam. Podle šíře palisádových žlabů (50 cm) a jejich hloubky překračující i jeden metr, byla odhadnuta výška palisády při šíři kmenů 20 - 30 cm až na tři metry. Dokonce byly objeveny podpěry ochozů pro obránce na vnitřní straně. V poslední fázi existence dvorce ovšem byla jeho obranná úloha poněkud znehodnocena rychlým zahušťováním okolní zástavby mnoha dílenskými a zemědělskými provozy. Někde se stavby připojovaly přímo svým bokem k palisádě. Dobu trvání každé fáze dvorce odhadoval Bořivoj Dostál na 25 až 50 let, které rozhodně nemohla překročit svou životností konstrukce palisády. U starší fáze vymezil rozmezí let 820/40 až 850/66 a u mladší 850/66 až 880/900, přičemž doba existence staršího

opevnění mohla být i kratší, protože se k jeho přebudování mohlo přikročit i z jiných důvodů než statických.²⁵⁵

Původně se soudilo, že mohutné opevnění hradiště v Pohansku vzniklo až v závěrečné etapě velkomoravského státu. Mohlo však vzniknout už na začátku 9. století. K násilné destrukci hradby došlo snad před polovinou téhož věku a patrně už nebyla nikdy obnovena. S touto událostí by mohla souviset i nová etapa dvorce, ale možná obě pocházejí až z pozdější doby.²⁵⁶ Z nálezů je patrný menší podíl zemědělské výroby na dvorci. Uvnitř i v nejbližším okolí byla ve větší míře zastoupena řemeslná výroba (hutnictví, kovářství, kovolitectví, šperkařství a hrnčířství). Hrobové vybavy s ostruhami a dalšími atributy vyššího společenského postavení a hlavně dvojnásobná převaha mužských hrobů nad ženskými svědčí o přítomnosti vojenské družiny, případně služebníků. Funkce dvorce byla výrazně spotřební. Shromaždovaly se zde zemědělské produkty ze širokého okolí.²⁵⁷ Máme před sebou výjimečný objekt, který asi neměl na Velké Moravě mnoho paralel. Bořivoj Dostál připodobnil dvorec ke karolinským *curtes*. Jednalo se o objekt patřící zřejmě panovníku nebo členu knížecího rodu. Z tohoto pohledu je nejzajímavější vztah knížete a jeho obydlí k sakrálním objektům. Především pružnost, s jakou nahradil jeden kult druhý, aniž by se něco změnilo nějakým způsobem na klíčové úloze panovníka.

Ve stejném období údajně vznikl dvorec na Kostolci u Ducového. Jeho lehce lichoběžníkové palisádové opevnění využilo reliktů staršího hradiště v dominantní poloze nad Váhem. Uvnitř dvorce byl zvlášť vydělen chrámový okrsek s rotundou. Do velkomoravské fáze osídlení spadá jen asi dvacet hrobů. Vedle ležela obytná část dvorce s dvěma srubovými stavbami s maltovou podlahou. Autor výzkumu klade zánik dvorce až do druhé třetiny 10. století. Pohřebiště na ostrožně však sloužilo svému účelu kontinuálně až do 15. věku. V nedaleké Nitranské Blatnici byly odhaleny zbytky dvou palisádových ohrad v superpozici. Mladší fáze snad přetrvala až do počátku 11. století.²⁵⁸

Na akropoli hradiště v Budči vznikl už na přelomu 9. a 10. století knížecí dvorec, který se zřejmě vázal k dosud dochované rotundě sv. Petra. Plocha dvorce je dnes skryta z valné části pod rozsáhlým hřbitovem z 19. století, takže bylo vysledováno jen východní ohrazení,

²⁵⁵ DOSTÁL, B. (1970): Velkomoravské hradisko Břeclav – Pohansko, Deset let archeologických výzkumů. VVM 22, 1 - 29.; DOSTÁL, B. (1975): Břeclav - Pohansko IV. velkomoravský velmožský dvorec, Brno.

²⁵⁶ DOSTÁL, B. (1978): Dvacet let archeologického výzkumu Břeclavi – Pohanska, VVM 30, s. 136.

²⁵⁷ DOSTÁL, B. (1975): Břeclav - Pohansko, s. 247 - 262.

²⁵⁸ RUTTKAY, A. (2002): Dvorce v 9. až 13. storočí, in: Slovensko vo včasnóm stredoveku, edd. A. Ruttkay – M. Ruttkay - M. Šalkovský, Nitra, s. 135 – 147; RUTTKAY, A. (1989): Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku spred polovice 13. storočia. (Problematika a novšie výskumy), Zb. Slov. nár. múzea 83, História 29, s. 64 - 67.

kteřé tvořila palisáda. Později došlo k jeho částečnému přebudování. V této fázi asi jen krátce knížecí okrsek sousedil s dvorcem připisovaným hradskému správci. Stalo se tak někdy v druhé polovině nebo na konci 10. století. Mladší dvorec ohraničovala konstrukce z kůlů vzdálených až dva metry od sebe. Prostor mezi nimi vyplňovaly asi prkna. Tento dvorec byl o mnoho menší. Rozkládal se hned u jižní brány a těsně za jižní hradbou. V nevelké vzdálenosti od ní byl také postaven komplex z na sebe navazujících srubů. Ty úplně nejkrajnější na obou stranách stály na kamenných podezdívkách. Vně ohrazení dvorce vznikl v třetí etapě kostel Panny Marie. Vede k němu přímo od brány podél mladšího dvorce dlážděná cesta. Zánik mladšího dvorce, tak jako správní role hradiska, spadá už na skloněk 11. století.²⁵⁹ V plášti rotundy sv. Petra na severozápadní straně těsně vedle mladší věže existuje portál, který zde vznikl neznámo kdy a je považován za horní vstup na pavlačovou tribunu v lodi. Dobroslav Líbal dokonce soudí, že sem tribuna byla vložena ještě před stavbou věže, ke které došlo ve 12. století. Tato věž je spojena s tribunou v lodi dodnes románským portálkem.²⁶⁰

V Žatci měly existovat v mladohradištním období dokonce tři velmožské dvorce. Na akropoli vznikl někdy v první polovině 10. století po založení přemyslovského hradiska soubor dřevěných budov, patrně knížecího paláce a skladovacích a hospodářských objektů. Západně odsud byl postaven malý chrám už někdy na konci 10. století. Zajímavé je, že palisáda, a to dost mohutná, nechránila celek, ale naopak oddělovala chrámový okrsek od paláce. Jen na spojnici obou staveb byla přerušena. Areál zaniká někdy na konci 11. století. Teprve později v první polovině 12. století zanikl kostel. Na západní části předhradí stál už v první polovině 11. století další chrám. K podélné lodi měl připojenou polookrouhlou apsidu. U jihozápadního nároží byla zdokumentována část palisády, která zde byla zřejmě přerušena kvůli vstupu. Kostelu předcházela původně jen krátce trvající dřevěná fáze, která zanikla požárem. Přetrval až do novověku, díky čemuž je známo i jeho patrocínium sv. Víta. Objevený úsek palisády nepřežil 11. století. Východně odtud vznikla sakrální stavba podobného půdorysu. Je také kladena do 1. poloviny 11. století a uvažuje se zde i o dalším dřevěném předchůdci. Pozůstatek ohrazení zde tentokrát nebyl objeven. V první polovině 12. století byla připojena ke kostelu západní věž. Svým půdorysem vystupuje z obvodu

²⁵⁹ VÁŇA, Z. (1995): Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972 – 1986, Praha, hl. s. 101, 110 - 111, 127, 141 – 145; Tato interpretace není jediná. Za ohrazení mladšího dvorce byla asi mylně pokládána část přístupového ohraničeného koridoru ke kostelu P. Marie. BARTOŠKOVÁ, A. (2004): Dvorec hradského správce na Budči? Srovnání publikovaných závěrů s výpovědí terénní dokumentace, AR 56, s. 310 – 320.

²⁶⁰ LÍBAL, D. (1981): Raně středověký vývoj kostela sv. Petra a Pavla na Budči. Umění 29, s. 395-398; ŠOLLE, M. (1984): Význam archeologického výzkumu budečských kostelů. Umění 32, s. 115 - 121.

pohřebiště. Podle autora výzkumu tato situace naznačuje, že na západní straně se dá očekávat v nevelkém odstupu velmožské sídlo. Kostel i pohřebiště zanikl před polovinou 13. století.²⁶¹

Dlouho byly za nejstarší šlechtické sídlo u tribunového kostela v Čechách, pokládány jakési zbytky budov západně od kostela sv. Kříže na východním předhradí Staré Plzně. Asi 10 m dlouhá stavba se skládá z obdélné lodi, krátkého odstupněného presbyteria s odstupněnou apsidou. Na západě měla být dodatečně vestavěna empora, která souvisela s adaptací staršího kostela pro potřeby vedle vznikajícího šlechtického sídla. Prostor pod emporou rozdělily navíc dvě příčky na tři přibližně stejné prostory. Západně odsud, ale i na jiných místech poblíž, zachytily sondy různě dlouhé úseky zdiva kladené nasucho nebo spojované mazanicí, stejně jako základové zdivo empory. Do literatury přešla informace o nálezu denáru knížete Jaromíra v základech sídla jako reálný podklad pro datování dvorce.²⁶² Antonín Friedl, který zde na začátku 20. století vedl výzkum, kladl vznik kostela do sklonku 12. století a jeho přestavbu a vybudování dvorce kastelána do počátku následujícího století. V jedné části zdiva ležící jen pět metrů od západního průčelí kostela našel kostru muže. Podle něj tu byl použit odsouzenec jako základová oběť šlechtického dvorce a podobně prý také posloužilo dítě, které bylo nalezeno při dřívějších výzkumech v hlavní příčce tribuny.²⁶³ Spíše se však jednalo o pozůstatek hrobky nebo o doklad pozdějšího pohřbívání jako snad v druhém případě.²⁶⁴

Mezi předměstskými aglomeracemi zaujímá samozřejmě první místo Praha. Do poloviny 13. století počítáme na území pražských měst minimálně s počtem čtyřiceti církevních objektů. Podobu alespoň na základě archeologického výzkumu známe asi u poloviny, z nichž osm bylo kostely tribunovými. Písemné prameny jsou velmi kusé, dotýkají se totiž jen těch staveb, které přešly do majetku církevních ústavů. Stálá sídla v podhradí si podle současných představ zřizovali většinou příslušníci nobility svázaní se službou u dvora nebo s hradskými úřady. A své rezidence na dohled ústředního hradu samozřejmě vybavili soukromými kostely. Většina z nich patrně plnila ve 12. století běžné farní úkoly. Specifickou votivní funkci měly jen kostely sv. Jana Evangelisty a sv. Vavřince na Petříně, které se skutečně nikdy potom jako farní neoznačují. Jinak se většina románských svatyní v

²⁶¹ ČECH, P. (2004): Žatec v raném středověku, in: Žatec, edd. I. Ebelová – P. Holodňák, Praha, s. 54 - 114.

²⁶² MENCLOVÁ, D. (1972): České hrady I, Praha, s. 59 - 60.

²⁶³ FRIEDEL, A. (1921): Archeologické bádání na Hůrce u Plzně a u klášterního kostela v Plasech, PA 30, s. 262–266; Nejnověji byly potvrzeny pozůstatky nějakých objektů západně od kostela díky geofyzikálnímu měření. ŠIROKÝ, R. (2007): Pilzna Nova et Pilzna Antiqua. Příspěvky k lokačnímu urbanismu centra západních Čech, disertace ČVUT, fak. architektury, Praha, s. 37-39, 62-63.

²⁶⁴ Například v předchozím případě byla v Žatci u neznámého kostela na Chelčickém náměstí objevena kvádríková hrobka z 11. století o rozměrech 3,5 x 1,3 m. ČECH, P. (2004): Žatec, s. 100 - 101.

pražském podhradí, i když o některých jsou zprávy až z druhé poloviny 14. století, uvádí později jako farní a jsou u nich doložena pohřebiště.²⁶⁵

Jaká byla majetková struktura v románském období se asi těžko podaří přesně zrekonstruovat. Velmi odvážně ji srovnal se situací 14. a 15. století M. Moutvic. Vyhledal v Tomkově Dějepis města Prahy nejstarší zmínky o palácích nebo měšťanských domech v majetku šlechty na základě jednoduchého předpokladu, že se vlastnictví lokalit udrželo v moci této společenské vrstvy po celé generace. Nejvíce velmožských dvorců se podle Moutvice soustředilo v oblasti západně a jihozápadně od Staroměstského náměstí. Tedy do míst, kde také nalézáme nejvíce románských kostelů a procházely tudy důležité komunikace mezi Pražským hradem a Vyšehradem od brodu u svatého Valentina nebo Juditina mostu. Na nejnižší pražskou terasu je také kladeno nejstarší souvislé pravobřežní osídlení už na konci 11. století. Částečně se tento prostor navíc kryje s oblastí, kde byly dosud objeveny románské domy.²⁶⁶

Rostislav Nový upozornil, že již privilegia pro Staré Město vydaná Janem Lucemburským obsahují ustanovení o exklusivním postavení několika dvorů a domů, které nemusí platit berní ani městskou daň. Ke své úvaze si vzal na pomoc o sto let mladší berní rejstříky, z nich vyplývá, že parcely které neplatí městskou daň se nacházejí většinou právě v prostoru, který označil Moutvic. Tyto imunity ale nemusí mít starý původ. Mezi těmito domy vyniká hlavně dům Pánů z Kunštátu čp. 222.²⁶⁷ V jádře dosud dochovaný dvoupodlažní románský dům měl zaklenuté přízemí křížovými klenbami na střední pilíře a vytápěly ho nejméně tři krby. Páni z Kunštátu získali dům někdy před rokem 1362 od synů Viléma z Landštejna, jak se píše v listině Karla IV, kterou osvobozuje dům Bočka z Poděbrad a Jan z Kosové Hory u kláštera sv. Anny od všech městských dávek. Na konci 15. století páni z Kunštátu dům ztratili. Z roku 1513 pochází zmínka, že jakýsi Matěj Winopal prodal dům pod právo městské, neboť byl dosud svobodný – panský.²⁶⁸ Aby zůstala zachována kontinuita šlechtické držby, musela by především přežít konstituování Starého

²⁶⁵ BOHÁČ, Z. (2001): Topografický slovník k církevním dějinám předhusitských čech. Pražský archidiešákonát. Praha.

²⁶⁶ „Kromě toho se v daném množství výskytu dvorců družiníků jedná o jev hromadný, kde úsudky ovlivňuje celek, nikoliv jednotlivý případ, takže o výsledku nerozhoduje pouze spolehlivost doložení toho či onoho případu.“ s. 13: „...je možné reálně uvažovat, že v pražské sídelní aglomeraci bylo ve druhé polovině 12. století přibližně 85 dvorců družiníků.“ s. 14. MOUTVIC, M. (1989): Dvorce přemyslovských družiníků a vývoj Prahy v románském období, PSH 22, s. 7 – 32; DRAGOUN, Z. – ŠKABRADA, J. – TRYML, M. (2002): Románské domy v Praze, Praha, s. 249-250.

²⁶⁷ NOVÝ, R. (1991): Šlechtická rezidence v předhusitské Praze, Documenta Pragensia 9/1, s. 7 – 26. Dále se jednalo o domy pánů z Lipé čp. 95 – 99, z Landštejna čp. 211/b, z Rožmberka čp. 212 – 213, z Hradce čp. 288 – 9, z Říčan čp. 948.

²⁶⁸ „...domum ipsorum sitam penes monasterii...“ 1362 4. 5., AČ XIV, č. 14, s. 585; TOMEK, V. V. (1891): Dějepis hlavního města Prahy, díl VIII, Praha, s. 116.

Města. Románské doby, které se koncentrují především kolem tržiště přičítáme spíše stavebníkům z kupeckého prostředí. Nicméně nález kvádríkového domu v Čimicích nutí k větší opatrnosti.²⁶⁹

Starších pramenů týkajících se majetků šlechty v prostoru mezi oběma pražskými hrady je velmi málo. V ostrovském falzu, které se hlásí do roku 1205, jsou inserovány dva odkazy pocházející z doby před polovinou 12. století. Prvním dává Vchyna zemi k obdělávání s dvorem (*curia*) v pražském podhradí a také ostrov s chmelnicí uprostřed Vltavy. V druhém získali benediktini od Asina kostel ve vsi Krušina před Vyšehradem.²⁷⁰ V roce 1253 potvrdil Václav I. privilegia a statky špitálu Svatého Františka a mezi nimi i kostel svatého Valentina ve městě Praze s přilehlými pozemky, které mu dali Dobrohost, Albert a Drisko, a další městiště (*area*) odtud až k jejich špitálu u paty mostu, které mu věnovala vdova po Hroznatovi za souhlasu svých synů.²⁷¹ Nutné je zmínit také kostel sv. Petra na Zderaze u něhož založili Hrabšici již před rokem 1188 špitál Božehrobců. Zderazu navíc odkázal v roce 1234 později svůj kostel v Bubnech comes Zdislav. Majetek v zázemí Prahy vlastnil také Hroznata Tepelský v Ovenci, který jej roku 1197 odkázal své fundaci. Také v Ovenci existuje kostel. Dnešní stavba je barokní, ale starý původ kostela prozrazuje patrocinium svatého Gottharda.²⁷² To je všechno co víme o državách nebo kostelech založených šlechtou v pražském podhradí v románském období z písemných pramenů. Více než polovina chrámu byla prvně uvedena až v konfirmačních knihách nebo registrech papežských desátků v druhé polovině 14. století. Jako patroni se tu objevují významní patricijové, církevní instituce, král, někdy příslušníci šlechty, ale jen vyjimečně společně farní obec.²⁷³

Zdeněk Dragoun se domnívá, že většina zdejších románských svatyní právě souvisí se velmožskými dvorci. Jejich vznik pokládá dokonce za součást určitého plánu, jehož součástí

²⁶⁹ HUML, V. (1986): Příspěvek k osídlení severního pravobřeží Vltavy (Praha 8) do počátku 15. století, AH 11, s. 441-457; KLÁPŠTĚ, J. (2005): Proměna, s. 99-105.

²⁷⁰ „...*insuper et terram ad aratrum cum curia et hoc in confinio Pragensis suburbii, et locum insule cum humulo, quod est in medio fluminis Wlitawe.*“ 1205 17. 6., CDB II, č. 359, s. 379-383, zde s. 382; „...*dedit quandam ecclesiam, in loco, qui Crusina nuncupatur,*...“ Tamtéž, s. 383.

²⁷¹ „*Ecclesiam eciam sancti Valentini in vivitate Pragensi cum areis adiacentibus et cum villa Jazenic, que eiusdem ecclesie dos est, quam nobiles viri Dobrohost, Albertus, Drisko donaverunt, hospitali et fratribus confirmamus: areas quoque circa sntum Walentinum usque ad pedem pontis, quas relictas viri nobilis Hroznate cum consensu filiorum suorum Wilhalmi et Benesii libera voluntate donavit,*...“ 1253 6. 4., CDB IV/1, č. 266, s. 452 - 458.

²⁷² 1234, CDB III/1 č. 70, s. 74; 1197, CDB I, č. 358, s. 326.

²⁷³ BOHÁČ, Z. (2001): Topografický slovník k církevním dějinám předhusitských Čech. Pražský archidiakonát, Praha; DRAGOUN, Z. (1997): Zur Frage, s. 149 – 153.

byl přesun pražského centra obchodu na pravý břeh někdy v první polovině 12. století.²⁷⁴ Zde by se staly katalizátorem rozvoje trhu.²⁷⁵

V 11. a 12. století bude nutné počítat v podhradí stále ještě s převahou majetkového podílu knížete, který sám nejvíce kostelů založil. Ale nemusel být přímo zakladatelem, mohl třeba jen povolovat stavbu kostelů na svých pozemcích nebo je pouze propůjčovat svým dvořanům a úředníkům. Tyto výsluhy bylo pak obtížné na takto exponovaném místě uhájít. Roku 1266 daroval Přemysl Otakar II. Chotěšovu všechny kostely ve Starém Plzenci. Mezi šesti kostely podřízenými sv. Vavřinci byly zahrnuty i ty zasvěcené P. Marii a sv. Kříži.²⁷⁶ Mohlo to být ovšem také jen důsledkem snahy o koncentraci majetku před založením města, což musíme předpokládat i v Praze.

Nejvíce informací máme o Jarošově dvorci. Jaroš ze Slivna, který se vyznamenal v bitvě u Kressenbrunnu, zastával úřad loketského a také pražského purkrabího. Svědčil na listinách mezi lety 1237 až 1271, kde užíval také predikátu z Fuchsberka (dnes Pušperk).²⁷⁷ Listinou z roku 1298 vdova Kateřina postoupila „*patronátní právo ke kostelu sv. Linharta, které ji dědičným právem od mnohých dávných časů náleželo*“, dominikánkám u sv. Anny, na Újezdě. Ve stejné době dala také mužské odnoži řádu dům „*ležící vedle kostela sv. Linharta*“, jenž ale roku 1301 koupily již zmíněné sestry pro svého probošta. V roce 1329 zakupovali dva pražští radní „*dvě městiště ve dvorci kdysi Jarosově*“, z nichž na jednom stál dům. To je také první přímá zpráva o něm. Roku 1335 se zase mluví o platech které náleží dominikánkám z řečeného kostela a zároveň o domu faráře. Tyto platy o pět let později potvrdil i s patronátem markrabě Karel. Pocházely „*z městišť dvorce, který se nazývá Jarošův, poblíž kostela sv. Linharta, a byly za časů urozené ženy Kateřiny vdovy po Jaroši z Fuchsberka svobodné od kterýchkoli břemen obecních*“. Zanedlouho však koupila městská obec celý dvorec, aby sem byl přenesen kurný trh z prostranství u sv. Mikuláše. Nárok na nějaké platy si udržely i potom sestry od sv. Anny. Patrně z uzdařských krámků, které stály přímo u kostela. Poslední dva záznamy z městských knih (od šedesátých let se až do konce století knihy nezachovaly) o Jarošově dvorci pochází z let 1353 a 1355, kdy zde byly učiněny koupě dvou různých domů.²⁷⁸

²⁷⁴ DRAGON, Z. (1997): Zur Frage der fruhmittelalterlichen Kirchen auf dem Gebiet der prager Altstadt, in: Život v archeologii středověku, edd. J. Kubková – J. Klápště a kol., Praha, s. 149 - 159.

²⁷⁵ ŽEMLIČKA, J. (1997): Čechy, s. 296 - 309.

²⁷⁶ RBM II. č. 520.: CDB V. 2. č. 708, s. 353 - 356.

²⁷⁷ DRAGON, Z. - HAVRDA, J. (1996): Nové poznatky o kostele sv. Linharta na Starém Městě Pražském, SSPS 4, s. 87 - 88.

²⁷⁸ „...*jus patronatus ecclesie scti Leonardi in Praga, quod ad ipsam jure hereditatio a multis retroactis temporibus pertinebat*,...“ s. 7.: „*domum nostram sitam prope ecclesiam s. Leonardi*...“ s. 12.: „...*duas areas in curia quondam Jarosschii*,...“ s. 13.: „...*areis curie, que dicitur Jarossina, prope ecclesiam s. Leonardi*... *nobilis*

Počátky kostela sv. Linharta spadají už do 3. čtvrtiny 12. století, kdy na místě staršího pohřebiště už z první poloviny téhož věku vznikl románský jednolodní kostel ukončený odstupněným půlkruhovým závěrem. V jeho západní části stála tribuna nesená sloupem a podklenutá dvěma poli křížové klenby. Podobně byla zaklenuta i loď, kde se zachovaly stopy po mohutném meziklenebním pasu v podobě dvou polopilířů. Jen několik metrů na sever se uchoval až do asanace ve sklepe čp. 128 jednoprostorový románský objekt, který byl delší osou rovnoběžný s osou kostela. Jako mnoho jiných románských domů nelze ani tento blíže datovat. Někdy ve druhé půli 13. století byly přistavěny dvě boční lodě kostela s pětibokými presbytáři a možná i západní věž.²⁷⁹ Oba objekty se tehdy téměř dotýkaly. Snad tato stavební etapa souvisela s činností Jaroše z Fuchsberka. Součástí jeho dvorce mohl být také ještě severněji položený románský objekt č. p. 122. Dosud se však nepodařilo prokázat původní vzájemný vztah obou domů se sousedním kostelem sv. Linharta. Stejně tak dobu vzniku komplexu Jarošova dvorce, který nemusel mít s předpokládaným raně středověkým dvorcem u emporového kostela nic společného. Právě souvislost s tímto kostelem a románským domem staví zmínky o Jarošově dvorci do zvláštního postavení. A navíc je to jediný emporový kostel na území Prahy, jehož první známý majitel je šlechtic. Jinak se ovšem dvorce nebo spíše dvory vyskytují v pramenech relativně často²⁸⁰ Václav Birnbaum pokládal Jarošův dvorec za zjednodušenou variantu otonské falce, protože zahrnoval všechny její základní jednotky - palác, věž a kostel.²⁸¹

Kromě dvorcové zástavby s románskými domy existovaly na ploše budoucího města i opevněné areály. Pozitivní archeologické poznatky přinesl výzkum kupeckého dvorce v Týnském dvoře. Vznikl v souvislosti s přenesením tržního centra pražského podhradí na pravý břeh Vltavy do prostoru dnešního Staroměstského náměstí a byl zřízen k jeho kontrole a ochraně. Týnský, tedy jak napovídá název, otýněný – lehce opevněný dvůr, nese také jméno Ungelt podle toho, že sloužil jako stanice a celnice cizím kupcům.²⁸² V první fázi spadající ještě do poloviny 12. století ho obklopoval 5 m široký a 3 m hluboký příkop a vnitřní zástavba byla pouze dřevěná. Během dvou románských etap došlo nejdříve k zasypání

femina Katherina relictā quondam Jarossii de Fuchspech, suis temporibus liberum a quibuscunque oneribus civilibus...“ s. 10 - 11. tyto listiny a městské zápisy publikoval ŠITTLER, E. (1932): Kostel sv. Linharta a dům u „Černého orla“ na Starém Městě pražském, Praha.

²⁷⁹ DRAGOUN, Z. - HAVRDA, J. (1996): Nové poznatky, s. 85 – 86; DRAGOUN, Z. (2002): Praha 885 – 1310. kapitoly o románské a raně gotické architektuře, Praha, s. 71 - 72, 179.

²⁸⁰ DRAGOUN, Z. - ŠKABRADA, J. - TRYML, M. (2002): Románské domy v Praze, Praha, s. 86-87.

²⁸¹ BIRNBAUM, V. (1929): Románské, s. 57 - 58.

²⁸² „...curiam hospitum in medio civitatis Pragae et ponduset et tynam et iudicium ad curiam pertinetntes...“ CDB I, č. 389, s. 392-393, falzum pro pražský kostel z 14. století hlásící se do období vlády Bořivoje II.

příkopu, který nahradila kamenná zeď, a na vnitřní ploše bylo vybudováno několik kvádríkových domů. Nakonec bylo plocha dvora zvětšena přihrazením východní části a tím dosáhl celý areál současné rozlohy.²⁸³ Celý knížecí okrsek byl daleko rozsáhlejší. Poblíž mohly stát ještě další objekty sloužící přímo knížeti. Centrální trh sloužil i k soudům a k vyhlašování zemského práva.²⁸⁴

Jako „hrozený, průjezdný zeměpanský kupecký dvorec na trase Humpolecké stezky“ se jeví také útvar u kostela sv. Ducha v jižní části města Telče. Už samotné toponymum v sobě skrývá název celní stanice. Hranice dvorce vysledované podle anomálií v plánu města byly potvrzeny také objevem zaniklého příkopu. Z kostela sv. Ducha se dochovala jen západní věž, jež udivuje svou výškou. Dosavadní datování ji klade do druhé čtvrtiny 13. století. Tribuna v prvním patře se otvírala do lodi jedním velikým mírně zahroceným obloukem a přístupná byla portálem ve stejné úrovni na západní straně. U kostela je připomínán v pozdním středověku také špitál nezbytný pro poutníky a kupce. Takový máme doložený minimálně pro 13. století u kostela Panny Marie před Týnem.²⁸⁵

Další ohrazené útvary johanitské komendy a biskupského dvora chránily už ve 12. století předpolí Juditina mostu. V případě Johanitů se jednalo o pravidelný útvar chráněný kamennou zdí. Ještě tu zmíníme jeden objekt z předlokačního období. Jedná se o tzv. biskupský dvůr u sv. Petra Na Poříčí. Křížovala se zde hlavní cesta na směřující na východ s cestou ke štvanickému brodu, doloženému již na poč. 12. století. V jádře se dosud zachovalo zdivo románské baziliky z doby kolem poloviny 12. století. Mezi dvěma západními věžemi se na širokém pasu vypíná původní empora.²⁸⁶ Zatím nebylo nijak otřeseno mínění, že se jedná o tentýž chrám sv. Petra, u nějž měli přísahat příslušníci německé komunity, jak stojí ve známém Soběslavově privilegii pro pražské Němce.²⁸⁷ Prvním nesporným vlastníkem kostela sv. Petra Na Poříčí byl král, který k němu před rokem 1217 usadil řád německých rytířů, kteří se tehdy uvádějí *de vico theutonicorum*. Řád sem

²⁸³ DRAGOUN, Z. (2002): Praha, s. 109 – 110; LÍBAL, D. – MUK, J. (1996): Staré město Pražské. architektonický a urbanistický vývoj, Praha, s. 23 – 30.

²⁸⁴ „*Hec statuta presentibus in foro per fidelem nostrum Divis subcammerario publico.*“ CDB I. č. 317 falzum před 1251 pro Vyšehrad. K tomuto tématu nejnověji VÍTOVSKÝ, J. (2006): Zeměpanská kurie s panovnickým trůnem, eberlinovou mincovnou a palácem Přemyslovců a Jana Lucemburského na Starém Městě pražském, PRP 13/1, s. 110 – 146.

²⁸⁵ BLÁHA, J. – KONEČNÝ, L. (2005): K počátkům města Telče se zvláštním zřetelem k předlokačnímu dvorci s kostelem sv. Ducha. s. 125–147, cit. s. 125; falzum pro Vyšehrad před rokem 1251 uvádí „...*hospitale s. Mariae beati apost. Ec...*“ i s jejím nadáním včetně „...*in curia mercatorum terciums nummus hospitum.*“ CDB I. č. 393.

²⁸⁶ DRAGOUN, Z. (2002): Praha, s. 134–137.

²⁸⁷ Pochází z let 1174–1178. CDB I. č. 290; FIALA, Z. (1966): O pražském názvosloví a jeho významu ve vyprávěcích i diplomatických pramenech 12. a 13. století až do založení Starého Města pražského, in: Z českých dějin, red. Z. Fiala a kol., Praha, s. 32–62.

přišel nejdříve roku 1204. Na počátku třicátých let koupila královna vdova Konstancie *ecclesia sancti Petri cum curia* i s nadáním kostela za účelem založení kláštera cisterciáků. Posléze však toto zboží dala k dispozici Anežce. Mezi lety 1238 až 1244 zde díky ní vznikla první komenda křížovníků s červenou hvězdou. Zdejší curia měla už roku 1280 kamenné ohrazení, které podemlela povodeň. Až do současnosti je ještě v městském organismu částečně patrný sevřený útvar biskupského dvora. V 16. století byl označován také jako Hradisko či Hradištko. Podle starších katastrálních map byl rekonstruován oválný půdorys dvora o rozsahu přibližně 135 x 80 m.²⁸⁸ V severozápadní části, jižně od kostela, byly pod nynějším náměstím objeveny základy dlouhé budovy z kvádrů.²⁸⁹ Dvorec snad založili němečtí rytíři, ale nelze vyloučit, že zde existoval již dříve knížecí dvorec s nějakým vztahem k románské bazilice. A nebo se jednalo o původní kupecký dvorec u německé osady s kostelem sv. Petra, odkud se kupci postupně přesouvali do oblasti kolem tržiště²⁹⁰

Zástavba Starého Města, alespoň tak jak ji známe v románském období, je charakterizována jako dvorcová. Vycházíme z půdorysu zachovaných románských domů a jejich parcel. Třebaže nedokážeme dnes s určitostí označit za stavebníky těchto domů ani bohaté kupce, velmože nebo církevní hodnostáře. Některé výstavné domy se nacházely uprostřed parcel, ale většina byla přisazena k uliční čáře. Jen v několika případech se dotýkají bokem. Vstup měly vždy z vnitřku pozemku. Mezi domy se proto předpokládají průjezdy a zadní plocha byla zřejmě ohrazená. Zástavba ovšem byla už na konci 12. století daleko hustší, než vyplývá pouze z plánu prozkoumaných románských domů.²⁹¹

²⁸⁸ URBAN, J. (1990): Dějiny biskupského dvora na Novém Městě pražském do pol.17. století, PSH 23, s. 28-49; HANZLÍKOVÁ, K. (2003): Biskupský dvůr na Poříčí. Dějiny staveb, s. 33-37.

²⁸⁹ HUML, V. (1981): K osídlení, s. 55-56.

²⁹⁰ Označení biskupský souvisí s tím, že v novověku sloužil majetek křížovníků jako nadání pražského biskupství a biskupové byli zároveň komtury řádu. Viz předchozí poznámky.

²⁹¹ Zajímavý popis stavu předlokačního Znojma přináší listina z roku 1226, kterou se vymezují fary sv. Mikuláše a sv. Michala. Podobná situace některých západních měst. ENGELS, R. (1991): Zur Topographie Speyers im hohen Mittelalter, in: Die Zälier, hg. H. W. Böhme, s. 153-176; Tamtéž, HARTMANN, F. – LAVICKA, P. – RIPPMANN, D. – TAUBER, J. (1991): Die Salische Stadt – ein Idealbild – entworfen archaologischen befunden vornehmlich in Basel. s. 177-194.

IV. 2 Výzkumy sídel šlechty při vesnických kostelech 12. -13. století v Čechách

Výzkum raně středověkých sídel je obtížný ze dvou důvodů: za prvé schází jak dostatečné prameny a za druhé výrazné stavební pozůstatky. Dvorce některých významných velmožů se mohly stát základem - provizoriem klášterní fundace. Musely tedy zahrnovat větší obytnou stavbu a kostel. Například o prvopočátcích premonstrátské kanonie v Teplé velmože Hroznaty před rokem 1197 nevíme nic. Podobná je situace také v Sedlci, kam pozval cisterciáky Miroslav. Reliktem původního stavu může být jednolodní kostelík objevený na jižní straně rajskeho dvora.²⁹²

Jiří z Milevska povolal někdy kolem roku 1184 premonstráty ke svému kostelu sv. Jiljí. Jednolodní chrám s prostým odstupněným kvadratickým závěrem nevykazuje až na sdružená zvonicevá okénka žádný výraznější plastický dekor, což ještě více umocňuje jeho monumentální vyznění. Západní část kostela postavená v druhé fázi končí dvojicí věží srostlých do jednoho westwerkového útvaru. Po tomto rozšíření zabírala tribuna téměř polovinu vnitřní plochy kostela. Zdá se jako by měla umožnit vzájemný nerušený provoz v kostele jak laické, tak světské části společnosti. Vlastní kanonie vyrostla o něco jižněji u mladší baziliky Panny Marie. Na rajském dvoře byla při plošném výzkumu odhaleny základy zděné stavby čtvercového půdorysu o straně něco přes 9 m. Jednalo se patrně o patrovou stavbu. Vstup do přízemí zprostředkovávala zděná vstupní šíje. Křídla konventu budovu respektují. Lze předpokládat, že šlo o původní sídlo Jiřího z Milevska, které sloužilo zpočátku jako provizorium. Zajímavé je, že původně sousedilo s jiným kostelem, předchůdcem kostela P. Marie, kolem něhož se rozkládá pohřebiště z 11. – 12. století.²⁹³

Sídlo příslušníka nobility vázané na kostel bylo pravděpodobně objeveno v Třebušíně na Litoměřicku. Nelze však prokázat románské stáří kostela. Jediný hmotný pozůstatek tvoří krátký úsek příkopu vyplněný pozdně hradištními nálezy, mezi nimiž vyniká hlavně ostruha. Takovou situaci je někdy těžké správně klasifikovat, protože zemních opevnění kolem románských kostelů známe celou řadu. Někdy jsou opravdu masivní jako třeba ve Vrbčanech nebo Čáslavicích.²⁹⁴ Bohužel přesné datování chybí, takže je možné, že stojíme často před

²⁹² MACEK, P. (1996): Románský sakrální objekt v areálu bývalého cisterciáckého kláštera v Sedlci u Kutné Hory, ZPP 56, s. 8-11.

²⁹³ BŘICHÁČEK, P. – SOMMER, P. (1997): Milevsko, In: Encyklopedie českých klášterů.s. 364 – 370; Výsledky archeologického výzkumu, který vedl Pavel Břicháček, jsou prezentovány v klášterním muzeu.

²⁹⁴ PLÁČEK, M. (2001): Ilustrovaná, s. 68, 163.

stopami po opevňování kostelů v pozdním středověku.²⁹⁵ Příkop kolem sv. Petra na Budči byl datován do druhé poloviny 12. století, ale ten spíše areál kolem kostela, respektive hřbitova vymezoval než fortifikoval. Do 12. století je zatím datováno opevnění kolem kostela v Radonicích nad Ohří. Příkop mohl mít šířku až 6 m při hloubce dosahující až 3 m. Vykopaná zemina byla navršena na vnitřní ploše areálu o průměru asi 50 metrů. Teprve poté byl uprostřed zbudován kostel. Nestabilní podloží způsobilo také zánik kostela na počátku 20. století.²⁹⁶

Hlavní důvod, proč se vzbuzuje trebušínský nález tolik pozornosti, spočívá v tom, že narážíme na jeden z nemnoha příkladů kdy je možno předpokládané raněstředověké sídlo spojit přímo s konkrétní osobou. Byl jím Bleh de Trebusen, který svědčí roku 1169 mezi jinými na donační listině pro Johanity. Dále se z pramenů ztrácí, ale je s velkou pravděpodobností totožný s Blehem, který zastával kastelánský úřad v Litoměřicích mezi lety 1177 až 1185. To by také korespondovalo s jeho postupem na společenském žebříčku. Bleh se nazýval nejdříve podle svého majetku. S klasickým rodovým predikátem se setkáváme až v průběhu 13. století.²⁹⁷

Na severním konci Čelákovic, dnes u slepého ramene Labe se nachází ostrožnovitý výběžek. Místní pojmenování tohoto útvaru zní příhodně Hrádek. Jeho plocha je osídlena již od 10. století. Nejpozději ve druhé polovině 12. století vzniklo na šíji opevnění, které tvořil 5 m široký a 2,5 m hluboký příkop. Na vnitřní straně vyrostla zeď z lomové opuky zděná na hlínu. Pod dnešní v jádru gotickou tvrzí v západní části ostrohu byl zachycen relikt kamenné podezdívky dřevěné stavby z mladohradištního období, Snad pocházející z 12.století. Nejnověji autor výzkumu přehodnotil své datování k době počátků osídlení. Osada patřila až do roku 1290 králi, kdy byla postoupena klášteru v Sedleci.²⁹⁸

Nejzajímavější součástí areálu je románský kostel z konce 12. století. Zachovala se asi 12 m dlouhá loď a k ní připojená západní věž se samostanou východní zdí. Kostel prošel celou přestavbou od renesanční, přes barokní, až po restauraci kostela na konci 19. století. V západní části lodi stojí pavlačová tribuna, kterou podpírá jeden sloup, ale je podklenuta už dvěma

²⁹⁵ ČECHURA, M. (2006): Příkopy kolem kostelů, AH 31, s. 286 – 289.

²⁹⁶ MEDUNA, P. (1997): Curia Radunice, Acta historica et museologica Universitatis silesianae Opaviensis 3, s. 31-33. „...curiam suam Radunice...“ daroval Vladislav II, někdy před rokem 1148 strahovským premonstrátům. Kostel nechali postavit až oni. CDB I, č. 156, s. 157-161.

²⁹⁷ ŽÁPOTOCKÝ, M. (1973): Pozdněhradištní nálezy z Trebušína, otázka opevněných sídel z doby rané kolonizace 11. - 12. století na severním Litoměřicku. Litoměřicko 10, s. 5 – 25; Blíže ke genezi tohoto rodu. ŽEMLIČKA, J. (1997): Kastelán Blah a jeho rod, ČSPS 105/4, s. 193 – 206.

²⁹⁸ ŠPAČEK, J. (1977): Čelákovická tvrz, AH 2, s. 127 – 135; ŠPAČEK, J. (1997): Některé nové poznatky ze stavebně historického průzkumu a archeologického výzkumu bývalého Hrádku v Čelákovících, Středočeský sborník historický 32, s. 192 - 206.

křížovými renesančními hřebínkovými klenbami. Zaklenuté podvěží a je spojeno s lodí jen úzkým průchodem. První patro věže spojuje s tribunou téměř tři metry dlouhý valeně zaklenutý průchod. Na tribuně po jeho stranách jsou dva valeně zaklenuté výklenky se sedilemi. Z prvního patra věže je také přístup k otvoru, který je umístěn několik metrů nad podlahou do malého prostoru schovaného v síle zdiva nad chodbičkou na emporu. Tento objekt označovaný jako pokladnice je zaklenuta nízko posazenou valenou klenbou. Drobný portál se dal zevnitř uzavřít dveřmi se závorou. Osvětlení zajišťovalo pouze úzké šterbinové okénko na jih. V soupisu památek se uvádí, že dříve bývala tato prostora otevřena do lodi, „tvoříc emporu nad kruchtou“, ale spojení zde žádné neexistovalo.²⁹⁹ Na severní straně lodi u jejího západního konce byl pouze malý kousek pod římsou odhalen poměrně malý vchod. Nemohlo se jednat o vchod do podstřeší, protože se nachází v úrovni původních románských oken v lodi. Nabízí se tedy varianta horního patra tribuny. Portál byl proražen dodatečně snad v souvislosti s druným patrem renesanční tribuny. Vnitřní stranu otvoru dnes zakrývá pas barokní klenby. Z půdy je patrný pouze roh portálu.³⁰⁰ Václav Mencl předpokládal, že empora byla přístupná skrze věž portálem umístěným v její západní stěně, který směřoval k 50 metrů vzdálené tvrzi. Dnes je zde neoslohové okno.³⁰¹ Na jižní straně kostela je zazděný další přímý vrchod na tribunu. Byl vyhodnocen jako původně renesanční. Románskému původu by mohlo odporovat také bezprostřední sousedství hlavního portálu do lodi, což ale není úplně neobvyklé. Byl zrušen také díky přístavbě přípory barokní klenby. Dnes se chodí na tribunu otvorem proraženým údajně v barokním období na jižní straně věže.³⁰²

Výzkum malých opevněných sídel šlechty je v Čechách spjat s celoživotním úsilím Antonína Hejny. Především díky němu dnes máme k dispozici některé klíčové poznatky o raně středověkých feudálních sídlech u tribunových kostelů. Na začátku šedesátých let při záchranném výzkumu v zátopové oblasti orlické přehrady narazil v severozápadním sousedství románského kostela v Červené nad Vltavou na soubor objektů, z nichž některé bylo možné datovat do pozdně hradištního období. Do nejstarší fáze patří objekt s kamennou podezdívkou, který však nebylo možné odhalit celý, protože zasahoval pod zeď hřbitova. Mezi nálezy patří třeba reliéfní obkladová deska nebo šipka s tulejkou. Nejzajímavější je nález stavby dlouhé 18 a široké 8 metrů, kterou vymezovala podezdívka z na sucho kladených kamenů. Vnitřní prostor postrádal členění a dvěma vchody se otvíral k řece. Byly

²⁹⁹ PODLAHA, A. - ŠITTLER, E. (1901): Soupis památek historických a uměleckých v království českém politický okres Karlínský. Praha, s. 162-169.

³⁰⁰ ŠPAČEK, J. (1997): Některé, s. 195.

³⁰¹ MENCL, V. (1965): Panské, s. 40, 43.

³⁰² ŠPAČEK, J. (1997): Některé, s. 196-198.

tu nelezeny tři obložené ohniště a dvě velké zděné pece. Interpretace významu objektu není jasná. Existoval po celé 13. století, pak zanikl požárem. Hejna se domníval, že by mohlo jít o stanici vorařů, ale honosné nálezy mezi nimi například dlaždice s gryfem staví celou nálezovou situaci do jiného světla.³⁰³ Nekrologium kláštera ve Schlaglu uvádí k roku 1190 úmrtí Zdislavy, zakladatelky kostela in Ruffa, pokládanou někdy také za matku Jiřího z Milevska. Zdejší kostel však pochází někdy z druhé čtvrtiny 13. století. Mohl obsahovat původně pavlačovou tribunu.³⁰⁴

V případě lokality Chvojen u Benešova se jednalo o záměrné vytipování místa, které by bylo možné bezpečně spojit s raně středověkým dvorcem. Na výrazném návrší tu stojí zajímavý pozdně románský kostel a západně od něho je patrné valové opevnění, které chrání rozlehlou plochu svažující se k západu od temene kopce. Celková délka areálu činí v ose východ západ 215 m a maximální šířka 140 m. Vnější a vnitřní val odděloval příkop. Ke stavbě valů posloužil pouze vyhloubený materiál, který byl prostě nasypán. Stopy ztuzující konstrukce tělesa valu nebyly zjištěny. Původní vstup mohl být na jihozápadě, kde je val přerušen. Dalším valem, projevujícím se dnes jako terénní ústupek, byla ohraničená vrcholová plošina s kostelem a prostorem západně od něj. Právě v těchto místech jsou dodnes patrné terénní pozůstatky rozsáhlé stavby. Leží přibližně v návaznosti na osu kostela. Měřila na délku 20 metrů a šířku 9 - 10 m. Zdivo o síle jednoho metru z lomového kamene zděného na hlínu se dochovalo místy jen v negativu, přesto je možné předpokládat, že netvořilo jen podezdívku, ale celou výšku přízemí. Palácová budova byla členěná asi do dvou základních prostorů, na větší západní a menší východní. Obytnou funkcí dokládají kameny obložená ohniště. Sondy odhalily v bezprostředním okolí silnou kumulaci obytných a hospodářských objektů. Někdy byly mírně zahloubené a jejich stěny tvořily kúlové konstrukce. Počátek této fáze osídlení kladl Hejna někdy do sklonku 12. století a konec až na počátek 14. století. Palác tehdy zničil požár někdy na konci 13. či začátku 14. století. Tuto událost ale nelze s jistotou spojit s nějakou násilnou akcí. Úlohu centra zdejšího malého dominia převzal zřejmě hrad Kožlí, vzdálený pouhý kilometr západním směrem.³⁰⁵

Mnohem ojedinělejší nálezy z pozdně hradištního období pocházejí z předhradí. Nepodařilo se zde vystopovat žádný sídlištní objekt. Otázka datování opevnění zůstává

³⁰³ HEJNA, A. (1962): Středověká stanice říční plavby v Červené nad Vltavou. AR 14, s. 484 – 510; Týž, (1962): Zjištění stanice říční plavby v Červené nad Vltavou, ZPP 22, s.81-96.

³⁰⁴ MERHAUTOVÁ, A. (1971): Raně, s. 106 – 107; KAŠIČKA, F. - NECHVÁTAL, B. (1995): Hrádky a tvrze na Písecku. in: Hradky, hrádky a tvrze na Písecku. Písek, s. 224.

³⁰⁵ HEJNA, A. (1983): Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby přemyslovské v Čechách, PA 74, s. 366 – 395; Týž, (1968): Archeologický výzkum na Chvojně u Benešova, SVPP 9, s. 82-93. Prvně se uvádí v zemských deskách 1316 Ditricus de Chwoyna. Dva příslušníci drobné šlechty se stejným predikátem známe ještě z konce 14. století.

otevřená. Nelze vyloučit ani vznik v souvislosti s obléháním Konopiště v letech 1467 – 1468. Kostel sv. Filipa a Jakuba je zbaven všech původních architektonických článků. V interiéru jsou však významné nástěnné malby z 14. století. Většina ostění byla vyměněna během novorománských úprav na počátku 20. věku, kdy byla také vztyčena nad střední částí věž se sdruženými novorománskými okny. Z této doby pochází také jakoby raně gotická okna. Stavba bývá datována do druhé poloviny 13. století. Ke krátké obdélné lodi, položené napříč, se připojuje čtvercový mírně odstupněný presbytář a na východě věžovitě stavení, které na jižní straně o šířku svého zdiva předstupovalo před jižní fasádu lodi. Zdivo je lomové a silné od 2 do 2,4 m! Kněžiště je zaklenuto původní křížovou klenbou bez žeber s oválnými čely a v patkách s nápadnými hřebínky. Valenou klenbou potom prostor lodi i věže, přičemž ve druhém případě je vrcholnice klenby kolmá na osu kostela. Vítězný oblouk a také pas oddělující věž od lodi jsou již hrotité. Původně asi vyplňovala celé první patro věže dřevěná tribuna. Vstupovalo se na ni portálem v jihozápadním koutu lodi. Z jeho špalety vede schodiště v síle zdiva do podstřeší nebo do předpokládaného 2 patra věže.³⁰⁶

Zcela odlišný vývoj prodělal nedaleký hrad v Týnci nad Sázavou. S největší pravděpodobností byl původním centrem přemyslovského Vladislavického újezdu. Už na konci 11. století byla postavena na skalnatém ostrohu nad řekou rotunda. Její původní zasvěcení je neznámé. Na jejím vnějším plášti zaujme zajímavá struktura zdiva, kdy vrstvu mohutných kvádrů odděluje vždy několik řádek malých kvádrů. Stáří rotundy dokládá značně rozsáhlé pohřebiště. Můžeme předpokládat, že v této fázi osídlení byla celá plocha nějakým způsobem „otýněna“. Druhou etapu vývoje zahájily velmi radikální zásahy. Kolem celého temene návrší byl vylámán poměrně mohutný příkop, který proťal i pohřebiště situované jižním směrem od kostela a způsobil jeho zánik. Na severní straně oválného areálu vznikl nákladný palác, vybudovaný z pečlivě opracovaných žulových kvádrů. Svah zde klesal prudce k severu, proto musel být rostlý terén poměrně náročně upravován pro základ stavby dlouhé 19 a široké 11 m. Zdivo na maltu je silné od 1,5 m do 2 m a to i na jihu, kde tvoří jen plentu přisazenou k rostlé skále v celé výšce přízemí. Na severu byla zeď založena v úrovni terénu. Dvě slabší příčky dělily vnitřní prostor na přibližně stejné krajní komory a prostřední úzkou vstupní část. Ještě před vznikem kamenného paláce existovala po neznámo jak dlouhou dobu na jeho místě jakási kulová stavba. Původní vstup uprostřed severní fronty

³⁰⁶ HYZLER, J. (1969): Poznámky ke stavbě kostela sv. Filipa a Jakuba ve Velkém Chvojně, SVPP 10, s.223- 226; PODLAHA, A. (1911): Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu Benešovském. Praha, s. 82 - 91.

zanikl spolu s přístupovým můstkem přes příkop někdy kolem poloviny 13. století. Patrně ani předtím nesloužil jako hlavní brána do nově vybudovaného areálu.³⁰⁷

Přibližně ve stejné době jako palác, tedy buď na konci 12. nebo na počátku následujícího století, byla přistavěna ke starší rotundě věž. S palácem ji spojuje podobná stavební technika. V interpretacích její funkce dosud nepanuje shoda. Tomáš Durdík ji považuje za bergfrit. Mohla mít i obytnou funkci. Naposledy Jiří Varhaník shromáždil důkazy pro teorii zvonicevé věže.³⁰⁸ Podobně jako na Budči by vznikla kvůli blízkosti opevnění na severu a ne na západní straně. Přízemní prostor je klenutý křížovou klenbou. Sloužil jako předsíní rotundy. V západní stěně vede schodiště v síle zdiva do prvního patra věže, které je také zaklenuté. Velká okna na sever a východ pochází z novověkých úprav. V severovýchodním rohu místnosti je dosud patrný zazděný portál, který umožňoval také vnější přístup. Druhé patro je přístupné otvorem v klenbě. Osvětluje ho jen dvě malá obdélná okénka a vcházelo se odtud portálem do podstřeší rotundy. Nástavba na původní románskou korunu zdiva rotundy pochází z pozdějších období. Od druhého patra se zdivo věže zeslabuje na pouhých 75 cm. Třetí patro nevykazuje žádné okenní otvory. Čtvrté patro bylo původně vyšší. Zachovala se jen jeho spodní část. Stopy velkých zazděných otvorů, jež jsou dobře patrné ještě na vedutách z počátku 20. století na východní a severní straně, jsou již téměř nezřetelné.³⁰⁹ Mohlo by se jednat o pozůstatek zvonicevého patra s typickými sdruženými okny.

Jedinečný komplex, který vznikl v Týnci někdy na počátku 13. století, představuje interpretační oříšek. Podle třech kůlových jamek zachycených v pravidelném odstupu 3,5 metru na severozápadní straně lze předpokládat, že ohrazení na vnitřní straně příkopu se tvořila spíše lehčí, asi vyplétaná konstrukce. Antonín Hejna navíc odmítl možnost nějakého valového opevnění z toho důvodu, že mu překáží objekty, které jsou příliš blízko hrany příkopu.³¹⁰ Pro hrady tzv. přechodného typu, jejichž ideálním příkladem je třeba Angerbach u Kožlan, však bylo typické právě zapojení objektů přímo do fronty valového opevnění bez zpevňující vnitřní konstrukce. Kůlové jamky by se potom daly vysvětlit jako pozůstatek zpevňující plenty valu.³¹¹ Po něm ovšem dosud nebyly nalezeny žádné stopy. Příkop a palác zanikl až někdy na počátku 15. století. U rotundy neznámého zasvěcení

³⁰⁷ HEJNA, A. (1971): Archeologický výzkum v areálu hradu v Týnci nad Sázavou. SVPP 12, s. 70-89.

³⁰⁸ VARHANÍK, J. (2002): Věž rotundy v Týnci nad Sázavou. Dějiny staveb, s. 182 - 188. považuje dokonce první patro věže za tribunovou kapli, podobnou jakou objevil v Miroticích.

³⁰⁹ WOLF, V. (1971): Historicko-kartografické a ikonografické materiály Týnce nad Sázavou. SVPP 12, s.90- 114.

³¹⁰ HEJNA, A. (1983): Příspěvek, s. 395 - 430.

³¹¹ DURDÍK, T. (1976): Nástin vývoje hradu v Podblanicku a v dolním Posázaví, SVPP 17, s. 118-120; Týž, (2000): Ilustrovaná, s. 567 - 568.

můžeme předpokládat někdy na počátku 13.století její proměnu v pouhou hradní kapli. V souvislosti s nástavbou nebo i dříve byla snesena lucerna na vrchu kopule rotundy.³¹² Přístavba zvonice věže po zániku farní funkce se tedy zdá být nesmyslná. Na druhou stranu průchozí přízemí věže, stejně jako zajištění vstupu závorou, jsou prvky uvnitř hradního areálu nečekané. Podobně působí podivně předpokládané dva přístupy do hradu, které by mohly naznačovat v prvopočátku dvě samostatně fungující části areálu.

Antonín Hejna vycházel z předpokladu o blízkém vzájemném vztahu raně středověkého šlechtického sídla a románského kostela také při výzkumu ve Vroutku. Tato lokalita vstoupila do dějin roku 1227. Tehdy ji spolu s Mostem a Dolním Jamným odkázal Kojata z Mostu křížovníkům Božího hrobu na Zderaze. Ve své závěti nezapomněl ani na jiné církevní ústavy, příbuzné a téměř dvě desítky družiníků - *servientes*.³¹³ Jádrem svých držav však věnoval rodinné fundaci. Také na poslední jmenované lokalitě se zachoval významný tribunový kostel. I přes slohovou pokročilost obou sakrálních staveb lze oprávněně předpokládat, že je dal vybudovat ještě Kojata.

Kostel sv. Jakuba ve Vroutku dodnes vzbuzuje svou architekturou mimořádný dojem. Patří do skupiny našich pozdně románských kostelů nazývaných jako Vinecká. Podobně jako v Potvorově se stavba vyznačuje bohatě profilovaným soklem, stěnami z pečlivě přitesaných kvádrů, členěnými lisénami a znovu se uplatňuje pod římsou obloučkový vlis typického tvaru. Umělecký dojem ještě zvýrazňuje odlišení materiálu obvodového zdiva a plastických detailů červeným a bílým pískovcem. K obdélné lodi se na východě připojuje půlkruhová apsida a na západě hranolová věž obdélného půdorysu svou kratší stranou. Podvěží, které odděluje od lodi jen půlkruhový pas, je zaklenuto dvěma křížovými klenbami. Věž je přístupná portálem, který ústí od severu do samostatné východní části prvního patra s valenou klenbou. Tento prostor se otvíral přímo širokým obloukem na pavlačovou tribunu. Na opačné straně ústil malý portál do stejně veliké západní místnosti, sklenuté tentokrát křížovou klenbou. V její severní stěně byla vybudována prostorná trezorová schránka. Z jižní strany předsíně také vedlo schodiště v síle zdiva do druhého patra věže. Pavlačová část tribuny se bohužel nedochovala. Jedinými pozůstatky jsou polopíle s římsami. Podle otisků klenebních čel je zřejmé, že byla podklenutá třemi křížovými klenbami a podpíraly ji tedy dva pilíře nebo sloupy.³¹⁴

³¹² MERHAUTOVÁ, A. (1971) Raně, s. 345

³¹³ CDB II. č. 302, 303, s. 300 - 302.

³¹⁴ NOLL, J. - VARHANÍK, J. (1993): K obnově kostela sv. Jakuba Většího ve Vroutku, ZPP 53, s. 129-150; MERHAUTOVÁ, A. (1971): Raně, s. 357 - 358.

Severozápadním směrem, pouhých 6 m od nároží věže, byly odhaleny základy rozsáhlého objektu. Měřil v severojižní ose 11 m. Jeho západní obvod bohužel zasahuje pod ohradní zeď novověkého dvora, ale i tak zachycená šířka činí 8 metrů. Stavba byla zahloblena oproti podloží asi o 1,2 m. Při stěnách probíhaly plenty z lomového kamene spojované pouze jílem o šíři necelého metru. Byla objevena i jedna velká kulová jáma svědčící o nějaké vnitřní konstrukci. S největší pravděpodobností musíme počítat s tím, že se jednalo o dvoupodlažní objekt. Zdá se, že jeho existence byla poměrně krátká. Vznikl snad dříve než kostel, ještě na počátku 13. století, ale poloviny téhož věku se zřejmě již nedožil. Patrně zdejší panské sídlo, za které můžeme objekt oprávněně považovat, ztratilo po smrti Kojaty z Mostu své opodstatnění. Nedávno se podařilo kolem kostela zachytit i příkop, který byl zjištěn výkopy již v 19. století, ale jeho stáří bohužel neznáme.³¹⁵

Roku 1238 vystupuje mezi svědky na listině Václava I. pro Marienthal jistý Hageno de Zvethiz. Ze souvislostí jde vyvozovat, že se jednalo patrně o klienta osecké větve Hrabšiců.³¹⁶ Tento rok odpovídá výsledkům archeologického výzkumu, který byl proveden u románského kostela v Bedřichově Světcí. Byl zasvěcen opět sv. Jakubu. Vznikl na okraji malé terasy uprostřed vsi. Jednolodní stavbu dnes ukončuje obdélné presbyterium z druhé poloviny 14. století, které nahradilo prostou polookrouhlou apsidu. Rovněž západní dvouosá tribuna se nedochovala. Dalo se na ni vystoupit po schodišti v síle západní stěny nebo vnějším portálkem ze severní strany. Kostel byl postaven asi někdy během 20. nebo 30. let 13. století.³¹⁷

Přibližně ve stejné době vznikl při severozápadním okraji terasy soubor několika budov seřazených v severojižní ose. Ohrazení, jehož stopy byly zaznamenány po stranách tvořila nějaká lehčí konstrukce. Nejdůležitější objekt byl zahloben více než jeden metr do podloží. Po jeho obvodu bylo zapuštěno do země 8 dvojic kůlů. O 8 vnitřních sloupů se zapírala konstrukce obvodových stěn, které vymezily užitnou plochu 3,2 x 3,5 m. Obvodové sloupy zpevněné zásypem zřejmě nesly konstrukci vyššího podlaží. Tato fáze šlechtického sídla trvala velmi krátce, patrně ji lze klást jen do průběhu druhé třetiny 13. století. Objekt ještě nestačil nepřekročit svou životnost, přesto byly kůly vyjmuty a snad druhotně použity. Východní polovinu objektu totiž narušilo hloubení mohutného příkopu, který měl na šířku až 5 m a dosahoval hloubky 2,2 m. Vymezoval přibližně čtvercový areál mezi dříve osídlenou

³¹⁵ HEJNA, A. (1976): Venkovská opevněná sídla 10. - 13. století v Čechách, AR 28, s. 279–290; týž (1977): Opevněná venkovská sídla doby přemyslovské v Čechách. AH 2, 69–80; Podrobněji publikoval nálezy KLÁPŠTĚ, J. (1994): Paměť krajiny středověkého Mostecka. Most, s. 145–149; Týž, (2005): Proměna, s. 105 – 113.

³¹⁶ CDB III/1 č. 176, s. 217–220.

³¹⁷ MERHAUTOVÁ, A. (1971): Raně, s. 93.

plochou a severozápadním nárožím kostela. Pouze severní strana nemusela být takto opevněna, protože ji chránil dostatečně příkrým sráz. Ohrazení na vnitřní straně příkopu zajišťovala zřejmě opět jen lehčí dřevěná konstrukce. Z vnitřní plochy známe dvě polozemnice se stěnami obloženými kamennou plentou. Ani tato forma sídla však neměla dlouhého trvání. Zánikový horizont je kladen na konec 1. třetiny 13. století. Poté se pravděpodobně přesunulo zemanské sídlo do dvora ve vsi jihozápadně od kostela.³¹⁸

Dostali jsme se tak až na práh raného a vrcholného středověku, kdy sídla šlechty dostávají zděnou podobu. Jeden z nejranějších příkladů tvrze prozkoumala Květa Reichertová v Martinicích u Votic. Zajímavý je především v souvislosti s raně gotickým kostelem, který byl postaven ve stejné době tedy ve třetí čtvrtině 13. století v jihozápadním sousedství. Informace o prvním majiteli máme až z roku 1318, kdy se objevuje Jaroslav z Martinic spolu se syny Hronem, Petrem a Benešem.³¹⁹ Nejstarší částí tvrze byla dva a půl metru silná hradba uzavírající vnitřní prostor téměř kruhového půdorysu. Zpevňují ji dvě věžice nebo spíše opěráky. K vnitřnímu obvodu hradby přiléhaly v první fázi jen dva menší zděné objekty. Teprve během dalšího vývoje ve druhé polovině 14. století jádro vyplnily tři obytná křídla a obranu zlepšila patrně průchozí věž. Byla přistavěna k vnějšímu obvodu, vlastně do příkopu, který napájela voda z blízkého rybníčka. Celek ještě obklopoval val. Tvrz přestala sloužit svému účelu až na konci 15. století.³²⁰

Jihozápadně odtud stojí kostel Nanebevzetí Panny Marie. Jedná se o blokovou stavbu, kde presbyterium má stejnou šíři jako loď, od které ho odděluje půlkruhový vítězný oblouk. Celkem byl kostel zaklenut zřejmě třemi čtvercovými křížovými poli s pětibokými žebry, podobně jako v Arnoštovicích. Západní pole se ovšem nedochovalo stejně jako meziklenní pas. Současná klenba je barokní. Mendl předpokládal, že zde původně klenba neexistovala. Západní pole měla vyplňovat věžovitá stavba, jejíž první patro s emporou by se otevíralo do lodi velkým arkádovým obloukem. Současná západní empora je dřevěná a pochází z novověku. Do kostela se vchází ústupkovým lomeným portálem od jihu. Tympanon zdobí

³¹⁸ KLÁPŠTĚ, J. (1994): Paměť krajiny, s. 31-38, 149-152, 158-159; Týž, (2005): Proměna, s. 113 – 118.

³¹⁹ REICHERTOVÁ, K. (1967): Archeologický, s. 42 považuje za prvního majitele Boleslava ze Smečna uvedeného roku 1252, tedy předka Bořitů z Martinic; SEDLAČEK, A. (1998): Hrad, zámky a tvrze království českého, Praha, s. 243 píše, že „pozdější páni z Martinic pokládali Jaroslava a syny jeho za své předky, ovšem jen podle pouhého příjmení.“ Rod z Martinic získal Smečno až roku 1416, příbuznost s Bořity z Ředhoště po meči není prokázána.

³²⁰ REICHERTOVÁ, K. (1967): Archeologický výzkum středověké tvrze v Martinicích u Votic, SVPP 8, s. 39 – 73; Týž, (1955): Stavební podoba jihočeské středověké tvrze, ZPP 15, s. 174-190.

motiv mříže a květů. Druhý vchod vedl ze směru severněji položené tvrze přímo do presbyteria.³²¹

IV. 3. Profánní prostory u vesnických románských kostelů

Doposud jsme se zabývali románskými kostely a jejich možným vztahem k profánním objektům. Je třeba upozornit na objekty, které byly spolu přímo spojené. Nejstarší takový komplex na našem území vznikl na Pražském hradě již v 11. století. Představuje ho biskupský dům a na něj navazující kaple sv. Mořice. V druhé fázi byla dokonce do kaple vestavěna empora a můžeme tedy předpokládat, že byla také přístupná přímo z obytné místnosti prvního patra biskupského paláce. Podobně byl propojen přemyslovský palác na pražském hradě s kaplí Všem Svatých, která byla vysvěcena roku 1185. S velkým sálem sousedila obytná knížecí komora, kterou odděloval od kostela ještě nástupní prostor. Dolní vstup umožňoval přímé spojení s lodí a horní portál přístupný po kameném schodišti mířil přímo na tribunu. Která mohla být spojena přímo knížecím bytem.³²²

Jaká však panovala situace na českém venkově raného středověku? Velmi dlouho zde pozorujeme zásadní kvalitativní rozdíl mezi konstrukcemi chrámů a obytných objektů. Kostel jako nejpevnější stavba se přímo nabízel k různému utilitárnímu využití. Nesporně sloužil jako útočiště, což dokládají závory, které zajišťovaly vchody do lodi, do věží nebo na emporu (Vroutek, Řesanice). Důležitá byla útočištná funkce věží a podstřešních prostor (Kyje, Trstenice). Mezi obranná opatření může patřit i samotný horní vstup na emporu, jak naznačil A. Tomaszewski. Představovala spolu s věží samostatně hajitelný prostor, který zajišťovala opět závora (Vroutek). Obrannou hodnotu zvyšovalo také schodiště v síle zdiva, které umožňovalo jediný přístup do vyšších pater věže (Vroutek, Potvorov, Jakub).³²³ Některé kostely evidentně sloužily jako mocenská opora v krajině, která ještě neznala

³²¹ MENCL, V. (1962): Středověká, s. 233 – 237. Mencl viděl západní část lodi zeslabenou, ale tomu nic nenesvědčuje. Západní pole klenby je barokní. Ani v Arnoštovicích, které jsou půdorysem, architekturou tak i geograficky Martinicím velmi blízké, už nezbylo z původní tribuny nic, ale zůstala třeba dvě tribunová okénka nebo schodiště v síle zdiva.

³²² DRAGOUN, Z. (2002): Praha 885 – 1310, s. 10-12, 32-36.

³²³ K tématu například VARHANÍK, J. (1999): Středověký vesnický kostel jako refugium, AH 24, s. 313 – 318; SOMMER, J. (1989): Gotické kostely s obrannými zařízeními na českém venkově, Sborník klubu přátel muzea hlavního města Prahy, s. 195 – 200; PRIK, D. (1989): Podoby, passim; Týž, (1993): Středověký, passim; ČECHURA, M. (2002): Opevněný kostel v Řesaních, CB 8, s. 375-380.

soukromých hradů. Alespoň druhotný obytný účel, by v některých případech bylo možné také předpokládat. Nicméně výsledky dosavadního českého bádání jsou zatím v tomto ohledu spíš diskutabilní. Navíc jsou doprovázeny řadou omylů jako například údajný krb v západní komoře prvního patra věže kostela ve Vrutku.³²⁴

Věc je o to složitější, že se krby skutečně v kostelech objevují. Falcká kaple v Chebu obsahuje v horním podlaží po severní straně presbyteria dvě místnosti nad sebou spojené točitým schodištěm.. V horní se nachází krb, který zde přibyl za přestavby někdy v 15. století. Dříve se situace interpretovala jako obydlí kaplana, dnes se považuje za pozůstatek alchymistické dílny.³²⁵ Do 15. století se datuje také severní přístavba klášterního kostela v louce, která ukrývá v prvním patře místnost s krbem. Různá otopná zařízení nebo i roubené komory známe z obytných nástaveb románských kostelů u našich sousedů v Bavorsku a Rakousku. Pocházejí ovšem také až ze 14 nebo 15. století. Tzv. Turmkapelen najdeme nedaleko od našich hranic třeba v Hofu am Regen nebo Schönkirchu.³²⁶ Románského stáří jsou ale různá obranná polopatra (Aicholding, Obertrubenbach), úkryty nad presbyterii (Hof) nebo chórové věže s útočistnou funkcí, podobné jaké se k nám rozšířili ze západu hlavně přes Chebsko.³²⁷ Nejpregnantněji úlohu takové věže vyjadřuje kostel v Propsteibergu. Západní štíhlá zvonice nemohla v případě nebezpečí sloužit jako útočiště, proto byla nad presbytářem vztyčena nová hmotnější věž. Tato lokalita je přeci jen trochu netypická a náleží mezi tzv. Burg-Kirchen-Anlage. V Rakousku se tak označují raná sídla šlechty spojená s kostelem. Někdy mohou mít i mohutné opevnění, jak je vidět na Landštejně. Útočistné patro na lodí kostela bylo navíc vybaveno střílnami, podobně jako kostel v Altweitře. S tím se ovšem na našem území v románském období nesetkáváme.³²⁸

V této souvislosti je třeba zmínit ještě skupinu pozdně románských rotund na jižní Moravě, na nichž se odrazily vlivy z Podunajské oblasti. Vyznačují se vysokou válcovou lodí a patrem refugiálního účelu. V Častohosticích a ve Štěpkově bylo patro přístupné schodištěm v síle zdíva portálem umístěným několik metrů nad zemí zevnitř kostela. V Častohosticích

³²⁴ Komín ve zdi dosahující až do krovu z komnaty v prvním patře viděl LEHNER, F. J. (1905): Dějiny umění národa českého díl II. Praha, s. 81; Podstatné ovšem bylo, že tuto informaci převzala do svého kompendia MERHAUTOVÁ, A. (1971): Raně, „...*má ve zdi drobný krb s komínem v síle zdi.*“, s. 358.

³²⁵ ŠEBESTA, P. (2001): Štaufská hradní kaple v Chebu. Sb. Cheb. muzea 2000. s. 9 – 17.

³²⁶ HAGER, G. (1905): Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern, Oberpfalz und Regensburg, bezirksamt Tirschenreuth. München, s. 63 – 67; MADER, F. (1908): Die Kunstdenkmäler, bezirksamt Roding; KAFKA, K. (1969-70): Wehrkirchen Niederösterreichs I-II, např. Edlitz s. 45-54.

³²⁷ SOMMER, J. (1989): Ke stavebním zvláštnostem středověkých kostelů s chórovou věží v okolí Chebu. Památky a Příroda 14, s. 468 – 475.; Týž, (1986): Ke stavební podobě gotických kostelů s chórovou věží ve východní části středních Čech. Památky a Příroda, s. 595 – 602.

³²⁸ KUHTREIBER, T. – ZEHETMAYER, R. (1998): Die Geschichte des Probsteiberger, Zwettl. Věž postavili v roce 1231 podle dendroanalýzy.

navíc ústil další portál na vnější stranu ve výšce osmi metrů. Další příkladem je o něco větší rodunda v Šebkovicích, která dosahuje vnitřního průměru 7 m. Na západní straně navíc původně stála věž s emporou, která byla přístupná z lodi schodištěm v síle zdi. Ještě před polovinou 13. století nahradil apsidu nový kvadratický presbytář. Na jeho útočištné polopatro opět vedlo schodiště v síle obvodového pláště. Sakristie s kostnicí byla přistavěna k severnímu boku až v druhé polovině 13. století.³²⁹

A. Merhautová uvedla do literatury dva příklady románských panských sídel spojených v jeden celek s kostelem Švihov a sv. Jiří v Doubravce. Posledně jmenovaná lokalita byla dříve spojována s klášterem, který měl založit svatý Vojtěch.³³⁰ Dnešní téměř čtvercovou loď kostela sv. Jiří dělila, jak se zdá z průzkumů v době oprav na počátku 20. století, přibližně nad dvě stejné poloviny vodorovná příčka. Jižní část měl tvořit kostelík s malou apsidou a na západě s tribunou a severní část vyplňovat obytná budova, jejíž patro bylo přímo spojené s emporou. Analogii měl představovat kromě kostela ve Švihově třeba hrad Wildstein na Chebsku. Vlivy chebské architektury viděla Merhautová především v použití techniky zdiva z bosovaných kvádrů.³³¹ Dnes je z nich provedena celá severní stěna a budí značné podezření. Z fotodokumentace pořízené před opravou v roce 1912 je patrné, že původní úprava zdiva byla odlišná.³³² V průběhu 14. století byl prostor kostela zcelen v jednu téměř čtvercovou loď a na východě byl přistaven polygonální presbytář. Sakristie na severu a průchozí věž na jihu vznikly patrně až v období baroka. Mezi původní románské detaily můžeme počítat okno v ose apsidy, naproti němu pak okno západní stěny, v úrovni předpokládané empory, a na jihu větší okno zakryté věží. Tato okna okrouhlými záklenky doplňuje potom malý kruhový průzor vedoucí z apsidy do gotického presbyteria.

Na počátku celého sporu stojí tradice, kterou zaznamenal Příbík Pulkava: „...*Vojtěch však mezitím zanechal své bratry, kteří jej doprovázeli, v plzeňské krajině a dal jim v tom*

³²⁹ MĚŘÍNSKÝ, Z. (1997): Od připojení Moravy v rámci českého státu do válek husitských. in: Moravskobudějovicko – Jemnicko, red. V. Nekuda, Brno, s. 159 – 164; KONEČNÝ, L. (1990): Zjišťovací průzkum a rekonstrukce románské rotundy sv. Maří Magdaleny v Šebkovicích u Znojma, VVM 42, s. 61 – 71.

³³⁰ Zastáncem této teorie byl především Václav Mencl. Slohově celý komplex zařadil do konce 10. století. Skládal se z příbytku konventu na severu, z kostela a na jihozápadě navíc z přístavku s oratoří v patře. Opět důsledně používal jen tento termín, protože si nepřál, aby se zaměňoval s panskými tribunami. MENCL, V. (1959): Architektura, s. 334 – 336; S Menclem souhlasil TUREK, R. (1965): Emporové, s. 24 – 25, který zaznamenal ještě existenci valů okolo kostela.: Rovněž LÍBAL, D. (1974): A. Merhautová, recenze, Umění 22, s. 172 byl přesvědčen o správnosti datování do 10. století, později se ovšem postavil smířlivěji k možnosti mladší severní přístavby ve 12. století.

³³¹ MERHAUTOVÁ – LIVOROVÁ, A. (1963): Poznámky k původu kostela sv. Jiří v Doubravce. Umění 11, s. 207 – 209.

³³² MACHÁČEK, A. (1992): O využití slohových znaků k posouzení stáří „kostelce“ sv. Jiří. In: Milénium kostela sv. Jiří v Doubravce u Plzně. 992 – 1992 Plzeň, s. 52 – 93.

*kraji zbudovat překrásný kostel ke cti Matky Boží Panny Marie, jež nazval Kostelec.*³³³ Pulkava asi nějakým způsobem popletl dva kostelce, které patřily Břevnovu ve 2. polovině 14. století. Zmínce spíše odpovídá břevnovské proboštství Narození Panny Marie v Kostelci nad Vltavou.³³⁴ Podle A. Macháčka je severní část současná s gotickou přestavbou kostela. Románské kvádríky tu byly použity druhotně po zbourání severní zdi staršího kostela. Ale původ a účel starší jižní části zůstává nejasný. Nezachovaly se totiž žádné výraznější architektonické články. Zdivo apsidy a jižní lodi se skládá z malých pískovcových kvádrů kladených v pravidelných řádcích a vyrovnávaných vrstvami úštěpků. Jednoduchá ostění otvorů v apsidě a západní stěně jsou vytesána z jednoho kusu kamene. Apsida je zaklenuta jakoby nepravou klenbou. Konfrontace těchto archaických nebo spíše retardačních znaků s pokročilejšími, jako například překlad záklenku okna apsidy a také armování jihozápadního a jihovýchodního nároží velkými kvádry, zatím přináší spíše rozporuplné výsledky.³³⁵ Novější půdorysné plány obsahují vždy základy příčky empory, ale na nejstarším plánu z doby opravy kostela po něm není ani stopy. Ladislav Lábek, který byl autorem jediné původní fotodokumentace výzkumu zaznamenal: „*Pokud byla za restaurace odstraněna dlažba, mohli jsme však spatřiti v zemi i zachovanou část stěny severní. ...z půdorysu jest zjevno, že zachovala se jen západní polovina základů a tu nás poutá jakýsi výčnělek, který by poukazoval na příční zeď empory, ale byl spíše rozšířenou základnou pro někdejší vchod na straně severní.*“³³⁶ Z celé situace lze vyvodit tento závěr: Jižní část byla boční lodí, která byla spojená s hlavní lodí průchodem. Kulatý otvor na severní straně apsidy možná původně umožňoval spojení s původním presbytářem. Existenci sídla nelze v tomto případě prokázat. Mohlo se rozkládat na jiném místě hřbitovního pahorku. Poloostrov s kostelem sv. Jiří v zátočině Berounky vyděloval podle leteckých snímků zaniklý vodní příkop.³³⁷

Podobný objekt, jak už bylo naznačeno, představoval kostel sv. Jiljí ve Švihově. Stojí izolovaně na pahorku východně od vsi. Roku 1245 se jmenují ve svědečné řadě bratři

³³³ NOVÝ, R. – SLÁMA, J. – ZACHOVÁ, J. (1987): Slavníkovci ve středověkém písemnictví, Praha, s. 347.

³³⁴ SOMMER, P. (2007): Svatý, s. 48; Obě lokality uvádí k roku 1406 břevnovský urbář: „...*eccl. Kostelec prope Plznam specat ad mon. Brewnow, vel dicitur s. Gyrzie v Tyncze...*“ s. 188, „...*villa Kostelec...monasterii Brewnowensis...*“ s. 180, Decem registra censum bohemicum compilata aetate bellum husiticum praecedente, ed. J. Emler, Praha 1881; Ke sv. Jiří prezentuje 1361 břevnovský opat LC I/1, s. 149; Kostelec nad Vltavou „*praepositura*“ RDP s. 62.

³³⁵ Mezi takové patří i datování do 9. století. MACHÁČEK, A. (1992): O využití, s. 71 – 87; Pohřebiště kolem kostela bylo datováno archeologicky do 1. pol. 11. století. Denár knížete Oldřicha je však nejasného původu a záušnice mají v průměru 4 – 5 cm. FRÝDA, F. (1992): Raně středověké nálezy u sv. Jiří v Doubravce, in: Milénium kostela sv. Jiří v Doubravce s. 28 – 29.

³³⁶ Citaci uvádí MACHÁČEK, A. (1992): O využití, s. 57.

³³⁷ ČECHURA, M. (2006): Příkopy, s. 288.

Držikraj ze Švihova a Blažej z Poleně synové Budivoje.³³⁸ Patrně téhož Budivoje, který se spolu s bratrem Blažejem a otcem Držikrajem objevuje již na listině pro Johanity, jenž se hlásí k roku 1194.³³⁹ Kostel se skládá ze západní věže, obdélné lodi, a čtvercového chóru. Po celé délce lodi a věže přiléhá z jižní strany obdélný přístavek valeně zaklenutý. Okénko pozdně románského původu s polookrouhlým záklenkem je osazeno v jeho ose na východní straně. Slohové prvky profilovaného ostění patří asi druhé čtvrtině 13. století a mají analogie třeba s kostelem v Srbici. Pozdně románského stáří jsou snad i spodní patře věže a lodi. Zeď která oddělovala obě prostory, byla probourána v neznámé době. Současné úpravy arkád pocházejí asi z 19. století. Pokud je valená klenba v prvním patře věže průvodní jednalo se o věžovou tribunu snad spojenou ještě s dřevěnou pavlačovou v lodi, podobnou jaká tu slouží dnes. Celý objekt tribuny, včetně schodiště napůl zasekaného do severní stěny věže, působí spíše novověkým dojmem. Jižní přístavek ovšem musíme jako profánní odmítnout. Na jižní straně je patrné původní sanktuarium. Kostely v Doubravce a ve Švihově budou patrně souviset se skupinou pozdně románských a raně gotických venkovských chrámů, které obsahují nově se objevující sakristii – soukromou kapli. Sloužily nejen k přípravě kněze na mši, jako schránka pro ostatky nebo posvěcenou hostii a samozřejmě jako trezor nebo útočiště, ale také jako soukromá oratoria nebo pohřební kaple zakladatelů.³⁴⁰

Určitou analogii můžeme hledat v kostele sv. Anny v Příbyslavicích. Vývoj složitějšího stavebního souboru není dosud zcela jasný. Již na sklonku 12. století zde stála malá podélná svatyně s okrouhlou apsidou zasvěcená snad sv. Gotthardu nebo Panně Marii. Skládal se ze západní věže podélné lodi a odstupné apsidy, kterou odhalil archeologický výzkum. Pozůstatkem původní pavlačové tribuny nesené pouze trámy je úzké tribunové okénko. Nynější zděná raně barokní tribuna je o něco výše, takže ho částečně překrývá. Díky zvýšení tribuny musel být proražen i záklenek původního románského portálu, který spojoval tribunu s věží. Roku 1224 se uvádí v Příbyslavicích královský kaplan Jeroným a o sedm let později se vyjmenovává mezi věnnými statky královny Konstancie také provincie příbyslavická. Klíčový význam lokality dokazuje i to, že ještě ve druhé polovině 14. století přináležela k markraběcím statkům. S kaplanstvím v Příbyslavicích bylo spojeno písařství provincie se

³³⁸ CDB IV/1, č. 85.; jiné chotěšovské falzum jmenuje mezi svědky Držikraje ze Švihova k roku 1254, RBM II, č. 8.

³³⁹ CDB I, č. 349. listina je určitě falešná snad někdy z pol. 13. století.

³⁴⁰ BENEŠOVSKÁ, K. (1986): Kostel v Trstenici u Znojma a otázka funkce tzv. vedlejších prostor středověkých kostelů. AH 11, s. 305 – 312. podobný útvar jako ve Švihově připomíná u kostela P. Marie v Dobrušce. Celou problematiku propracovala RADOVÁ, M. (1983): Poznámky k dosavadnímu datování některých raných kostelů v Čechách, Sb. Nár. Muzea 37 řada historická A, s. 117 – 128.; Týž, (1986): Sakristie s apsidou vesnických farních kostelů. Umění, s. 441 – 449.

správou berně.³⁴¹ Jednalo se o důležitý zeměpanský dvorec, z něhož se zatím kromě budov kostela podařilo objevit jen pozůstatek palisádového ohrazení pod severovýchodním přístavkem. Většina jeho areálu je však v současnosti skryta pod mohutným poutním kostelem z druhé poloviny 18. století.

Literatura se většinou shoduje, že k prvním písemným zprávám se časově váže i pozdně románská přestavba kostela. Nový pravoúhlý chór vnitřní prostor téměř zdvojnásobil a navíc byla po severní straně připojena sakristie – kaple, považovaná za původní patrové obydlí faráře. Rovněž románského původu má být i severozápadní přístavek, který celý soubor nakonec doplnil v půdorysu do tvaru obdélníka. Podle některých názorů stála severozápadní přístavba původně samostatně. Mělo již o obydlí faráře, které se dotýkalo staršího kostela pouze nárožím. Obě stavby spojovala chodbička v síle zdiva.³⁴² Původní vstup z lodi do kaple se nedochoval. Pozdně románský portálek byl zde snad osazen dodatečně. Chodbička ve výši prvního patra dosud vede z lodi do údajně románské obytné místnosti. Nicméně právě tato prostora nenese žádné znaky, které nasvědčovaly takovému stáří. Zdivo je zde zřetelně slabší než v přízemí. Na severní straně vidíme tři střílnové otvory a na východě okno s půlkruhovým záklenkem, nikoli však románské. Po jeho stranách jsou dvě sedátka. V případě nebezpečí stačilo zajistit okno okenicí se závorou. Další závora uzavírala také chodbičku, ke které se dalo vystoupat jediné po žebříku z lodi. A poslední závora zajišťovala vstup oproti patru severozápadního přístavku. Máme před sebou zřejmě útočištnou, příležitostně obytnou prostor z období gotiky.

I tak před námi stojí několik dosud neobjasněných otázek. Původní podlaha v lodi mohla být až o půl metru výše, aby dosahovala vstupního portálu na jižní straně. Zatímco původní úroveň maltové krusty v severovýchodní přístavbě ležela o 1,5 metru níže. Rozdíl vychází zřejmě z původní konfigurace terénu. Při zahloubení přízemí této stavby by totiž došlo k porušení kúlových jamek palisády. Při východní stěně se nachází oltář, který zmizel pod zásypem. V jeho konstrukci jsou druhotně použité gotické články. V severní stěně se

³⁴¹ „abychom duvor a všelijaké právo, kteréžto k jeho kostelu a naší kaple v Přibyslavicích příslušelo...“ ŠEBÁNEK, J. (1933): Listiny přibyslavické, ČMM 57, s. 1 – 58. publikoval celou listinu z roku 1318, která je známa v českém překladu z 15. století. Obsahuje insert listiny z roku 1262 s insertem ještě starší listiny z roku 1214. Ve skutečnosti z roku 1224; ŠILHAN, J. (1981): Kaple a kaplan. AH 6, s. 246 – 9 dokládá, že se jednalo o jeden objekt. Jeronýmův kostel měla být králova (vlastnická) kaple; Některé údaje by mohly být mladšími vsuvkami. Pozoruhodné je například, že hranice farnosti potvrdil osobně Přemysl Otakar I. Zajímavá je i pasáž o generální berni a písařství. K tomu Týž, (1970): Listina Přibyslavy z Křižanova pro brněnský špitál. VVM 22, s. 145 – 158, písařství provincie spojené s bernictví patřilo také ke královské kapli sv. Vavřince na Starém Plzenci v roce 1266. Viz CDB V/1, č. 475, s. 705.

³⁴² KONEČNÝ, L. (1981): Některé poznatky ke vztahu románských sakrálních a profánních objektů jižní Moravy. AH 6, s. 243 – 245; PLAČEK, M. (2001): Ilustrovaná, s. 512 – 513; KUĐELKA, Z. (1982): Stavební vývoj románského kostela v Přibyslavicích. Umění, s. 43 – 50.

dochovalo malé sanktuarium. Objekt sloužil nesporně jako sákrístie. Nicméně v západní polovině objektu byla nalezena zásobnicová jáma o průměru 2 m, ale dnes už není jasné, zda objekt předcházela, či nikoli. V jejím zásypu se našla keramika 13-15. století.³⁴³ Zásyp zřejmě souvisel s celkovou přestavbou objektu v 15. století. Není jasné, v jakém časovém úseku zásobnice fungovala. V 15. století bylo asi zřízeno patro nad sákrístií včetně střílnových okének s paspartami. Podobnou úpravou prošla i okénka v sákrístii, která měla původně půlkruhové záklenky. Křížová pole bez žeber se silnými půlkruhovými klenebními pasy klenou přízemí obou severních přístavků. Dvě pole v presbytáři jsou zaklenuta vyduťtými klenbami s hrotitými čely bez žeber a hlásí se pravděpodobně k druhé polovině 13. století. Hrotitý je také meziklenební pas a vítězný oblouk. Stáří kleneb v lodi je obtížné určit. Můžou být i barokního nebo renesančního původu.

Vidíme tedy před námi řada archaických, které nám datování architektury znesnadňují. Odlišně než předchozí badatelé interpretovala historii a účel stavby M. Radová. Kněžiště se sákrístií vzniklo podle ní až v druhé polovině 13. století. Nejednalo se o obytnou stavbu, a to ani v případě severozápadního přístavku, který ještě mnohem mladší.³⁴⁴ Kostel prošel zřejmě výraznými stavebními zásahy také někdy na počátku 14. století, protože byl znovu svěcen hlavní oltář. Spojuje se s tím nový sanktuář v chóru a některé nástěnné malby. Nepravděpodobné je také někdy uvažované odstranění staré apsidy teprve až na počátku 14. nebo dokonce v 17. století. Zatímco by mladší chór sloužil k obytným účelům nebo jako samostatná kaple. Zahloubená část severní přístavby by se hodila třeba jako kostnice, ale o jiném přepatrování prostoru není nic známo. Důvody utilitárních zásahů uvnitř bude nutné ještě objasnit, stejně jako samotné datování přístaveb.

Útočištné prostory nebo depozitáře přístupné vysokoumístěným portálem přímo z lodi známe z některých gotických kostelů. Ve farním kostele Panny Marie v Písku vstupovalo takovým portálem na krov severní lodi. Ve Skutči nebo v kostele sv. Jakuba v Bedřichově světci existuje nad sákrístí takovým způsobem přístupný prostor. V Krucemburku nacházíme depozitář v prvním patře věže na sákrístií. Pozoruhodný objekt vznikl kolem poloviny 15. století premonstrátském kostele v Louce. Nový chór zde doplnily po stranách věžovité přístavby. Patra jižní věže spojovalo točité schodiště. Zatímco severní patro bylo zcela izolováno. Přístup umožňovala pouze lávka vedoucí do druhého patra přístavby od portálu

³⁴³ OBŠUSTA, P. (1997): Výzkum románského dvorce a kostela sv. Anny v Přibyslavicích. Naším krajem 8, s. 40 – 58.

³⁴⁴ RADOVÁ, M. (1976): Diskusní příspěvek k referátu A. Hejny. AR 28, s. 291 – 293. Mylně ovšem považovala tři románská okna v sákrístií za druhotně použitá ze staří apsidy.

v točitém schodišti. Obránce mohl vchod na lávku zajistit zevnitř lodi. A další kapsu pro závoru obsahovala rovněž spaleta samotného vstupu do komory v druhém patře věže.³⁴⁵

IV. 4. Horní vstupy na empory a visuté kostrukce

Těsné pouto, které pojilo špičky světské moci s křesťanstvím, se navenek prezentovalo mnoha způsoby. V architektuře nešlo pouze o výtvarnou a funkční podobu chrámů, ale také o jejich funkční zapojení do provozu panovnického dvora. Úloha ideologická a reprezentační jakou přičítáme západním emporám se musela odrážet také v odlišném komunikačním schématu. Empory prostě nemohly být běžně přístupné nepovolaným osobám. Dlouhý přechod spojoval císařský palác v Cáchách s patrovou kaplí Karla Velikého. Musel překonat vzdálenost více než 100 metrů. Z roku 817 pochází zpráva, že se dřevěný most (*lignea porticus*) probořil pod tíhou větší skupiny lidí.³⁴⁶ jednoduší byla samozřejmě situace v případě, že kaple byla stavebně přímo součástí palácového komplexu. Na hradech Přemysla Otakara byly tribuny přístupné buď samostatně po nádvoří pavlači přímo z obytných komnat, a nebo se cesty příchozích oddělily v předsíni kaple. Empora mohla být také přístupná přímo z obytných prostor paláce (Landštejn, Horšovský Týn, Norimberk). V Chebu stojí patrová kaple sv. Uršuly a Erharda pouze několik metrů od jižní stěny paláce, kterou s horním podlažím paláce spojoval dřevěný ochoz. Tvořila ho dřevěná pavlač, která přiléhala ze dvou stran ke kapli. Západní stěnu prvního patra kaple prolamuje opět typický portál. Honosný přechod spojoval už ve druhé polovině 12. století biskupský palác v Olomouci s prvním patrem severozápadní věže baziliky sv. Václava. Osvětlovaly jej původně tři dvojíta sdružená okénka.³⁴⁷

Dá se předpokládat, že takové způsoby přímého spojení mezi kostelem, respektive jeho tribunou, s obytnou složkou dvorce sloužily jako vzor hodný k napodobování. I když samozřejmě šlechta musela počítat s daleko skromnějšími prostředky a nemohla si dovolit to

³⁴⁵ SOMMER, J. (1989): Věž kostela v Křižové, PaP 14 s. 605-607; ADÁMEK, J. – SOMMER, J. – VŠETEČKOVÁ, Z. (2003): Středověký kostel Panny Marie v Písku, Písek, s. 55-57; MANNLOVÁ, H. (1965): Románský kostel v Bedřichově Světcí a jeho gotická přestavba, PP 25, s. 54-56.

³⁴⁶ STREICH, G. (1984): Burg und Kirche I-II, Sigmaringen, Teil I, s. 28.

³⁴⁷ MENCLOVÁ, D. (1976): České hrady I, passim; MICHNA, P. – POJSL, M. (1988): Románský palác na olomouckém hradě, Brno, s. 138-142, 155-157.

co kníže nebo biskup na svém sídle. Horní portálky vedoucí do věži nebo do západní čisti lodi na tribunu vybízejí k takovým představám o horní komunikaci. Připomenout můžeme znovu celou řadu předních českých badatelů Vojtěcha Birnbauma, Václav Mencla, Anežku Merhautovou nebo třeba některé novější práce, které přičítají tomuto jevu masový výskyt.³⁴⁸ Až v poslední době se objevují hlasy, které se staví k této věci poněkud rezervovaněji.³⁴⁹ V předešlé kapitole jsme zjistili, že výsledky archeologického bádání na našem území tomuto názoru v zásadě neodporují. Ve Vroutku nebo na Chvojenu jsou totiž splněny základní předpoklady pro existenci visuté komunikace: Obytný objekt byl minimálně patrový, stál poměrně blízko a hlavně ve směru, kterým ústil porálek na tribunu. Teorii o spojení horních vstupů kostelů s kuriemi zastává také řada německých badatelů.³⁵⁰ V Horní Falci stojí celá řada emporových kostelů ve velmi těsném sousedství sídel středověkého původu (Friedesried u Rodingu, Aicholding u Řezna). Naproti tomu na Slovensku panuje situace diametrálně odlišná. Postrádáme zde už samotné horní portálky na tribunu, které jsou vždy přístupné z vnitřku lodi. Rovněž dosavadní výzkumy neprokázaly podobně blízký kontakt středověkého sídla s románským kostelem.³⁵¹ Ani A. Tomaszewski nezaznamenal podobný případ ve vesnickém prostředí v Polsku. Uvádí pouze hrad v Legnici, kde stojí pozdně románský palác vedle zaniklé románské kaple. Předpokládá se, že centrální kaple měla patro spojené se sousedním palácem prostřednictvím dochovaného portálu.³⁵² Tomaszewski upozornil, že na vnějším průčelí lze pozorovat v patře vstupy hned dva a pavlač tedy mohla vést jen mezi nimi. U venkovských kostelů něco podobného vůbec odmítal. Pokládal za nemožné tak blízké sousedství dvou objektů – především z obranného hlediska – protože délka takové dřevěné horizontální konstrukce by nemohla přesáhnout 5 – 7 m.

Jaké byly ovšem technické limity a možnosti středověkých tesařů nebo stavitelů? Analogie můžeme hledat třeba u hradních bergfritů nebo donjonů, které byly přístupné výhradně až portálem prvního patra a to často až ve velmi značné výši. Také tyto vstupy musely být nějakým způsobem napojené na hradní organismus. Ikonografické prameny znají

³⁴⁸ KAŠIČKA, F. (1999): Sakrální stavby ve denním životě. AH 24, s. 327 – 334; SVOBODA, L. a kol. (2006): Encyklopedie českých tvrzí III, s. 799, 845.

³⁴⁹ CHOTĚBOR, P. (1989): Nejstarší období výstavby českých tvrzí (do pol. 14. století). AH 14, s. 257 – 270; DURDÍK, T. (2000): Nástin problematiky českých feudálních sídel 13. století. CB 7, s. 17 – 50.

³⁵⁰ Vzpomenout tu můžeme už jmenované Idensen STREICH, G. (1984): Burg II, s. 551; FUCHS, F. (2003): Hofische Kapellen des Landadels in der Region Regensburg., in: FAIT, J. ed. Dvorské kaple, s. 214 – 221.

³⁵¹ HABOVŠTIK, A. (1985): Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava, s. 131 – 197; SLIVKA, M. (1986): Príspevok k problematike vzťahu stredovekých sakrálnych objektov a feudálnych sídiel na Slovenku, AH 11, s. 359 – 376.

³⁵² KAJZER, L. – KALODZIEJSKI, S. – SALM, J. (2004): Leksykon zamkow w Polsce. Warszawa, s. 262 – 263.

jednak propojení prostřednictvím lávek se sousedními budovami, stejně tak žebříky nebo schodišti přímo z nádvoří. V dobových pramenech se zachovalo svědectví o přechodu mezi plató horního hradu a donjonem na Helfenburku u Úštěka. Dosud jsou na vnějším plášti věže patrné čtyři kapsy pro trámy, které ukotvovaly trámy horizontální konstrukce po stranách portálu. Podobná konfigurace trámových kapes byla dříve dobře vidět kolem portálku na tribunu ve Vroutku.³⁵³ Dnes jsou dvě spodní kapsy skryté pod současnou pavlačí. Českých příkladů bude pravděpodobně daleko více. Někdy se dochovaly stopy jen po dvou spodních trámech (severní portál v Čelákovících). Z Horní Falce můžeme uvést třeba Aicholding u Riedenburgu.³⁵⁴ Známe dokonce i kamenné krakorce (Kyje, Cheb). Ale přesto nemůžeme být přesvědčeni o tom, že se vždy jedná o doklad vodorovné konstrukce můstku. Podobný vnější vstup ve značné výši nad zemí a ohraničený v rozích kapsami vede třeba na emporu kláštera skotských benediktinů v Řezně.

Původní konstrukce přístupové komunikace se dá ve většině případů obtížně rekonstruovat. Z tohoto pohledu je pozoruhodný románský kostel v Altwetře. Západní portál vedoucí na nedochovanou dřevěnou pavlačovou tribunu vymezují nejen čtyři kapsy v rozích, ale ještě další v ose vstupu o trochu výše nad horními dvěma. Navíc napravo trochu níže se nachází šestý, který navazuje na pomyslnou přímkou vedoucí od vrcholového trámu dolu k pravému. Takovou situaci je možné rekonstruovat jako nástupní plošinu nesenou dvěma spodními trámy. Kryla ji sedlová stříška, jejíž protažené rameno chránilo také žebřík nebo dřevěné schodiště, které vedlo podél stěny lodi. Možná byl celý útvar obedněn a podobal se třeba schodišti jaké zpřístupňuje dnes tribunu kostela sv. Jiljí v Milevsku. Také nástupní prostor do obraného podkroví v blízkém Propsteibergu zřejmě kryla sedlová stříška a podpírala ho dokonce jakási římsa složená z řady krakorců. Na západním průčelí kostela tu vidíme hned dva portály, druhý z nich vede na tribunu. Jakým způsobem tu byly zkonstruovány a vedeny dvě pavlače nebo dvě schodiště není opět možné rozhodnout.³⁵⁵

Samotná existence více horních portálků, které vedou často různými směry, je podle mě jedním z argumentů proti tomu, abychom hledali vždy v jejich směru nějakou kurii (Kyje, Michelstetten). Ve středověku se docela běžně řešilo komunikační schéma profánních budov pomocí různých schodišť nebo pavlačí, které byly přistavěny k vnějšímu plášti objektu. Portály měšťanských domů ale i kostelů, které směřují do podkroví, vlastně běžně přístupné

³⁵³ BENEŠOVSKÁ, K. a kol. (2001): *Architektura románská*, obr. 1.084.

³⁵⁴ FUCHS, F. (2003): *Hofische*, s. 216.

³⁵⁵ KÜHTREIBER, T. – ZEHETMAYER, R. (1998): *Die Geschichte de Propsteiberges*, Zwettl.

vůbec nebyly. Sloužily k transportu zboží nebo materiálu.³⁵⁶ U kostelů předpokládáme především refugiální účel podkroví. V Kyjích nacházíme také horní vstupy dva. Jeden z jižní strany a druhý ve štítu nad presbyteriem. Oba jsou uspořádány pro osazení dveří z vnitřní strany. V Případě dobytí těchto vstupů mohli obránci ustupovat podobnými portály postupně nejdříve z presbyteria do nadlodí a potom do věže. Takové portály byly přístupné pouze příležitostně v čase potřeby za pomoci žebříku. U vstupů na tribunu musíme počítat s nějakou lehčí konstrukcí, ve které převažovalo dřevo, aby mohla být v případě ohrožení nepřáteli stržena. Horní portálky na tribunu zřejmě souvisí s odlišným komunikačním schématem tribuny, který měl být nezávislý na provozu v lodi.³⁵⁷

Nicméně pavlače v románském období v našem prostředí přesto nelze definitivně odmítnout. Pokud existovaly, musíme ale počítat opravdu jen s malým zlomkem běžně předpokládaného stavu a to jen výjimečně tam, kde k tomu byla situace nanejvýš příznivá. Rudolf Turek našel doklad o možnosti přímého spojení paláce s tribunou už v 2. polovině 10. století na Slavníkovské Libici. Představuje ho základ pilíře zděného na maltu o půdorysu nejméně 90 x 80 m, který stál mezi kostelem a původním dřevěným palácem. Prostor mezi nimi je jen o něco širší než 3 m, přesto zde tento pilíř mohl podpírat můstek, který by spojoval patro paláce s emporou v jižním transeptu. Autor předpokládal v kostele dokonce tři tribuny. Dvě zděné po stranách příčné lodi a třetí dřevěnou v západní části lodi. Kostel ovšem zanikl prakticky bezzbytku. Pilíř sám je bohužel oporou pro existenci empory v transeptu, ale zatím nebylo navrženo rozumnější vysvětlení jeho účelu.³⁵⁸ Mladší palác vznikl až po zániku kostela více na východ a navíc při jeho stavbě bylo použito pouze zdívo lomové skládané nasucho, takže spolu zřejmě nesouvisí. Libická situace je opět v našem prostředí netypická pro příbuznost s otonskými falcemi. Libické svatyni také bývá kladem za vzor chrám v saské Werle.³⁵⁹

Podobný příklad u nás z mladohradištního období neznáme. Existují ovšem lávky z mnohem mladších období, které bezpečně dokazují stavební detaily nebo písemné doklady. Během různých vizitací farního kostela v Radomyšli byla taková „pergula protensa“ zaznamenána od 16. do 18. století několikrát. Ještě v roce 1773 byla opravována její stříška šindelem.³⁶⁰ Pavlač vedla z panského domu k portálu na východní straně točitého schodiště,

³⁵⁶ RADOVÁ, M. (1972) Románská, s. 159.

³⁵⁷ K tomuto názoru se kloní PRÍX, D. (1989): Románské, s. 249; Týž, (1993): Středověký, s. 231-261.

³⁵⁸ ČECH, P. (2004): Žatec, s. 100 - 102. naznačuje, že kování rakve z hrobu, který pilíř porušuje může patřit až do 11. století.

³⁵⁹ TUREK, R. (1981): Libice nad Cidlinou, monumentální stavby vnitřního hradiska. Sb. nár. muz., řada A historie 35, č. 1. hl. s. 20, tab. 3; Týž. (1951): AR 3, s. 201, 219.

³⁶⁰ NECHVÁTAL, B. (1999): Radomyšl, raně středověké pohřebiště. Praha, s. 34 - 35, 185 - 187.

kteře spojovalo přizemí a patro sakristie. Na vnější vyústění vchodu dodnes upozorňují dva krakorce, které konstrukci můstku podpíraly. Hořejší prostora sloužila zřejmě jako panská oratoř, která ale nebyla zřejmě nikdy spojená otvorem s presbyteriem. Oratoř oddělovaly od schodiště masivní dveře. Na podlaze se dochovaly zbytky původní terakotové dlažby a východní okno doplňovala po stranách sedátka.

Rozsáhlý výzkum odkryl v Radomyšli rozlehlé mladohradištní řadové pohřebiště. Na kterém se pohřbívalo v celém průběhu 12. století. K němu byl na jihozápadní straně přisazen někdy v 2. polovině téhož století kostel sv. Martina. Teprve s delším odstupem po zřízení etážového hřbitova kolem kostela vznikl po polovině 13. století východním směrem nejdříve obytný objekt a později i další stavby panské kurie a farního dvora. Substrukce věžovitého domu (8,9 x 8,6 m) jsou dodnes obsaženy pod severní zdí barokní sýpky a částečně i ohradní zdí dvora. Byl snad již od počátku trojpodlažní. Můstek však odtud mohl být zřízen teprve po rozsáhlé přestavbě původního kostela na pseudobazilikální trojlodí mezi lety 1372 a 1388, kdy vznikla i sakristie s oratoří.³⁶¹

Jádro románského kostela dosud stojí i přes náročné úpravy, jež si vyžádalo rozšíření kostela. Zachovala se západní tribuna nesená prostým pilířem a dvěma valenými arkádami a podklenutá dvěma křížovými klenbami. Také nad lodí se klenou dvě křížová pole oddělené pasem. Původní odsazené presbyterium nahradil v druhé polovině 13. století obdélný raně gotický závěr v šíři lodí. Ve stejné době byla nad západní částí chrámu postavena věž. Na románskou tribunu se vstupovalo z jihu portálem těsně při západní stěně lodí. Hlavní vchod ústil do lodí také na jižní straně těsně vedle tribuny. V ose portálu na tribunu byla položena sonda za účelem objevení předpokládané románské tvrze. Teprve až na jejím jižním konci se narazilo patrně na okrajovou část mladohradištního sídelního objektu. Výzkum zde bohužel nemohl pokračovat za ohradní zeď hřbitova. Podloží zde nacházíme téměř o 3 m níže. Celkové převýšení k hornímu portálku empory činilo přibližně 6 m, proto je horizontální spojení prostřednictvím můstku s tímto objektem téměř vyloučené. Na druhou stranu samotná vzdálenost nemusela být nepřekonatelná (kolem 12 až 14 m). Pavlač mezi sakristií a gotickou kurií měřila asi 11 m.³⁶²

³⁶¹ Stáří a význam lokality potvrzuje donace Bolemily manželky Bavora I. za Strakonice johanitskému řádu, který zahrnuje ves a lesy v těsném sousedství Radomyšle už roku 1225. Z řadového pohřebiště pochází dokonce několik náhrobních kamenů se značkami, které se napadně podobají heraldickému motivu Bavorů - střele. V jejich majetku se bezpečně Radomyšl uvádí roku 1284. Johanité nakonec získali i centrum zdejší oblasti, nejdříve faru (1320) a později celé městečko (1359). Od toho roku až do své smrti v roce 1375 zde však měla své vdovské sídlo Markéta ze Šternberka. Snad byla zřízena oratoř nad sakristií nejprve pro ni. V roce 1395 byla fara inkorporována a nadále obsazována pouze členy johanitského řádu, kterým statek patřil až do r. 1848. NECHVÁTAL, B. (1999): Radomyšl, s. 15 - 29.

³⁶² NECHVÁTAL, B. (1999): Radomyšl, s. 33 - 40, 54 - 56, 157 - 194.

Visutá komunikace existovala také mezi sv. Martinem ve zdi a domem zvaným U Holců, známějším pod dnešním označením Platýz.³⁶³ Bohatá patricijská rodina Holců z Květnice velkou měrou přispěla na pozdně gotickou přestavbu kostela v druhé polovici 15. století, kdy byly zbudovány obě boční lodě. V severní si nechali zřídit patrovou oratoř a Viktorin Holec dostal roku 1488 od farní obce povolení, že si smí zřídit mezi ní a svým domem pavlač. Východní portál na oratoř je po restauraci dobře patrný. Od západního nároží domu U Holců ho dělilo opět přibližně 11 m.³⁶⁴

Také ve Starém Plzenci vidíme podobnou situaci. Pozoruhodná západní věžová empora kostela Panny Marie byla spojená se sousední farou prostřednictvím sedlového portálku, který je dodnes patrný na severní straně kostela ve výši prvního patra. Farní budova je vzdálena pouze několik metrů. Obsahuje ve svém jádru gotické konstrukce. Na vějším plášti byla odhalena původní úzká gotická okénka. S Farním objektem byl možná spojený i kostel v Loděnicích, který patřil louckým premonstrátům. Do oratoře v prvním patře jižní ústí na západní straně portál. Současná budova fary je barokní a nachází se asi 10 m na jih od kostela. Pozoruhodné svědectví přináší také zápis ze soudních akt pražské konzistoře z roku 1396. Jde o rozhodnutí sporu mezi rychtářem Petrem a plebánem Vilémem. Rychtář si nárokoval vstup na věž kostela a nakonec bylo rozhodnuto jeho prospěch. Petr mohl kdykoli do věže vstupovat prostřednictvím můstku, aby se tu bránil svým nepřátelům, které nesměl Vilém do kostela pouštět. Rychtář dokonce dostal povolení, aby si zřídil směrem do lodi okno, ale do lodi nesměl sestupovat. Nevíme s určitostí, zda mezi prvním patrem věže a lodí neexistovalo žádné spojení. Ze zprávy o okně vyplývá, že se zde tribuna nenalézala. Současná stavba pochází z druhé poloviny 14. století. Jediným pozůstatkem románského kostela je právě věž se sdruženými okénky ve vyšších patrech.³⁶⁵

Zprávu máme také o lávce vedoucí z oratoře kostela podél věže až do 1. patra renesančního obydlí ve Slavkově u Českého Krumlova. Celý komplex v sobě nese jisté znaky, které bývají přisuzovány dvorcům staršího období. Chybí stopy výraznějšího

³⁶³ Doposud nebyl uspokojivě vysvětlen složitý stavební vývoj kostela. Jednalo se o stavbu na 12. století mimořádnou. Zdá se, že kromě západní pavlačové empy zde můžeme předpokládat tribuny i v útlých přístavcích po obou stranách chóru. Neobvyklý je také složitý komunikační systém v šířce obvodových zdí. VARHANÍK, J. – SOMMER, J. (1984): Stavební vývoj kostela sv. Martina ve zdi na Starém Městě pražském do doby předhusitské. Arch. Prag. 5/1, s. 147 – 158.

³⁶⁴ Na oplátku jim postoupil podací k oltáři Panny Marie a uvázal se obnovit u sv. Martina školu, která stála jižně vedle jeho domu. TOMEK, W. W. (1891): Dějiny hlavního města Praha. díl VIII, Praha, s. 106, 466; ČAREK, J. (1980): Z dějin staroměstských domů, PSH 12, s. 63 – 65; Holcové dům koupili roku 1434 „*solutam ab omni censu onere...*“ TOMEK, W. W. (1866): Základy starého místopisu pražského I, Praha, s. 111.

³⁶⁵ „...*habeat liberum ingressum ad turrin ecclesie predictae in Rziedhoszcz per pavementum factum ad eandem ecclesiam fenestramque habeat ad ecclesiam, sed descensu ad ecclesiam careat nullumque...*“ SA, č. 122, s. 195; SOMMER, J. (1998): Věž kostela v Ředhošti a její obranná funkce ve středověku, PRP II, s. 92-99.

opevnění. Věž, obytná budova a kostel tu stojí volně vedle sebe. Tradiční představy o těsné závislosti románského kostela a sídla zde vyloženě nacházejí svůj předobraz. Zdejší kapli nechal postavit, jak už bylo poznamenáno, Bušek ze Slavkova před rokem 1313, kdy byla vysvěcena. Z tohoto období se zachoval pouze závěr dnešního kostela. Sakristie byla připojena k severní straně presbyteria až někdy po roce 1362, kdy získal kostel farní práva. V patře se nachází oratoř otevřená velkým obloukem do kněžiště. Na počátku 17. století se při prodeji tvrze uvádí, že odtud vedl můstek nejprve k věži a podél ní do 1. patra sousedního paláce. Přístup vedl přes předsíní oratoře, potom podél nebo skrz obydlí faráře s průjezdem v přízemí, které se nacházelo do počátku 20. století mezi nárožím věže a sakristií. Vstup do věže vedl původně jen portálem v 1. patře, který dnes směřuje k renesančnímu domu. Funkce tohoto objektu byla od počátku útočištná nebo skladovací a napodobovala hradní bergfrity. Teprve mnohem později získala věž zvoncovou nástavbu.³⁶⁶

U kostela ve Zdouni u Sušice žádnou zprávu o můstku nemáme, přesto zaujme na první pohled ústupek kolem portálu v prvním patře západní věže. V horním rohu je dokonce patrný zazděný otvor jakoby po kladce od padacího můstku. Údajné sídlo bylo prý narušeno při kopání hrobů v mladší části hřbitova ve vzdálenosti 16 m na západ od portálu. Také značná výška (5 m) v které byl vchod umístěn svědčí o zcela specifické funkci věže - obranné a útočištné. Patro věže nebylo také původně vůbec spojeno s lodí. Nějaké stálé spojení s tvrzí v tomto případě předpokládat nelze. Románská sdružená okénka zvoncového patra věže nebrání jejímu datování až do 1. poloviny 14. století. V tomto kraji není přežívání některých tradičních románských prvků v této době výjimkou.³⁶⁷

Refugiální funkci románských kostelních věží považujeme za prokázanou a v čase potřeby tribuny poskytovaly větší šance na obranu. Méně jednoznačné je, zda horní portálek souvisel primárně s obranými důvody, nebo šlo o samostatný, případně chápaný jako privilegovaný, vchod na tribunu. Nejpravděpodobnější je kombinace všech těchto aspektů. Jako útočiště samozřejmě v čase nebezpečí sloužil samotný kostel. Vzálaštní pozici v tomto

³⁶⁶ CHOTĚBOR, P. - KROUPA, P. - RYKL, M. (1990): Středověké sídlo ve Slavkově u Českého Krumlova. AH 15, s. 235 – 249; MAREŠ, F. - SEDLÁČEK, A. (1918): Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Krumlovském, sv. 1., Praha, s. 370 – 381; Podle stavebně historického průzkumu se zdá, že nejstrší zákristie stála západněji. Současná mohla vzniknout až v 15. nebo 16. století. Prostora patra – depozitář – byla otevřena teprve až v baroku obloukem akřkádý jako oratoř. SOMMER, J. (1992): Poznámky k výkladu stavebního vývoje několika středověkých kostelů v nejjížnějším cípu Čech – 2, ZPP 9, s. 18-21.

³⁶⁷ ANDERLE, J. - ROŽMBERSKÝ, P. - ŠVÁBEK, V. (1991): Sídló ve Zdouni. SSPS 2, s. 133-144.

ohledu mají i prstory na sákristiemi přístupné rovněž vysoko umístěnými portál jak z interiéru tak exteriéru.³⁶⁸

Otázku přímého spojení mezi tribunou románských kostelů a panskou kurií v Čechách musíme posoudit ještě z jednoho hlediska. Podoba šlechtických sídel se s nástupem vrcholného středověku v řadě případů radikálně mění. Dostávají kamennou podobu a tedy vlastní útočištné (věž) nebo obranné prvky (příkopy a hradby). V řadě případů proto sídlo muselo změnit svou polohu. Ale samozřejmě, že tomu tak nebylo vždy a řada sídel si i nadále udržela vazbu na kostel až do novověku.³⁶⁹ Dalším aspektem je také částečná ztráta významu nebo změna účelu západních empor během 14. a 15. století. Jako místo, z kterého sledovali představitelé privilegovaných vrstev bohoslužbu, se začíná prosazovat východní empora, která se v období renesance a baroka stala masovým jevem. Aby mohla být východní empora spojena s panským sídlem, musí takový objekt stát vlastně na opačné straně kostela než hypotetický dvorec spojený s románskou emporou. Častěji ovšem vidíme kamenné nebo dřevěné schodišťové přístavky, které zpřístupňovaly oratoř zvenčí, aby nenarušily provoz v kostele. Tady je patrná zjevná analogie se starším stavem v románském období.

³⁶⁸ Ve výšce 6 m nad zemí při severní stěně kostela se nacházel portál opatřený závorou v prvním patře věže nad sákristií kostela v Morašicích. SOMMER, J. (1988): Ke stavebnímu vývoji gotického kostela v Morašicích u Litomyšle, *Umění* 36, s. 372-375.

³⁶⁹ KAŠIČKA, F. – NOVOSADOVÁ, O. (1978): Průhonický zámek před romantickou přestavbou, *PaP* 3, s. 321-330; Viz předchozí poznámka.

V. ZÁVĚR

V předchozích kapitolách jsme sledovali vztah zakladatele a kostela z několika zorných úhlů. V průběhu 13. a 14. století se proměnily jen některé formy tohoto vztahu, ale přetrval jejich obsah. Nároky patronů se projevovaly v několika různých oblastech. Ze samotného vlastnictví půdy vyplývalo i vrchní právo nad majetky kostela. Jde vlastně o celý soubor tzv. zakladatelských práv. Veřejnoprávní funkce kostelů tím nebyla nijak narušena. Nespočívala totiž v majetkové oblasti, ale pouze vyplývala z farní funkce, kterou neměli v úmyslu zakladatelé žádným způsobem narušit. Církevní dohled nad prebendami kněží a nad majetky kostela neznamenal přechod tohoto majetku do vlastnictví církve v dnešním pojetí, protože církev jako subjekt soukromého práva ve středověku neexistovala. Ani fundatoři nebyli ovšem majiteli v pravém smyslu slova. Majetek patřící ke kostelu nebo prebendě byl nadací. Účelem bylo zajištění nepřetržitého fungování kostela a také výkonu farní správy. Na tom ostatně záleželo oběma stranám, jak vrchnosti, tak církvi. Postavení prebendy a kostela mělo v průběhu času zůstat stejné, bez ohledu na výměnu farářů nebo majitelů panství. Patron si osoboval celou řadu privilegií, které se zakládaly na majetkoprávní podstatě. Soudy nad poddanými, kteří příslušely ke kostelnímu majetku, roboty, platy a holdy. Rovněž farář, ačkoli měl být teoreticky nezávislý, byl ve své podstatě leníkem patrona. Církev se snažila tyto vztahy formálně upravit. Výsledek, který v některých oblastech zakladatele značně omezil, zahrnula pod označením *ius patronatus* – právo patronátu do kanonického práva. Je důležité upozornit, že patronátní právo nebylo součástí zemského nebo civilního práva.

Přítomost zakladatele v organismu kostela se mohla projevit třeba v symbolické rovině, např. znak ve svorníku klenby. Příslušníci jeho rodiny si také osobovali právo na pohřeb uvnitř kostela. Nejpodstatnější ovšem byla pro patrona účast při liturgii. V období raného středověku až do druhé poloviny 13. století přičítáme klíčovou úlohu při prezentaci patrona v kostele západním emporám. Jedním z důvodů, proč se takové tribuny z českého venkova vytrácí může být úzká souvislost se vzorem pražského dvora. Václav II. totiž pravděpodobně žádný nový emporový kostel typu *capella speciosa* postavit nenechal. Možná to ale souvisí s nějakou širší názorovou proměnou, která se dotkla funkčních součástí kostela. Jak už bylo poznamenáno, ve 13. století dochází u mnoha románských kostelů k rozšiřování chóru. A hlavně se přistavují nové objekty sakristie – kaple, které zřejmě nahradily v mnoha případech emporu ve funkci soukromé kaple. Součástí presbytářů kostelů z druhé poloviny 13. a později 14. století bývají sedile pro patrona v jižní stěně poblíž oltáře. Ani západní empory potom nezmizely. Ve většině případů se jejich podoba změnila na dřevěnou. Jestli

s tím souvisela i změna funkce bude teprve úkolem dalšího zkoumání. Zůstává také neznámý jejich skutečný počet, protože se jimi zatím nikdo soustavně nevěnoval. I ve 14. století bylo postaveno několik západních empor, jež sloužily jednoznačně jako soukromá reprezentační kaple. Stále máme také doklady o tom, že součástí empor byly oltáře. Předpokládaná přeměna funkce západních tribun na pěvecké nebo varhanní probíhala asi postupně. První doklady jsou až z přelomu 14. a 15. století. Soudím, že tyto objekty byly vícelúčelové. Tak tomu ostatně bylo už v románském období.

Funkci vyvýšených soukromých oratoří – kaplí přejímají tzv. emporie východní. Objevují se u nás již v průběhu 14. století. Vrcholný rozvoj zažívají až v období renesance a baroka. Řada původních objektů zřejmě mladšími adaptacemi utrpěla. Zejména původní průhledy, které se v mladších dobách jeví jako nedostatečné, a proto předpokládám, že byly v řadě případů probourány. Tomuto fenoménu zatím nebyla věnována žádná pozornost. Ani v případech dochovaných objektů se o nich nedočteme v soupisech památek nebo dokonce ani nálezových zprávách stavebně historických průzkumů.

Propojení raně středověkého sídla s románským kostelem, respektive jeho tribunou nebo věží v zásadě nic nebránilo. Z mnoha mladších praktických příkladů nebo písemných dokladů 14. nebo 15. století taková situace přímo vyplývá. Ale nemůžeme si být jisti, zda právě takové příklady neovlivňují zpětně náš úsudek. Podle horních portálů, které nacházíme u většiny románských emporových kostelů, by se dalo lehce lokalizovat jakékoli sídlo. Skutečně se to také v některých případech podařilo ověřit. Jinak ovšem vedou závěry archeologických výzkumů k jisté opatrnosti. Za prvé takové sídlo neleží vždy přesně ve směru horního portálku a za druhé samotná podoba dosud odhalených raně středověkých sídel nesvědčí o nějaké výrazné architektonické hodnotě. Spíše jde o přízemní stavby nebo zemnice a nikoli o stavby patrové u kterých by se dal předpokládat nástup na můstek. Kostely znamenaly pro privilegované vrstvy i obyvatelstvo velice často poslední možnost záchrany životů i majetku v případě nebezpečí. Prvořadý význam přikládám zejména kostelním věžím a nadlodiím prostorům. Horní portálky na tribunu nebo s ní spojenou věž měly z části význam obranný. Ve věži našel útočiště patron kostela, který ani často jinou volbu neměl. Obranná funkce kostela ovšem po celý středověk nemizí. Také ve 14. a 15. století pozorujeme na kostelech prvky pasivní obrany a to včetně horních portálků do věží, podstřeší, či prostor nad sakristií. Horní portály na emporu v románském období sloužily ovšem k obranným účelům až ve druhé řadě. Především umožňovaly nerušený přístup na tribunu kostela, který byl nezávislý na jeho provozu. Na takovém požadavku trvali patroni v případě východních tribun až do sklonku novověku.

VI. EDICE PRAMENŮ

CDB – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, I. 805-1197, ed. G. Fridrich, Pragae 1904-1907; II. 1198-1230, ed. G. Friedrich, Pragae 1912; III/1-2 1231-1240, edd. G. Friedrich et Z. Kristen, Pragae 1942-1962; III/3 Acta spuria et additamenta, edd. G. Friedrich, Z. Kristen et J. Bistřický, Olomucii 2000; IV/1-2 1241-1253, edd. J. Šebánek et S. Dušková, Pragae 1962-1965; V/1-3 1253-1278, edd. J. Šebánek et S. Dušková, Pragae 1974-1982.

Decem registra censsum Bohemica compilata aetate bellum Hussiticum praecedente, ed. J. Emler, Praha 1881.

Formulář biskupa Tobiáše z Bechyně 1279-1296, ed. J. B. Novák, Praha 1903.

JARLOCH – Letopis Jarlocha, opata kláštera milevského, in: FRB – Fontes rerum Bohemicarum II, ed. J. Emler, Praha 1874, s. 461-516.

KANOVNÍK VYŠEHRADSKÝ, in: FRB – Fontes rerum Bohemicarum II, ed. J. Emler, Praha 1874, s. 201-237.

KOSMAS – Kosmova kronika česká, in: FRB – Fontes rerum Bohemicarum II, ed. J. Emler, Praha 1874, s. 1-198.

KRONIKA FRANTIŠKA PRAŽSKÉHO, in: FRB – Fontes rerum Bohemicarum IV, ed. J. Emler, Praha 1884.

Legenda blahoslavené Anežky a čtyři listy sv. Kláry, ed. J. Vyskočil, Praha 1932.

LC – Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim I, 1354-1362, ed. F. A. Tingl, Pragae 1867.

LE – Libri erectionum archidioecensis Pragensis saeculo XIV. – XV., I, ed. C. Borový, Pragae 1873; V, ed. C. Borový, Pragae 1889; VI, ed. A. Podlaha, Pragae 1927; VII, ed. J. Pelikán – H. Pátková, Praha 2002.

Listiny a zápisy Bělské o věcech městských i sedlských z let 1345-1708, in: Abhandlungen – Rozpravy královské české společnosti nauk VII řady sv. 3, ed. J. Kalousek, 1889 Praha.

Mistr Viktorin ze Všehrd. O právech země české knihy devatery, ed. H. Jireček, Praha 1874.

MNICH SÁZAVSKÝ, in: FRB – Fontes rerum Bohemicarum II, ed. J. Emler, Praha 1874, s. 282-303.

RBM – Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, II 1253-1310, ed. J. Emler, Pragae 1882; III 1311-1333, ed. J. Emler, Pragae 1890; IV 1333-1346, ed. J. Emler, Pragae 1892.

RDP - Registra decimalium papalium, ed. W. W. Tomek, 1873 Praha.

SA – Soudní akta konsistoře Pražské. Acta iudiciaria consistorii Pragensis 3, ed. F. Tadra, Praha 1896.

Synody a statuta olomoucké diecéze období středověku, ed. P. Krafl, 2003 Praha.

Urkundenbuch der Stadt Budweis in Böhmen I/1 1251-1391, ed. K. Köpl, Prag 1901.

Urkunden-regesten aus den ehemaligen Archiven der von Kaiser Josef II. aufgehobenen Klöster Böhmens, A. Schubert, 1901 Innsbruck.

VINCENTIUS – Letopis Vincencia, kanovníka kostela pražského, in: FRB – Fontes rerum Bohemicarum II, ed. J. Emler, Praha 1874, s. 407-460.

VII. SEZNAM LITERATURY

- ADÁMEK, J. – SOMMER, J. – VŠETEČKOVÁ, Z. (2003): Středověký kostel Panny Marie v Písku, Písek.
- ADAMOVÁ, K. (2001): Dějiny soukromého práva ve střední Evropě, Praha.
- ANDERLE, J. - ROŽMBERSKÝ, P. - ŠVÁBEK, V. (1991): Sídlo ve Zdouni. SSPS 2, s. 133-144.
- BADSTÜBNER, E. (1989/90): Emporenkirche und Doppelkapelle. Vergleich eines architekturmotivs in der frühmittelalterlichen Sakralbaukunst Transkaukasiens und des Abendlandes, in: Aachener Kunstblätter des Museumsvereins 38, hrsg. P. Ludwig, Köln, s. 75-86.
- BARTOŠKOVÁ, A. (2004): Dvorec hradského správce na Budči? Srovnání publikovaných závěrů s výpovědí terénní dokumentace, AR 56, s. 310 – 320.
- BENEŠOVSKÁ, K. (1986): Kostel v Trstenici u Znojma a otázka funkce tzv. vedlejších prostor středověkých kostelů. AH 11, s. 305 – 312.
- BENEŠOVSKÁ, K – CHOTĚBOR, P. – DURDÍK, T. – DRAGON, Z. (2001): Architektura románská, Praha.
- BENEŠOVSKÁ, K. – CHOTĚBOR, P. – DURDÍK, T. – PLAČEK, M. – PRIK, D. – RAZÍM, V. (2001): Architektura gotická, Praha.
- BENEŠOVSKÁ, K. (2003): Královský dům v Brně a jeho kaple, in: Dvorské kaple, ed. J. Fait, Praha, s. 426-431.
- BIRNBAUM, V. (1929): Románské emporové kostely v Čechách, in: Sborník k 70. narozeninám K. B. Mádl, Praha 1929, s. 49 – 60.
- BLÁHA, J. – KONEČNÝ, L. (2005): K počátkům města Telče se zvláštním zřetelem k předlokačnímu dvorci s kostelem sv. Ducha. s. 125–147.
- BLÁHOVÁ, M. (1983): Evropská sídliště v latinských pramenech období raného feudalismu, Praha.
- BOHÁČ, Z. (1968): Postup osídlení středního Povltaví podle stáří církevních staveb. SVPP 9, s. 53–81.
- BOHÁČ, Z. (1984): Struktura feudální pozemkové držby v Čechách na prahu husitské revoluce. (Pokus o rekonstrukci podle patronátních práv.) FHB 7, s. 7–27.
- BOHÁČ, Z. (2001): Topografický slovník k církevním dějinám předhusitských čech. Pražský archidiekanát. Praha.

- BOROVSKÝ, T. (1998): Zakladatelská práva žďárského kláštera do počátku 16. století, ČMM 117, s. 323-340.
- BOROVSKÝ, T. (2004): Soukromé kláštery na Moravě ve 13. a 14. století. (Pokus o přehled a rozlišení), ČMM 123/2, s. 461-479.
- BOROVSKÝ, T. (2005): Kláštery, panovníci a zakladatelé na středověké Moravě, Brno.
- BRANIŠ, J. (1892): Dějiny středověkého umění v Čechách I. Od počátků křesťanství
- BŘICHÁČEK, P. (1993): Dvorec u Poněšic - Dobřejovic (okr. Č. Budějovice), CB 3, s. 211 – 216.
- BŘICHÁČEK, P. – SOMMER, P. (1997): Milevsko, In: Encyklopedie českých klášterů, ed. P. Vlček – P. Sommer - D. Foltýn, Praha, s. 364 – 370.
- BUKOLSKÁ, E. (1958): Románské kostely v Dolním Jamném a Očihově, ZPP 18, s. 40-44.
- ČAREK, J. (1980): Z dějin staroměstských domů, PSH 12, s. 63 – 65
- ČECH, P. (2004): Žatec v raném středověku, in: Žatec, edd. I. Ebelová – P. Holodňák, Praha, s. 54 - 114.
- ČECHURA, J. (1981): Počátky vyšebrodského kláštera. JHS 50/1 s. 4 – 15.
- ČECHURA, J. (1983): Patrová kaple a nejstaší části kláštera ve Vyšším Brodě, Umění 31, s. 317-333.
- ČECHURA, M. (2002): Opevněný kostel v Řesanících, CB 8, s. 375-380
- ČECHURA, M. (2006): Příkopy kolem kostelů, AH 31, s. 286 – 289.
- ČÍŽEK, J. – JÁNSKÝ, Z. – SLAVÍK, J. (1997): Filiální kostel svatého Václava na Dobeníně, Stopami dějin Náchodska 3, s. 9-32.
- DOBIÁŠ, J. (1927): Dějiny královského města Pelhřimova I. Praha
- DOSTÁL, B. (1970): Velkomoravské hradisko Břeclav – Pohansko, Deset let archeologických výzkumů. VVM 22, 1 - 29.
- DOSTÁL, B. (1975): Břeclav - Pohansko IV. velkomoravský velmožský dvorec, Brno.
- DOSTÁL, B. (1978): Dvacet let archeologického výzkumu Břeclavi – Pohanska, VVM 30, s. 136.
- DRAGOUN, Z. - HAVRDA, J. (1996): Nové poznatky o kostele sv. Linharta na Starém Městě Pražském, SSPS 4, s. 87 - 88.
- DRAGOUN, Z. (1997): Zur Frage der fruhmittelalterlichen Kirchen auf dem Gebiet der prager Altstadt, in: Život v archeologii středověku, edd. J. Kubková – J. Klápště a kol., Praha, s. 149 - 159.
- DRAGOUN, Z. – ŠKABRADA, J. – TRYML, M. (2002): Románské domy v Praze, Praha, s. 249-250.

- DRAGOUN, Z. (2002): Praha 900-1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře, Praha
- DURDÍK, T. (2000): Nástin problematiky českých feudálních sídel 13. století, CB 7, s. 17-50.
- DURDÍK, T. (1999): Ilustrovaná encyklopedie českých hradů, Praha DURDÍK, T. –
- BOLINA, P. (1991): Kaple vrcholně středověkých hradů. CB 2, s. 9 – 22.
- EICHHORN, E. (1979): Der sebalder Engelschor. Ein Beitrag zur Mittlalterlichen Sakralarchitektur Nürnbergs, in: 600 Jahre Ostchor St. Sebald – Nürnberg 1379-1979, hrsg. H. Baier, s. 94-116.
- ENTZ, G. (1984): Zur Frage der Westemporen in der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Ungarns, in: Architektur des Mittelalters Funktion und Gestalt, Hrsg. F. Möbius – E. Schubert, Weimar, s. 240 – 245;
- FALENCIAK, J. (1966): Studia nad prawem rzymsko-kanonicznym w „ksiedze Henrykowskiej“. Wrocław – Warszawa – Kraków.
- FEIGL, H. (1977): Entwicklung und Auswirkungen des Patronatsrechtes in Niederösterreich, JfLNÖ NF 43, s. 81-114.
- FEHRING, G. P. – ROSS, A. (1961): Die Stadt Nürnberg – Bayerische Kunstdenkmale, hrsg. H. Kreisel – A. Horn, München, s. 49-56, 64-75; FISCHER, H. – WOHNHAAS, T. (1979): Zur Geschichte der Traxdorf-Orgel, in: 600 Jahre Ostchor st. Sebald 1379-1979, hrsg. H. Baier, Nürnberg, s. 117-
- FOLTÝN, D. a kol. (2005): Encyklopedie moravských a slezských klášterů, Praha.
- FRIEDEL, A. (1921): Archeologické bádání na Hůrce u Plzně a u klášterního kostela v Plasech, PA 30, s. 262–266.
- FUCHS, F. (2003): Hofische Kapellen des Landadels in der Region Regensburg., in: Dvorské kaple ed. J. Fait, s. 214 – 221.
- GRUEBER, B. (1871): Die Kunst des Mittelalters in Böhmen I, Wien. HAAS, W. (1990): Zur Bedeutung der Langesemporen im mittelalterlich Kirchenbau. In: Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft Band 44/1, Berlin, s. 35- 42
- HABOVŠTIK, A. (1985): Stredoveká dedina na Slovensku. Bratislava, s. 131 – 197.
- HAGER, G. (1905): Die Kunstdenkmäler des Königreichs Bayern, Oberpfalz und Regensburg, bezirksamt Tirschenreuth, München.
- HANZLÍKOVÁ, K. (2003): Biskupský dvůr na Poříčí, Dějiny staveb, s. 33-37. . HLOBIL, I. (1984): Peripetie vývoje a poznání významné středověké architektury. (Doplňky k průzkumu kolegiálního kostela sv. Mořice v Kroměříži), PaP 9, s. 341-345

- HARTMANN, F. – LAVICKA, P. – RIPPMMANN, D. – TAUBER, J. (1991): Die Salische Stadt – ein Idealbild – entworfen archaologischen befunden vornehmlich in Basel. s. 177–194.
- HEJNA, A. (1962): Středověká stanice říční plavby v Červené nad Vltavou. AR 14, s. 484 – 510.
- HEJNA, A. (1962): Zjištění stanice říční plavby v Červené nad Vltavou, ZPP 22, s.81-96.
- HEJNA, A. (1968): Archeologický výzkum na Chvojně u Benešova, SVPP 9, s. 82-93.
- HEJNA, A. (1971): Archeologický výzkum v areálu hradu v Týnci nad Sázavou, SVPP 12, s. 70-89.
- HEJNA, A. (1976): Venkovská opevněná sídla 10. – 13. stol. v Čechách. Problematika jejich studia a výsledky dosavadního výzkumu, AR 28, s.279-290.
- HEJNA, A.(1977): Opevněná venkovská sídla doby přemyslovské v Čechách. AH 2, 69–80.
- HEJNA, A.(1983): Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby přemyslovské v Čechách, PA 74, s. 336-436.
- HLAVÁČEK, I. (2005): Zastavení u udílení biskupských regálií a temporálií Karlem IV. Zároveň příspěvek k otázce pozdně středověkých deperdit, in: Sborník Františku Kavkovi k nedožitým 85. narozeninám, edd. L. Bobková-M. Holá, Praha-Litomyšl.
- HLEDÍKOVÁ, Z. (1976): K otázkám vztahu duchovní a světské moci v Čechách ve druhé polovině 14. století. ČSČH 24, s. 244-277.
- HLEDÍKOVÁ, Z. (1991): Biskup Jan IV. z Dražic, Praha.
- HLOBIL, I. (1984): Peripetie vývoje a poznání významné středověké architektury. (Doplňky k průzkumu kolegiálního kostela sv. Mořice v Kroměříži), PaP 9, s. 341-345.
- HOSÁK, L. – ŠRÁMEK, R. 1970-1980): Místní jména na Moravě a ve Slezsku I-II, Praha.
- HRDINA, J. (2007): O klobouku, klericích a patronovi. Netradiční forma prezentace plebána k farnímu beneficiu pražské diecéze na počátku 15. století, in: Církevní topografie a farní síť pražské církevní provincie v pozdním středověku, Colloquia mediaevalia Pragensia 8, edd. J. Hrdina – B. Zilinská, Praha, s. 199-207.
- HRUBÝ, F. (1916-1917): Církevní zřízení v Čechách a na Moravě od X. do konce XII. Století a jeho poměr ke státu, ČČH 22, s. 17- 53, 257-287, 385-421; ČČH 23, s. 38-73.
- HRUBÝ, V. (1964): Staré Město – Velehrad. Ústředí z doby Velkomoravské říše, Praha.
- HRUBÝ, V. (1965): Staré Město. Velkomoravský Velehrad, Praha.

- HUML, V. (1986): Příspěvek k osídlení severního pravobřeží Vltavy (Praha 8) do počátku 15. století, AH 11, s. 441-457.
- HYZLER, J. (1969): Poznámky ke stavbě kostela sv. Filipa a Jakuba ve Velkém Chvojně, SVPP 10, s.223- 226.
- CHARVÁTOVÁ, K. (2002): Dějiny cisterciáckého řádu v Čechách 1142-1420 II, Praha.
- CHOTĚBOR, P. - SMETÁNKA, Z. (1985): Panské dvory na české středověké vesnici, AH 10, s. 47 – 56.
- CHOTĚBOR, P. (1989): Nejstarší období výstavby českých tvrzí (do pol. 14. století). AH 14, s. 257 – 270.
- CHOTĚBOR, P - KROUPA, P. - RYKL, M. (1990): Středověké sídlo ve Slavkově u Českého Krumlova. AH 15, s. 235 – 249.
- JEŽEK, M. – SLAVÍK, J. (1998): K možnostem interpretace nálezů v chrámu sv. Mikuláše v Jaroměři, PRP II, s. 118-139.
- KADLEC, J. – HYHLÍK, V. (1997): Třeboň. Děkanský a klášterní kostel Panny Marie Královny a sv. Jiří, Velehrad.
- KADLEC, J. (2004): Klášter augustiniánských kanovníků v Třebon.
- KAFKA, K. (1969-70): Wehrkirchen Niederösterreichs I-II, Wien.
- KAIGL, J. (1993): Kostel sv. Mikuláše v Čechovicích, ZPP 53, s. 89-100.
- KAJZER, L. – KALODZIEJSKI, S. – SALM, J. (2004): Leksykon zamkow w Polsce. Warszawa, s. 262 – 263.
- KAŠIČKA, F. – NOVOSADOVÁ, O. (1978): Průhonický zámek před romantickou přestavbou, PaP 3, s. 321-330.
- KAŠIČKA, F. (1999): Sakrální stavby ve denním životě. AH 24, s. 327 – 334.
- KLÁPŠTĚ, J. (1991): Paměť krajiny středověkého mostecká, Most.
- KLÁPŠTĚ, J. (1994): Změna středověká transformace a její předpoklady. In: Mediaevalia archeologica Bohemica 1993, s. 9-59.
- KLÁPŠTĚ, J. (2005): Proměna českých zemí ve středověku. Praha
- KLÍMA, B. (2001): Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě, s. 229-240, in: Velká Morava mezi východem a západem – spisy AÚ AVČR Brno, č. 17.
- KOCH, W.(1998): Evropská architektura. Encyklopedie evropské architektury od antiky po současnost, Praha.
- KOLÁŘ, M. (1876): Památky na Plzeňsku, Všeruby, PA X, s. 250
- KONEČNÝ, L.J. (1978): Emporové rotundy s válcovou věží, Umění 26, s. 385 – 415.

- KONEČNÝ, L.J. (1981): Některé poznatky ke vztahu románských sakrálních a profánních objektů jižní Moravy. AH 6, s. 243 – 245.
- KOTRBA, V. (1964): Církevní stavby Velké Moravy. Umění 12, s. 337 – 33
- KOTRBA, V. (1970): Architektura, in: České umění gotické 1350-1420, red. J. Pešina – J. Homolka, s. 93-94
- KRACÍKOVÁ, L. – SMETANA, J. (2000): Románská a gotická sakrální architektura v okrese Česká Lípa, Praha.
- KROFTA, K. (1930): Začátky české berně. ČČH 36, s. 1-26, 237-257, 437-490
- KROUPA, P. (1993): Ke středověké architektuře v Martinicích a Arnoštovicích. s. 101 – 104.
- KROUPA, P. (1995): Ke slohovému hodnocení kostela sv. Mikuláše v Čechovicích, ZPP 55, s. 258-262
- KRINGS, B. (2006): Ludvík z Arnsteinu, in: Světci a jejich kult ve středověku, Sb. Kat. Teol. fak. Historie IV, usp. P. Kubín, H. Pátková a T. Petráček, Praha, s. 135-141
- KUBÍN, P. (2000): Blahoslavený Hroznata. kritický životopis, Praha.
- KUĐELKA, Z. (1982): Stavební vývoj románského kostela v Přibyslavicích. Umění, s. 43 – 50.
- KUHTREIBER, T. – ZEHETMAYER, R. (1998): Die Geschichte des Probsteiherges, Zwettl.
- KUTZNER, M. (1992): Kaple ratibořského zámku. Němý svědek umělecké svébytnosti Čech a Moravy ve XIII. století. Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et historica. s. 35 – 54
- KUTHAN, J. (1977): Raně středověká architektura v Jižních Čechách, Praha.
- KUTHAN, J. (1975): Gotická architektura v jižních Čechách, Praha.
- KUTHAN, J. (1983): Počátky a rozmach gotické architektury, Praha.
- KUTHAN, J. (1986): Královské kaple 13. století v českých zemích. Styl, typologie, sociální kořeny a význam, Umění 34, s. 35-43.
- KUTHAN, J. (1994): Architektura doby posledních Přemyslovců. Vimperk
- KURKA, J. (1914): Archidiakonáty Kouřimský, Boleslavský, Hradecký, Praha.
- KURKA, P. B. (2006): Volení a v obci vyhlášení? Vztah městské a zádušní správy v utrakvistu – základní přehled, in: Ve znamení zemí koruny české, Sborník k 60. narozením prof. PhDr. Lenky Bobkové CSc., edd. J. Konvičná – J. Zdichynec.
- LEHNER, F. J. (1903 – 1905): Dějiny umění národa českého I-II. Praha.
- LÍBAL, D. (1974): Anežka Merhautová, Raně středověká architektura v Čechách, Umení, s.160 - 5.
- LÍBAL, D. (1942): Stáří tribun děkanského kostela v Horažďovicích, ZPP 1942 s. 104 – 105.

- LÍBAL, D. (1981): Raně středověký vývoj kostela sv. Petra a Pavla na Budči. *Umění* 29, s. 395-398.
- LÍBAL, D. – MACEK, P. – LIŠKOVÁ, A. (1993): Kostel sv. Mikuláše v Čechovicích na Horšovskotýnsku, evropská záhada gotické architektury, *ZPP* 53, s. 48-54
- LÍBAL, D. – MUK, J. (1996): Staré město Pražské. architektonický a urbanistický vývoj, Praha, s. 23 – 30.
- LIEBENWEIN, W. (1978): Privatoratorien des 14. Jahrhunderts, in: *Die Parler und der Schönstil 1350-1400*, teil 3, hrsg. A. Legner, Köln, s. 189-193.
- MACEK, P. (1996): Románský sakrální objekt v areálu bývalého cisterciáckého kláštera v Sedlci u Kutné Hory, *ZPP* 56, s. 8-11.
- MACEK, P. (2006): Rejtova transformace kutnohorské katedrály, in: *Ars vivendi*, Professori Jaromir Homolka ad Honorem, usp. A. Meduna – M. Ottová, Sbor. Teol. Fak. V, s. 307-313.
- MADER, F. (1908): *Die kunstdenkmaler*, bezirksamt Roding, München.
- MÁDL, K. B. (1890): *Z Prahy a z Čech*, Praha.
- MACHÁČEK, A. (1992): O využití slohových znaků k posouzení stáří „kostelce“ sv. Jiří. In: *Milénium kostela sv. Jiří v Doubravce u Plzně. 992 – 1992 Plzeň*, s. 52 – 93.
- MAREŠ, F. - SEDLÁČEK, A. (1918): *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Krumlovském*, sv. 1., Praha.
- MEDUNA, P. (1997): *Curia Radunice*, *Acta historica et museologica Universitatis silesianae Opaviensis* 3, s. 31-33.
- MENCL, V. (1937): *Středověká architektúra na Slovensku*. Praha – Prešov.
- MENCL, V. (1948): *Gotická architektura*, Praha.
- MENCL, V. (1958): Počátky středověké architektury v jihozápadních Čechách, *ZPP* 18, s. 133-146.
- MENCL, V. (1959): Architektura předrománských Čech, *Umění* 7, s. 331-353.
- MENCL, V. (1962): Středověká architektura na střední Vltavě, *Umění* 10, s. 217-247.
- MENCL, V. (1965): Panské tribuny v naší románské architektuře. *Umění* 13, s. 29-62.
- MENCLOVÁ, D. (1976): *České hrady I-II*, Praha.
- MERHAUTOVÁ, A. (1957): Působení a dílo doksanské huti, *Umění* 5, s. 210-235.
- MERHAUTOVÁ, A. (1959): Cizí podněty a domácí tradice v architektuře severozápadních Čech. *Umění* 7, s. 228-53.
- MERHAUTOVÁ – LIVOROVÁ, A. (1963): Poznámky k původu kostela sv. Jiří v Doubravce. *Umění* 11, s. 207 – 209
- MERHAUTOVÁ-LIVOROVÁ, A. (1965): Rotunda knížete Václava na pražském hradě, *Umění* 13, s. 88-92

- MERHAUTOVÁ, A. (1971): Raně středověká architektura v Čechách. Praha. Také
- MERHAUTOVÁ, A. – TŘEŠTÍK, D. (1983): Románská architektura, Praha.
- MERHAUTOVÁ, A. (1984): Románská architektura. In: Dějepis českého výtvarného umění. Red. R. Chadraba, Praha.
- MĚŘÍNSKÝ, Z. (1997): Od připojení Moravy v rámci českého státu do válek husitských. in: Moravskobudějovicko – Jemnicko, red. V. Nekuda, Brno, s. 159 – 164
- MICHNA, P. – POJSL, M. (1988): Románský palác na olomouckém hradě, Brno. MÖBIUS, F. (1967): Westwerk und frühfeudaler Kaiserkult, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich Schiller Universität Jena, Gesellschafts und sprachwissenschaftliche reihe 1, Jahrgang 16, s. 55-61
- MOUTVIC, M. (1989): Dvorce přemyslovských družiníků a vývoj Prahy v románském období, PSH 22, s. 7 – 32.
- MUK, J. – LANCINGER, L. (1979): SÚRPMO – SHP Kostel sv. Ducha
- MUK, J. – LANCINGER, L. (1980): SÚRPMO – SHP Kostel sv. Klimenta. Za upozornění na obě lokality děkuji Daliboru Prixovi.
- MÜLLER, J. (1995): Poznámka k nástěnné malbě pozdního krásného slohu v Českém Krumlově (1410-50), Výběr. Časopis pro historii a vlastivědu jižních Čech 32,č. 4, s. 280-383
- MULLER, R. (1995): Ein Karolingerzeitlicher Herrenhof in Zalaszarbar, SPFFBU E 40, 91 – 100
- NECHVÁTAL, B. (1999): Radomyšl, raně středověké pohřebiště. Praha NECHVÁTAL, B. (1999): Soubor středověkých dlaždic z kostela sv. Mikuláše v Čechovicích. AH 24, s. 363 – 374.
- NEKUDA, V. (1979): Od velkomoravských dvorců ke středověkým feudálním dvorcům, ČMM 64, s. 79 – 90
- NOLL, J. - VARHANÍK, J. (1993): K obnově kostela sv. Jakuba Většího ve Vrutku, ZPP 53, s. 129-150
- NOVOTNÝ, V. (1928): České dějiny I/3, Čechy královské za Přemysla I. a Václava I. 1197-1253, Praha.
- NOVOTNÝ, V. – SEDLÁK, J. (1981): Památkový a uměleckohistorický přínos obnovy interiéru kapitulního chrámu sv. Mořice v Kroměříži, PaP 6, s. 528-537.
- NOVÝ, R. – SLÁMA, J. – ZACHOVÁ, J. (1987): Slavníkovci ve středověkém písemnictví, Praha, s. 347.
- NOVÝ, R. (1991): Šlechtická rezidence v předhusitské Praze, Documenta Pragensia 9/1, s. 7 – 26.

- OBŠUSTA, P. (1997): Výzkum románského dvorce a kostela sv. Anny v Příbyslavicích. Naším krajem 8, s. 40 – 58.
- PAUK, M. R. (2002): Działalność Fundacyjna możnowładztwa czeskiego y jej uwarunkowania społeczne (XI-XIII) wieku. Krakow-Warszawa.
- PETRŮ, J. (1982): Památková rekonstituce parlérovského prostoruv Kroměříži, PaP 7, s. 277-286.
- PLAČEK, M. (2001): Ilustrovaná encyklopedie moravských hradů, hradků a tvrzí, Praha.
- PODLAHA, A. - ŠITTLER, E. (1901): Soupis památek historických a uměleckých v království českém politický okres Karlínský. Praha, s
- PODLAHA, A. (1911): Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese Benešovském. Praha
- PODLAHA, A. (1907): Posvátná místa království českého I, Praha.
- Le POGAM, P. (2003): The hagioscope in the princely chapels in France from the thirteenth to the fifteenth century, in: Dvorské kaple, Ed. FAIT, J., Praha, s. 171–178.
- POCHE , E. (1937): Soupis památek historických a uměleckých v okr. Královedvorském, Praha, s. 145-160.
- POULÍK, J. (1975): Mikulčice. Sídlo a pevnost knížat velkomoravských, Praha.
- POŠMOURNÝ, J. (1964): Církevní architektura Velkomoravské říše, Umění 12, s. 190 – 191.
- PRIX, D. (1989): Podoby a funkce podélných jednolodních tribunových kostelů 12. a 1. poloviny 13. století v Čechách. Disertace na Ústavu dějiny umění v Praze.
- PRIX, D. (1993): Středověký kostel sv. Bartoloměje v Praze 9-Kyjích do počátku husitských válek, Umění 41, s. 231-261.
- PRIX, D. - VARHANÍK, J. - ZAVŘEL, J. (1992): K počátkům kostela sv. Martina v Praze 6 – Řepích, ZPP 8, s. 7-16.
- RADOVÁ, M. (1972): Románské stavitelství, Praha.
- RADOVÁ, M. (1976): Diskusní příspěvek k referátu A. Hejny, AR 28, s. 291 – 293.
- RADOVÁ, M. (1983): Předrománská a románská architektura středočeského kraje, Praha
- RADOVÁ, M. (1983): Poznámky k dosavadnímu datování některých raných kostelů v Čechách, Sb. Nár. Muzea 37 řada historická A, s. 117 – 128.
- RADOVÁ, M. (1986): Sakristie s apsidou vesnických farních kostelů, Umění 34, s. 441 – 449.
- RAVE, P. O. (1924): Emporenbau in romanischer und fruhgotischer Zeit, Bonn-Leipzig,
- REICHERTOVÁ, K. (1955): Stavební podoba jihočeské středověké tvrze, ZPP 15, s. 174-190.

- REICHERTOVÁ, K. (1967): Archeologický výzkum středověké tvrze v Martinicích u Votic, SVPP 8, s. 39 – 73; Týž, (1955): Stavební podoba jihočeské středověké tvrze, ZPP 15, s. 174-190.
- RUTTKAY, A. (2002): Dvorce v 9. až 13. století, in: Slovensko vo včasnóm stredoveku, edd. A. Ruttkay – M. Ruttkay - M. Šalkovský, Nitra, s. 135 – 147;
- RUTTKAY, A. (1989): Feudálne sídla a fortifikačné zariadenia na Slovensku spred polovice 13. storočia. (Problematika a novšie výskumy), Zb. Slov. nár. múzea 83, História 29, s. 64 - 67.
- SAMEK, B. (1999): Umělecké památky Moravy a Slezska J/N, Praha.
- Slovník středověké latiny v českých zemích I, A – C, ed. Bohumil RYBA, Praha 1987
- SCHRAM, P. E. (1954): Die Throne des deutschen Königs: Karls des Grossen Steinthron und Heinrich IV. Bronzenthron, mit Ausblicken auf die Königsthronen in den Westwerken und auf Westemporen, auf die Säulen in deren Nähe sowie auf „Kaisersäle“ in Kirchen, Schriften der Monumenta Germaniae historica 13/1, Herrschaftszeichen und Staatssymbolik, Band I, s. 336-369.
- SLIVKA, M. (1986): Príspevok k problematike vzťahu stredovekých sakrálnych objektov a feudálnych sídiel na Slovensku, AH 11, s. 359 – 376.
- SÓCKO, A. (2005): Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego, Warszawa.
- SOMMER, J. (1986): Ke stavební podobě gotických kostelů s chórovou věží ve východní části středních Čech. Památky a Příroda, s. 595 – 602
- SOMMER, J. (1987): Věž gotického kostela ve Zlivi (okr. Jičín), PaP 12, s. 598-601.
- SOMMER, J. (1987): K původní podobě románské tribuny kostela v Krašově, PaP 12, s. 29.
- SOMMER, J. (1989): Gotické kostely s obrannými zařízeními na českém venkově, Sborník klubu přátel muzea hlavního města Prahy, s. 195 – 200.
- SOMMER, J. (1988): Ke stavebnímu vývoji gotického kostela v Morašicích u Litomyšle, Umění 36, s. 372-375.
- SOMMER, J. (1989): Věž kostela v Křížové, PaP 14 s. 605-607.
- SOMMER, J. (1989): Ke stavebním zvláštnostem středověkých kostelů s chórovou věží v okolí Chebu. Památky a Příroda 14, s. 468 – 475.
- SOMMER, J. (1992): Poznámky k výkladu stavebního vývoje několika středověkých kostelů v nejjižnějším cípu Čech – 2, ZPP 9, s. 18-21.
- SOMMER, J. (1992): Patro nad sakristií kostela v Hrobech (o. Tábor), ZPP 0, s. 31-35.
- SOMMER, J. (1996): Věž kostela v Hněvkovicích, ZPP 56, s. 282-287.

- SOMMER, J. (1998): Věž kostela v Ředhošti a její obranná funkce ve středověku, PRP II, s. 92-99.
- SOMMER, J. (2001): Středověký kostel sv. Jakuba Většího v Čížové u Písku ve světle průzkumu v letech 1997 – 2000. PRP VIII/1 s. 89 – 10.
- SOMMER, P. (1982): K postihnutelnosti termínu *ecclesia* a *capella* v archeologických pramenech, AH 7, 453-470.
- SOMMER, P. (1989): K poznání církevní hmotné kultury 13. století, AH 14, s. 53-63
- SOMMER, P. (2007): Svatý Prokop – z počátků českého státu a církve, Praha, s. 110.
- SOMMER, P. (1994): Die Seitenkapelle der romanischen basilika in Ostrov bei Davle, PA 85, s. 82-107.
- SOMMER, P. (2005): Infirmary jako součást denního života v klášteře, *Historica Monastica I, Colloquia mediaevalia Pragensia* 3, Praha, s. 11-23.
- SOUKUPOVÁ, H. (1989): Anežský klášter v Praze, Praha, hl. s. 94; CDB III/1, č. 155, s.189 -122.
- STREICH, G. (1984): Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrensitzen I-II, Sigmaringen
- SVITÁK, Z. (1996): Počátky kláštera cisterciáků v Pohledu. SPFFBU C 43 s. 5-15. d
- SCHLENZ, J. (1928): Das Kirchenpatronat in Böhmen. Beiträge zu seiner Geschichte und Rechtsentwicklung, Prag.
- ŠEBÁNEK, J. (1956): Listiny přímětické a jiné naše listiny na patronátní práva z doby přemyslovské. SPFFBU řada C, roč. 5, s. 79 – 101.
- ŠEBESTA, P. (2001): Štaufská hradní kaple v Chebu. Sb. Cheb. muzea 2000. s. 9 – 17.
- ŠILHAN, J. (1970): Listina Přibyslava z Křižanova pro brněnský špitál, VVM 22, s. 145-158.
- ŠILHAN, J. (1981): Kaple a kaplan. AH 6, s. 248 – 51.
- ŠOLLE, M. (1984): Význam archeologického výzkumu budečských kostelů. Umění 32, s. 115 – 121.
- ŠIROKÝ, R. (2007): Pilzna Nova et Pilzna Antiqua. Příspěvky k lokačnímu urbanismu centra západních Čech, disertace ČVUT, fak. architektury, Praha.
- ŠPAČEK, J. (1977): Čelákovická tvrz, AH 2, s. 127 – 135
- ŠPAČEK, J. (1997): Některé nové poznatky ze stavebně historického průzkumu a archeologického výzkumu bývalého Hrádku v Čelákovících, Středočeský sborník historický 32, s. 192 - 206,
- ŠTEFAN, I.-VARADZIN, L. (2007): Počátky farní organizace v Čechách a na Moravě ve výpovědi archeologie, in: Církevní topografie, 33-53.

- TOMASZEWSKI, A. (1974): Romańskie Kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
- TOMEK, W. W. (1866): Základy starého místopisu pražského I, Praha.
- TOMEK, V. V. (1891): Dějepis hlavního města Prahy, díl VIII, Praha.
- TUREK, R. (1965): K problému počátku raně feudálních emporových kostelů u nás. Právněhistorické studie 11, s. 17-27.
- TUREK, R. (1981): Libice nad Cidlinou, monumentální stavby vnitřního hradiska. Sb. nár. muz., řada A historie 35, č. 1
- ÚLOVEC, J. – FIŠERA, Z. – CHOTĚBOR, P. a kol. (1999 – 2005): Encyklopedie českých tvrzí I – III ; SVOBODA, L. a kol. (1998): Encyklopedie českých tvrzí I, díl A – J, Praha, s.XI - XV.
- URBAN, J. (2003): Lichtenburkové. Vzestupy a pády jednoho panského rodu, Praha,
- VÁŇA, Z. (1995): Přemyslovská Budeč. Archeologický výzkum hradiště v letech 1972 – 1986, Praha
- VANĚK, V. (2002): Rejstříky papežských desátků a možnosti jejich využití, ČČH 100, s. 499-521.
- VANĚK, V. (2004): Kravažský újezd doksanského kláštera a právo ochrany nad církevním zbožím, ČMM 123/2, s. 447-459.
- VANĚČEK, V. (1928): Studie o imunitě duchovních statků v Čechách do polovice 14. století, Praha.
- VANĚČEK, V. (1931): K soudní imunitě duchovních statků na Moravě, Praha.
- VANĚČEK, V. (1933-39): Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě (12. – 15. stol.), I. Zakladatelská práva, II. Pozemková vrchnost. Imunita hospodářská, III. Imunita soudní, Praha.
- VANĚČEK, V. (1938): Dvě studie k otázce právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě, Praha.
- VANÍČEK, V. (2000): Velké dějiny zemí Koruny české II. 1197-1250, Praha-Litomyšl
- VARHANÍK, J. – SOMMER, J. (1984): Stavební vývoj kostela sv. Martina ve zdi na Starém Městě pražském do doby předhusitské. Arch. Prag. 5/1, s. 147 – 158.
- VARHANÍK, J. (2004): Kripta v kapli hradu Bečova?, Dějiny Staveb, s. 109-113
- VARHANÍK, J. (1989): Věžní empora kostela sv. Jiljí v Miroticích a její typ, PaP 14, s. 82-87
- VARHANÍK, J. (1999): Středověký vesnický kostel jako refugium, AH 24, s. 313 – 318;
- VARHANÍK, J. (2002): Věž rotundy v Týnci nad Sázavou. Dějiny staveb, s. 182 - 188

- VELÍMSKÝ, T. (1992): Ke vzniku mašťovského územního a majetkového celku. MVP – ČSPS 30/100, s. 156 – 168
- VELÍMSKÝ, T. (2002): Hrabšici. Páni z Rýzmburka, Praha
- VÍTOVSKÝ, J. (2006): Zeměpanská kurie s panovnickým trůnem , eberlinovou mincovnou a palácem Přemyslovců a Jana Lucemburského na Starém Městě pražském, PRP 13/1, s. 110 – 146.
- VŠETEČKOVÁ, Z. (1999): Středověké nástěnné malby v kostel sv. Víta v Českém Krumlově, PRP II, s. 87-94.
- WAND, N. (1991): Holzheim bei Fritzlar in Salierzeit, in: Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit, Teil I, ed. H. W. Böhme, Teil 1, Sigmaringen, s. 169 – 209
- WOLF, V. (1971): Historicko-kartografické a ikonografické materiály Týnce nad Sázavou. SVPP 12, s.90- 114.
- WRATISLAVOVÁ, L. – LORENC, V. (1950): Kostel sv. Michala na Starém Městě pražském, ZPP, s. 225-23
- ZÁPOTOCKÝ, M. (1973): Pozdněhradištní náklady z Třebušína, otázka opevněných sídel z doby rané kolonizace 11. - 12. století na severním Litoměřicku. Litoměřicko 10, s. 5 – 25;
- ZILYNSKÁ, B. (1998): Záluší. In: Facta probant homines. Sborník k živ. Jubileu prof. Dr. Zdeňky Hledíkové. ed. Hlaváček, I. – Hrdina, J. s. 535-547
- ŽEMLIČKA, J. (1980): Bezdězsko. „královské území“ Přemysla Otakara II. ČSČH 28, s. 726–751.
- ŽEMLIČKA, J. (1997): Čechy v době knížecí, Praha.
- ŽEMLIČKA, J. (2002): Počátky Čech královských, Praha.

In the preceding chapters we examined the relationship between the church and its founder from several perspectives. Various forms of the relationship changed over the 13th and 14th centuries, however their content persisted. Patrons' claims expressed themselves in various domains. A feudal claim on the church property also resulted from the ownership of land itself. As a matter of fact, a whole set of founder's rights is concerned. The public function of churches was not impaired thereby. It did not consist in the realm of property, but only resulted from the parochial function, which the founders did not intend to impair by any means. Ecclesiastical supervision over priests' prebends and the church property did not constitute a transition of this property to ecclesiastical ownership in today's connotation, since the Church as a private legal subject did not exist in the Middle Ages. Nor the founders were the owners to all intents and purposes. The property belonging to the church or prebend was a foundation. Its purpose was to ensure the continuous operation of the church and parish administration, which mattered to both sides, the establishment and the Church. The status of the prebend and the church was to stay the same over the time regardless of the change of priests or landowners. The patron claimed a number of privileges based on the property law principle: trials over the serfs belonging to the church property, socage, pays and tributes. Also the vicar, although he should have been independent in theory, was virtually patron's vassal. The Church sought to adjust these relationships formally. The outcome, which considerably restrained the founder in some aspects, was incorporated in the canon law under the label *ius patronatus* – patronage right. It is important to keep in mind that the patronage right was not a part of the municipal or civil law.

Founder's presence in the organism of the church could express itself on a symbolic level in the form of a crest on the key stone of a vault. His families also claimed the right to be buried inside the church. Of the greatest importance to the patron, however, was the attendance at liturgy. During the period from the Early Middle Ages until the second half of the 13th century, a key role in founder's presentation in the church has today been attributed to western galleries. One of the reasons, why such galleries gradually disappeared from the Czech country, could be a close connection with the model of Prague court. King Wenceslas II probably did not have any new galleried church of the *capella speciosa* type built. But it might also have been connected to some wider intellectual change, which may have affected the functional components of the church. As it has already been said, the enlargement of the choir appeared at many Romanesque churches in the 13th century. Above all, however, new elements of the sacristy – chapel were built, which probably replaced the gallery in its function of the private chapel. Near altars in the southern wall of presbyteries of the churches

from the second half of the 13th and from the 14th centuries are often sedilia for the patron. Nor the western galleries disappeared thereafter. Their stone form mostly changed to timber. It will be the task of the following research to find out whether the change of function was connected with that. Their actual number also remains unknown, as nobody has paid systematic attention to them. But also in the 14th century, several western galleries were built, which positively served as a private prestige chapel. There are still evidences that altars constituted part of the galleries. The assumed transformation of the function of western galleries into chorus or organ places probably proceeded gradually. The first evidences emerged not until the turn of the 14th and 15th centuries. The possibility that these elements were used for more purposes also cannot be excluded. It is necessary to count with the multi-purpose use of them in the Romanesque period as well.

The function of elevated private oratories – chapels was taken over by so called eastern galleries. They appeared in our country already in the 14th century, but their highest development came not until the periods of Renaissance and Baroque. A number of original buildings apparently suffered from newer adaptations, and that is why the original openings are mostly found walled up or, in a worse case, they might have been pulled down. No attention has been paid to this phenomena so far. Not only is it impossible to find out about them in the catalogues of sights in the cases of preserved buildings, but it is equally impossible to look them up in the finding reports of researches in immobile cultural monuments.

There was practically no hindrance to the interconnection between an early medieval mansion and a Romanesque church. This situation directly follows from many practical examples or written documents from the 14th and 15th centuries. But we cannot be sure whether these examples do not influence our conclusion retrospectively. It would be possible to localize any mansion by location of the upper portals, which are to be found at most Romanesque galleried churches. In some cases it has been proved correct. In many other situations, however, conclusions of archaeological researches lead to certain prudence. Firstly, such a mansion is not always situated in the direction of the upper portal, and secondly, the form of early medieval mansions itself does not indicate any outstanding architectural value. Mostly single-storey and earth-houses are concerned, and not two or more-storeyed houses, where the entrance to the bridge could be assumed. Churches often constituted the last refuge for the lives and property of the privileged classes as well as the commoners in case of emergency. The primary importance is attributed especially to church towers and the space above the nave. It is possible to suppose that upper portals leading to a gallery or a tower with

it foremost had a defensive purpose. Also the patron of the church, who often had no other choice, found a refuge in the tower of the church many times. Surely enough, the defensive function of the church does not disappear throughout the whole Middle Ages. Also in the 14th and 15th centuries, there might be seen the elements of passive defence on the churches, including upper portals to towers, to the space under the roof or above the sacristy. Upper portals to galleries probably served defence purposes as far as on the second place. Primarily, they provided undisturbed access to the gallery of the church independently of its operation.

PŘÍLOHY

Obr. 1. Kostel sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory. Pohled na emporu z lodi.

Obr. 2. Kostel sv. Jakuba v Jakubu u Kutné Hory. Vstup do věže. Pohled od západu.

Obr. 3. Kostel sv. Jakuba ve Vroutku u Podbořan. Vstup na emporu se závorou.

Obr. 4. Kostel sv. Jakuba ve Vroutku u Podbořan. Západní komora s depozitářem v prvním patře věže.

Obr. 5. Kostel sv. Ludmily v Dražicích u Benátek nad Jizerou. Celkový pohled na kostel od jihu.

Obr. 6. Kostel sv. Ludmily v Dražicích u Benátek nad Jizerou. Presbytář.

Obr. 7. Kostel sv. Ludmily v Dražicích u Benátek nad Jizerou. Soukromá oratoř biskupa Jana IV. z Dražic v sakristii – kapli s průhledem na oltář v presbyteriu.

Obr. 8. Altweitra. Vstup na tribunu. Pohled od západu.

Obr. 9. Kostel sv. Mikuláše v Potvorovč. Pohled na emporu.

Obr. 10. Kostel sv. Klimenta ve Staré Boleslavi. Pohled na odstraněnou dřevěnou tribunu. Po pravé straně bílý pás vymezuje původní schodiště do lodi.

Obr. 11. Kostel sv. Jiljí v Libří u Prahy. Pohled na emporu.

Obr. 12. Kostel sv. Kateřiny v Chrástu nad Sázavou. Pohled od jihu. V levé horní části dochováno původní okénko na tribunu.

Obr. 13. Kostel sv. Mikuláše v Čechovicích u Domažlic. Pohled na emporu.

Obr. 14. Kostel sv. Vavřince v Norimberku (*Lorenzkirche*). Pohled na západní emporu.

Obr. 15. Augustiniánský klášter v Třeboni. Kostel sv. Jiljí. Pohled na emporu.

Obr. 16. Chrám sv. Jakuba v Kutné Hoře. Pohled na tzv. charvátovskou kruchtu, pocházející z 2. poloviny 15. století.

Obr. 17. Kostel sv. Anny v Příbyslavicích u Třebíče. Pohled na portálek, vedoucí z lodi do útočištné prostory nad sakristií. Vchod bylo možno před případnými útočníky zajistit zevnitř závorou.

Obr. 18. Premonstrátský klášter v Loučeň. Kostel Panny Marie a sv. Václava. Pohled na jižní stranu chóru. Po pravé straně dochována barokní oratoř. V levé střední části umístěn renesanční arkýř z původní gotické empory. Úplně vlevo vedle přípory zřetelný starší průhled do lodi. V horní části se nachází okno, nalézající se v místech původního portálu, který ústil na můstek vedoucí do severní přístavby.

Obr. 19. Premonstrátský klášter v Loučeň. Kostel Panny Marie a sv. Václava. Detail průhledu do lodi z gotické kaple. Transenna je dílem moderních památkových úprav.

Obr. 20. Kostel sv. Ducha na Starém Městě pražském. Pohled od severu na věžovou emporu.

Obr. 21. Kostel sv. Ducha na Starém Městě pražském. Původní průhled do lodi z empory. V současnosti daná prostora využívána jako úložný prostor.

Obr. 22. Kostel sv. Markéty v Loděnici u Znojma. Celkový pohled od jihovýchodu. V prvním patře dochován portál, vedoucí na původní emporu. Točité schodiště spojovalo interiér s kaplí ve druhém patře, sakristií a zároveň kryptou.

Obr. 23. Kostel sv. Klimenta v Praze na Novém Městě. Vysoko nad vchodem do sakristie patrné okno původní empory.

